

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ ҲУЗУРИДАГИ
ТОШКЕНТ ИСЛОМ УНИВЕРСИТЕТИ

**ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ
ВА ТЕРРОРИЗМГА
ҚАРШИ КУРАШНИНГ
МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ
АСОСЛАРИ**

Ўқув қўлланма

«Тошкент ислом университети»
нашриёт-матбаа бирлашмаси
Тошкент – 2008

Диний экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг маънавий-маърифий асослари: Ўқув қўл./ Масъул муҳаррир А.С.Очилдиев; ЎзР Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Тошкент ислом ун-ти. -Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2008. -246 б.

ББК 66.3(5Ў)3я7+86.38я7

Масъул муҳаррир

А. Очилдиев, фалсафа фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Б.Тўйчиев, фалсафа фанлари доктори, профессор

З.Исломов, филология фанлари доктори, профессор

Ўқув қўлланмада давлат ва дин орасидаги муносабатлар, унинг Ўзбекистонда намоён бўлишининг ўзига хос хусусиятлари, Марказий Осиё халқлари ҳаётида ислом динининг тутган ўрни атрофлича ёритилган. Диний экстремизм ва терроризмнинг моҳияти, унга қарши курашнинг халқаро ҳуқуқий асослари каби масалалар гизимли очиб берилган.

Шунингдек, Ўзбекистоннинг диний экстремизм ва терроризмга қарши глобал курашда тутган ўрни, мамлакатимизнинг тадрижий тараққиётини таъминлаш йўлида олиб борилаётган ишларнинг устувор йўналишлари, хусусан, дин соҳасидаги илмий асосланган сиёсат ва фуқароларда мафкуравий иммунитетни шакллантиришга қаратилган маънавий-маърифий ишларнинг мазмунини очиб беришга ҳам алоҳида эътибор берилган.

Ўқув қўлланмани тайёрлашда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича кўмитанинг маълумотлари ва амалий таклиф-тавсияларидан фойдаланилган.

Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича кўмитанинг 1587-сонли тавсияси билан чоп этилди.

К И Р И Ш

Халқимизнинг табиатига мутлақо ёт бўлган сиёсий, диний экстремизм, ақидапарастлик ва бошқа ёвуз оқимларнинг минтақамизга кириб келиши ва тарқалиши тинчлик ва осойишталикка, фарзандларимизнинг келажагига катта хавф тугдиришини одамлар онгига чуқур сингдириб бориш керак. Халқимиз тафаккурида юксак ахлоқий, маънавий қадриятларни қарор топтириш ва мустаҳкамлаш орқали уларни ёвуз кучларга қарши курашга сафарбар этиш зарур.

Ислом Каримов

Дин кишиларни ҳамиша яхшилик ва эзгу ишларга чорлаган. Жумладан, ота-боболаримизнинг муқаддас эътиқоди бўлган ислом дини ҳам юксак инсоний фазилатларнинг шаклланишига хизмат қилган. У туфайли халқимиз минг йиллар мобайнида бой маънавияти ва мероси, ўзлигини омон сақлаб келди. Шу нуқтаи назардан қараганда, одамларнинг эътиқоди ва диний ҳиссиётларидан фойдаланиб, экстремистлар ва террорчилар томонидан ислом байроғи остида содир этилаётган жиноятлар уларнинг асл қиёфасини намоён этмоқда, дейиш мумкин. Айни пайтда, бундай жараёнлар кишиларни доимий огоҳ бўлишга, ҳақиқий диний қадриятларни уларнинг сохта ва ғаразли талқинларидан фарқлашга ёрдам берадиган билимларни эгаллашга ундайди.

Шундан келиб чиқиб, ўқув қўлланмада ўзаро узвий боғлиқ бир қатор масалаларни тизимли ёри-

тишга алоҳида эътибор берилди. Хусусан, диннинг эътиқоднинг ўзига хос кўриниши сифатидаги асл моҳияти ҳақида билимга эга бўлиш турли сохта ғоя ва даъватлардан сақланишга ёрдам бериши шубҳасиз.

Дин ва давлат муносабатлари ҳамма вақт долзарб бўлиб келган. Турли даврларда хилма-хил мазмун ва шакл касб этган бундай муносабатлар мустақил Ўзбекистон шароитида виждон эркинлиги конституциявий асосда тўла-тўқис таъминлангани, диний ташкилотлар фаолияти учун тегишли шарт-шароитлар яратилганида намоён бўлмоқда. Мазкур соҳага оид қонунларни бузганлик учун ҳуқуқий жавобгарлик белгилангани ҳам бу муносабатларнинг асл моҳиятини кўрсатади.

Буюк аجدодларимизнинг ислом илмлари ва маданияти ривожига юксак ўрнини англаб етиш эса диний экстремистик ғоялар ва ҳаракатларнинг халқимизнинг бунёдкорлик ва бағрикенглик анъаналарига мутлақо зид эканини тушунишга кўмаклашади.

Ўқув қўлланмада диний мутаассибликнинг жаҳон ҳамжамияти, жумладан, мусулмон дунёси учун тугдираётган таҳдидлари ҳам айрим диний экстремистик ташкилотлар фаолияти мисолида кўрсатиб берилган. Глобал муаммога айланган диний экстремизм ва терроризмни барча соғлом кучлар бирга-ликда ҳаракат қилибгина енга олиши мумкинлиги, бунинг учун етарли сиёсий-ҳуқуқий асосларнинг мавжудлиги ҳақида ҳам атрофлича фикр юритилган.

Мамлакатимизда ёш авлод тарбиясига доимо алоҳида эътибор билан қаралган. 2008 йилнинг "Ёшлар йили" деб эълон қилингани ҳам бунинг яна бир ёрқин ҳаётий-амалий ифодаси бўлди. Шу муносабат билан қабул қилинган Давлат дастури доирасида ёшларнинг манфаатларини янада тўлиқ таъминлашга йўналтирилган, уларнинг жамиятда ўз ўрнига эга бўлиши-

ни кафолатлашга хизмат қиладиган ҳуқуқий, иқтисодий, маънавий-маърифий, ғоявий-мафқуравий тадбирлар тизимли тарзда амалга оширилаётганини алоҳида таъкидлаш зарур. Айни пайтда, Дастур доирасида ёш авлодни ҳаётга қатъий эътиқод ва қарашлар руҳида, менталитетимизга ёт бўлган зарарли таъсирлар ва оқимларга қарши тура оладиган миллий ҳамда умуминсоний қадриятларга ҳурмат руҳида тарбиялаш масалалари билан боғлиқ комплекс чора-тадбирлар ҳам юксак самара ва сифат билан рўёбга чиқарилаётганини қайд этиш лозим. Инсон онги ва қалби учун кураш глобал характер касб этган бир даврда бундай масалаларга эътибор берилиши бежиз эмас, албатта. Юртбошимиз таъкидлаганларидек, ...муқаддас ислом динимизни пок сақлаш, уни турли хил ғаразли хуруж ва ҳамлалардан, туҳмат ва бўҳтонлардан ҳимоя қилиш, унинг асл моҳиятини униб-ўсиб келаётган ёш авлодимизга тўғри тушунтириш, ислом маданиятининг эзгу ғояларини кенг тарғиб этиш вазифаси ҳамон долзарб бўлиб қолмоқда”

Шундан келиб чиқиб, ўқув қўлланмада минтақамизда диний экстремизм ва терроризмнинг намоён бўлишининг ўзига хос хусусиятлари, ёшлар ва хотин-қизларнинг бундай кучларнинг асосий нишонига айланиши сабаблари таҳлил қилинган ва «жаҳолатга қарши маърифат» ғоясининг моҳияти очиб берилган.

Диний экстремизм ва терроризмнинг олдини олиш ва унга қарши курашда Ўзбекистоннинг ўзига хос ўрнини халқаро сиёсатчилар ва нуфузли мутахассислар ҳам очиқ эътироф этишмоқда. Қўлланмада Ўзбекистоннинг бу борадаги қатъий сиёсати, Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашдаги ўрни ҳақида ҳам атрофлича мулоҳаза юритилган. Шу билан бирга, ижтимоий барқарорлик ва тараққиётни таъминлашда юртимизда амалга оши-

рилаётган кенг қамровли ислоҳотлар, дин соҳасидаги илмий асосланган сиёсатнинг аҳамияти, фуқароларда мутаассиб ғояларга қарши мафкуравий иммунитетни шакллантиришнинг долзарб вазифалари ёритиб берилган.

Муҳокама қилинган масалалар шубҳасиз мураккаб ва серқирра мазмунга эга. Бир ўқув қўлланмаси доирасида уларнинг барча жиҳатларини қамраб олиш, тўлиқ ёритиб бериш ниҳоятда қийин, тўғрироғи мумкин эмас. Шундай бўлса-да, баён этилган фикрлар ёшларимиз томонидан уларнинг моҳиятини тушуниб олишга ёрдам беради, деб ўйлаймиз.

А.Ҳасанов, А.Саидов, З.Мунавваров, А.Абдувоҳидов, О.Юнусова, А.Очилдиев, Б.Каримов, Ш.Ёвқочев, Д.Раҳимжонов, Ҳ.Йўлдошхўжаев, Б.Валиев, Ў.Ҳасанбоев ва У.Ғафуровлардан иборат муаллифлар гуруҳи томонидан тайёрланган мазкур қўлланма ўқувчиларда қизиқиш уйғотишига, динлар, хусусан, исломнинг инсонпарварлик моҳияти ҳамда диний экстремизм ва терроризмнинг ғайриинсоний жиҳатларини теранроқ ва чуқурроқ англашга хизмат қилади, деб умид қиламиз.

I боб

ДАВЛАТ ВА ДИН

Эътиқод
тушунчаси

Эътиқод (арабча «иъта-
қада» феълидан) ишонч,
имонли бўлиш маъно-

ларини англатади. Кенг маънода эътиқод инсон фаолияти учун маънавий асос, йўл-йўриқ ва мўлжал бўлиб хизмат қилувчи, ақл, ҳис ва ирода воситасида англанган билим, ғоя ва шу асосда шаклланидиган мақсадлар мажмуини ҳамда уларнинг тўғрилигига ишонч билан боғлиқ бўлган психологик ҳолатни ифодалайди. Билим ва ғоялар инсоннинг ҳам ақли, ҳам қалби билан ўзлаштириб олинганидагина эътиқодга айланади. Умуман олганда, эътиқод шахс, гуруҳ ва оммани жипслаштирувчи, одамларни ижтимоий ҳаётнинг фаол аъзосига айлантирувчи омил ҳисобланади.

Эътиқод инсон вояга етиши билан боғлиқ ҳолда тўпланган билимлар, ўзига хос эҳтиёж ва манфаатлар, ҳаётий тажриба асосида шаклланиб, мустаҳкамланиб боради ва шахс фаолиятининг изчил, манتيқий ва мақсадли бўлишига олиб келади.

Ижтимоий жиҳатдан эътиқод инсоннинг фаолияти билан боғлиқ бўлади. Зеро, эътиқод фақат амалий фаолият жараёнида ўзлигини намоён қилади. Юқоридаги сифатий хусусиятлар билан бир қаторда журъатсизлик, қатъиятсизлик ва бефарқлик каби ҳолатлар ҳам мавжудлигини ва улар эътиқоднинг заифлигини кўрсатишини қайд этиш лозим. Ислом Қаримов таъкидлаганларидек, "...бировнинг ҳаётига, ён-

атрофда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга бетараф ва бепарво қараб, шунчаки кузатувчи бўлиб яшайдиган одамдан қўрқиш керак. Улардан ҳеч қачон яхшилик чиқмайди. Чунки уларда на имон, на ирода бўлади. Улар ҳатто ўз халқи ва Ватани тақдирига ҳам бамисоли бегона одамдек қарайди.

Олдиндан маълумки, бепарво одам душмандан ҳам хавфлироқдир. Чунки душманнинг кимлиги, асл қиёфаси сиз учун олдиндан маълум бўлади. Бироқ лоқайд ва бепарво одамнинг қиёфасини бирданига билиб бўлмайди. Шунинг учун у ёнингизда юриб, сизга қарши тиш қайрайдиган душманлар учун имконият яратиб беради.

Машҳур файласуфлардан бири ана шу ҳаётий ҳақиқатни чуқур таҳлил этиб, қуйидаги ҳаққоний фикрларни баён қилган: «Душманлардан қўрқма — нари борса, улар сени ўлдириши мумкин. Дўстлардан қўрқма — нари борса, улар сенга хиёнат қилиши мумкин. Бефарқ одамлардан қўрқ — улар сени ўлдирмайди ҳам, сотмайди ҳам, фақат уларнинг жим ва бепарво қараб туриши туфайли ер юзида хиёнат ва қотилликлар содир бўлаверади».

Эътиқоди заиф кишилар кўпинча бошқаларга эргашиб ёки тақлид қилиб яшайдилар. Шароитга қараб гоҳ у, гоҳ бу томонга оғадилар. Бундай эътиқодий заифлик шахс камолотига салбий таъсир кўрсатади.

Агар эътиқод мутаассиб, ирқий, миллатчилик, тор сиёсий ва иқтисодий манфаатлар билан чекланган бўлса, бундай ҳолда у бузгунчилик, беқарорликка хизмат қилади, ривожланишга тўсиқ бўлади. Тараққиёт, ҳурликка етакловчи ишонч ва эътиқод билан бузгунчи, алдамчи, адаштирувчи, ёлғон «эътиқод»ни фарқлаш жуда муҳим.

Шу нуқтаи назардан қараганда, соғлом эътиқод шахс дунёқараши тизимида муҳим ўринни эгаллайди. Унинг аҳамияти биринчидан, шахс дунёқараши-

даги барқарорликни белгиловчи халқа сифатида чиқишида, иккинчидан, мавжуд ёки юзага келиши мумкин бўлган қийинчиликлардан чўчимасликка, уларга қарши тура олиш ва бартараф этишнинг оқилона йўллариини излашга, учинчидан, хулқидаги собитлик, изчиллик ва амалиётдаги фаолликни таъминлашга хизмат қилишида кўринади.

Шунинг учун, кишиларда ижтимоий қадриятлар, буюк келажак, тараққиётга бўлган ишончни, озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этишга бўлган эътиқодни шакллантириш долзарб вазифа бўлиб қолмоқда.

Дин эътиқоднинг
ўзига хос кўриниши
сифатида

Ҳар қандай эътиқод диний бўлавермайди. Аммо дин ҳам эътиқоднинг ўзига хос кўриниши сифатида

жипслаштирувчи хусусиятга эга. Диний эътиқод бу — инсон иродасидан юқори турган зотга имон келтириш, ундан мадад олиш, асотирий воқеа-ҳодисаларнинг такрор содир бўлиши ва унга дахлдорлик ҳамда муайян тасаввур, ақида, муқаддас китоб, пайғамбар, авлиё ва шу кабиларга ишонч демакдир.

Диний эътиқодда муайян тимсоллар (буюм, ҳаракат, сўз, матнлар) диний маъно ва мазмун касб этади. Уларнинг мажмуи диннинг шаклланиши ва фаолият кўрсатишини таъминлайди. Ҳар бир дин ёки диний конфессия (йўналиш)нинг собит ақидалари мавжуд.

Ислом динида имони муфассал қуйидаги ақидани — Аллоҳ, Унинг фаришталари, муқаддас китоблари, пайғамбарлари, охират куни, тақдир (яхшилик ва ёмонлик Аллоҳнинг иродаси билан бўлиши)га ва ўлгандан кейин тирилишга ишонишни ўз ичига олади.

Диннинг бағрикенглик моҳияти

«Бағрикенглик» тушунчаси илмий фаолият ва ижтимоий ҳаётнинг турли

соҳалари, жумладан, сиёсат ва сиёсатшунослик, социология, философия, илоҳиёт, қиёсий диншунослик каби соҳаларда кенг истифода этиладиган тушунчалардан бири ҳисобланади. Лотинча «tolerare», яъни «чидамоқ», «сабр қилмоқ» маъносини англатган бу сўз, асосан бир инсоннинг бошқа инсон дунёқарашига тоқат қилишини билдирса-да, этимологик таҳлил ҳар доим ҳам унинг том маъносини очиб беравермайди.

Диний бағрикенглик турли дин вакиллари эътиқодидаги мавжуд ақидавий фарқлардан қатъи назар, уларнинг ёнма-ён, ўзаро тинч-тотув яшашини англатади. Ҳар ким ўз эътиқодига амал қилишда эркин бўлгани ҳолда бу ҳуқуққа бошқалар ҳам эга эканини эътироф этмоғи лозим.

Ислом, ҳиндуийлик, христианлик ёки бошқа динлардан қай бирига мансуб бўлишидан қатъи назар, инсон деярли бир хил ҳис-туйғуларни бошидан кечиради. Динлар феноменологияси ва психологияси каби фанлар масаланинг шу томонларини ўрганади. Ахлоқ – этик тизимларни ўрганиш ҳам динлардаги умумий, ўхшаш жиҳатларни очиб беради. Буддавийларнинг 5 та, қадимги Аҳднинг 10 та ва исломнинг асосий ўғитларидаги ўхшашликни келтириш кифоя. Демак, динларнинг барчаси учун бир бўлган мутлақ моҳиятига кирмоқ даркор ва шу асосда диний ҳаёт феномен (ҳодиса)ларини талқин қилмоқ керак. Бу, ўз навбатида, бағрикенглик руҳидаги ёндашувни талаб қилади.

Дин байроғи остида фаолият кўрсатаётган айрим ҳаракатлар ва уларнинг таълимотини инобатга олмаганда, аслида барча динларда эзулик ғоялари устувор бўлиб келган. «Яхшилик қил, ёмонлик қилма»

демаган бирорта диний таълимот йўқ. Шундай экан, барча динларни, ҳатто энг қадимгиларини ҳам бағрикенглик руҳида ўрганмоқ зарур.

Ислом дини ўзининг илк давриданоқ бағрикенглик дини сифатида намоён бўлди. Исломда эътиқод эркинлиги очиқ-ойдин эълон қилинган: «Бақара» сурасининг 256-оятда «Динда зўрлаш йўқ», дейилган.

Миллий ва диний ранг-баранглик ҳамда эътиқод эркинлигини қарор топтириш масалаларига бағишланган ва тўлиғича бағрикенглик руҳи билан суғорилган Қуръон оятлари мазмунидан қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин. Энг аввало, одамларнинг тили ва рангидаги фарқлар тушунувчилар учун Худонинг мўъжизаларидандир.

Айни пайтда, дунёдаги турли-туманлик Яратганининг иродаси ва ҳикмати билан боғлиқ. Худо дастлаб одамзодни бир уммат қилиб яратгани, сўнгра уларни турли қабила ва халқларга ажратишни ирода қилди. Бундай ранг-барангликдан мақсад – умумий фаровонлик йўлида инсонлар бир-бирлари билан мусобақа қилмоқлари даркор. Бошқа жамоалар билан ҳамжиҳатликни чуқурлаштириш учун мусулмонлар улар билан, айниқса, китоб аҳли – яҳудийлар ва насронийлар билан мулоқот қилмоқлари лозим. Қуръон бу дунёни барча халқлар тинч-тотув яшайдиган замин деб эълон қилди. Динларнинг турли-туманлиги Яратган томонидан ўрнатилган экан, уни бекор қилиш ёки ҳаммани бир дин байроғи остида зўрлаб бирлаштириш мумкин эмас.

Шу билан бирга, оятларда ҳақиқий эътиқод ички имондан келиб чиқиши таъкидланганини ҳам қайд этиш лозим. Шундай экан, уни зўрлик билан ўрнатиб бўлмайди. «Динда зўрлаш йўқ» оятини, инсонга танлаш ихтиёри берилган ва бунинг учун унинг ўзи жавоб беради, деган маънода тушуниш ҳам мумкин. Бундан ташқари, қиёматда эътиқод масаласидаги

баҳсларни Яратганнинг ўзи ҳал қилади. Унгача эса инсонлар фақат хайрли ишларда ўзаро мусобақалашмоқлари керак. Эътиқод масаласида монополия бўлиши мумкин эмас.

Умуман олганда, Қуръоннинг 50 дан ортиқ сура-сидаги юзлаб оятларда мусулмонлар мўмин-қобиллик, тинчликпарварлик ва бошқа эътиқод вакиллари-га нисбатан бағрикенгликка даъват этилган.

Муҳаммад пайғамбар ҳам ўз ҳаётлари давомида ҳеч қачон ҳеч кимни исломга киришга мажбур қилмаганликларини, бирон марта у ёки бу ҳарбий ҳаракат диний эътиқод туфайли бўлмаганини ҳам ёддан чиқармаслик лозим.

XXI аср бошида давлатлар ҳамкорлиги борасида фаолият кўрсатаётган ташкилотларнинг сони 1000 дан ортиб кетди. Улардан 300 таси ҳукуматлараро ташкилотлардир. Халқаро ташкилотлар орасида энг нуфузлиси ва йириги Бирлашган Миллатлар Ташкилотидир (БМТ). БМТнинг 1945 йили қабул қилинган Уставида ўзаро бағрикенглик руҳида яхши кўшничилик кайфиятида яшаш, халқаро тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлашда ҳамжиҳат бўлиб ҳаракат қилиш асосий мақсадлардан бири, деб эълон қилинди.

БМТ тизимида Фан, таълим ва маданият соҳасида ихтисослашган ташкилот (ЮНЕСКО) мавжуд. Ушбу ташкилот томонидан ҳозирга қадар ишлаб чиқилган 70 дан ортиқ халқаро ҳужжат, конвенция, келишув ва протоколлар қаторида 1995 йил 16 ноябрда қабул қилинган «Бағрикенглик та-мойиллари Декларацияси» алоҳида ўринга эга эканини таъкидлаш зарур.

Декларацияда ирқи, жинси, келиб чиқиши, тили, динидан қатъи назар, бағрикенгликни тарғиб этиш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига ҳурмат билан қараш каби мажбуриятлар акс этган.

1998 йил 6 ноябрда Тошкентда ўтказилган ЮНЕСКО Ижроия Кенгашининг 155-сессиясида «Тинчлик маданияти ва ЮНЕСКОнинг аъзо давлатларидаги фаолияти» Декларацияси қабул қилинди. ЮНЕСКОнинг «Тинчлик маданияти» концепцияси БМТ томонидан маъқулланиб, 2000 йил «Халқаро тинчлик маданияти йили», 2001 йил эса «Халқаро маданиятлараро мулоқот йили», деб эълон қилинди.

1995 йилда, шунингдек, ЮНЕСКОнинг «Динлараро ва маданиятлараро мулоқот» Дастури қабул қилинди. У диний урф-одатлар ва ўзига хос маданий қадриятлар, уларнинг дунё маданиятида тутган ўрнини ёритишга хизмат қилади. Дастур доирасида Работ (1995, 1998), Мальта (1997), Тошкент (2000) шаҳарларида динлараро мулоқот мавзусида халқаро анжуманлар ўтказилди.

2000 йил 13–15 сентябрда Тошкентда ўтган динлараро мулоқот ЮНЕСКО Конгресси Марказий Осиёдаги маданий, диний ва этник хилма-хилликни муҳокама қилди. Унда 40 га яқин давлатдан 80 дан ортиқ турли дин ва конфессияларга мансуб вакиллар, йирик мутахассислар иштирок этди. Конгрессдан сўнг 18 сентябрда Бухоро шаҳрида «Тасаввуф ва динлараро мулоқот» мавзусида халқаро симпозиум бўлиб ўтди. Унда «тасаввуф»га бағрикенгликни тарғиб этувчи, тинчликка чақирувчи ислом динининг ноёб, ўзига хос кўриниши, деган таъриф берилди. Шунингдек, 2001 йил сентябрда Тошкентда ўтган Осиё – Тинч океани минтақаси ЮНЕСКО «Бағрикенглик тармоғи»нинг иккинчи йиғилишида бағрикенглик тамойиллари ўзбек халқининг урф-одатлари билан чамбарчас боғлиқлиги таъкидланди.

Таълим, фан ва маданият бўйича халқаро ислом ташкилоти (ISESCO) томонидан Тошкентнинг ислом маданияти пойтахти деб эълон қилиниши муносабати билан 2007 йил 14–15 августда Тошкент ва Самарқанд

шаҳарларида «Ўзбекистоннинг ислом цивилизацияси ривожига қўшган ҳиссаси» мавзуида бўлиб ўтган халқ-аро конференцияда ҳам мамлакатимизнинг жамиятда бағрикенглик маданиятини камол топтириш йўлидаги ютуқлари яна бир бор эътироф этилди.

Анжуманда 30 дан ортиқ давлатлардан келган меҳмонлар, жумладан, Ислом конференцияси ташкилоти, Араб давлатлари лигаси, ЮНЕСКО вакиллари, шунингдек, 100 дан зиёд давлат ва жамоат арбоблари, таниқли диний уламолар иштирок этди. Анжуман қатнашчиларининг яқдил фикрича, ўзбек халқи ўз даҳоларининг хизмати билан ислом маданияти ва фани тараққиётига, ислом цивилизациясини ривожлантириш орқали бутун дунё цивилизацияси раванқига ҳам улкан ҳисса қўшган. Бугунги кунда ҳам мамлакатимиз бой тарихий, илмий-маърифий ва маданий меросни ўрганиш, миллий қадриятларни асраб-авайлаш ва тарғиб этиш, маърифатли ислом ғояларини ёйиш ҳамда диний бағрикенгликни қарор топтириш ва мустаҳкамлашда бутун дунёга ўрнак бўлмоқда.

**Ҳозирги даврда
давлат ва дин
муносабатлари**

Давлат ва дин муносабатларининг илдишлари жуда қадим даврларга бориб тақалади. Айни

пайтда, ушбу муносабатлар турли тарихий даврларда турлича мазмун касб этган. Улар орасидаги муносабат синкретик характерга эга бўлган, Ўрта асрлардаги каби дин жамиятнинг барча соҳаларида, шу жумладан, давлат ҳаётида тўла ҳукмронлик қилган даврлар ҳам бўлган. Муайян давлатларда дин бутунлай инкор этилган, яъни атеизм устунлик касб этган.

Ҳар бир давлат ўзининг динга бўлган муносабатини муайян меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва қонунлар орқали тартибга солиб келган. Шундай бўлса-да, шахснинг бошқалар билан биргаликда ўзи хоҳлаган дин-

га эътиқод қилиши эркинлиги асло унга давлат томонидан тақдим этилган совға эмаслигини таъкидлаш зарур. Дин ва эътиқод эркинлиги, бошқача айтганда, инсоннинг диний ҳуқуқлари шахснинг асосий ва табиий ҳуқуқларидан биридир.

Бугун, XXI аср ибтидосида давлат ва диннинг ўзаро муносабатлари бўйича давлатларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

– Динга давлат дини мақоми берилган давлатлар (Қатар, Покистон, Коста-Рика);

– Черков таъсири доирасидаги давлатлар (Дания, Буюк Британия, Шимолий Ирландия);

– Дунёвий давлатлар ёки диний муносабатларда бетарафлик йўлини тутувчи давлатлар (Бурунди, Мадагаскар, Нигер, Туркия, Чад);

– Расмий динга эга бўлмаган давлатлар (Аргентина, Беларусь, Боливия, Гана, ГФР, Гондурас, Испания, Италия, Кабо-Верде, Маврикия, Словакия, Судан, Таиланд, Чехия);

– Дин давлатдан ажратилган давлатлар (АҚШ, Голландия, Перу, Португалия, Россия, Франция, Украина, Ўзбекистон);

– Католик черкови билан келишувга эга давлатлар (Австрия, Венгрия, Венесуэла, Гаити, ГФР, Доминикан Республикаси, Испания, Ливия, Мальта, Монако, Марокаш, Польша, Сан-Марино, Қозоғистон);

– Ҳуқуқий эътироф этилган диний гуруҳларни муҳофаза қилувчи давлатлар (Испания, Италия, Кабо-Верде, Чехия);

– Диний-жамоавий тизимли давлат (Исроил).

Албатта, бундай гуруҳлаштириш, маълум даражада, шартли характерга эга. Шундай бўлса-да, у давлат ва дин ўртасидаги муносабатларининг асосий характерли хусусиятларини очиб беради.

Давлат ва дин муно-
сабатларининг ҳуқуқий
асослари

Ҳозирги даврда жаҳон-
даги давлатларнинг яр-
мидан кўпи диннинг
давлатдан ажратилгани-

ни ёки давлатнинг черковга нисбатан бетарафлиги-
ни ифодалайдиган, Конституция ёки қонун дара-
жасида белгилаб қўйилган қоидаларга эга. Юридик
тан олингани ёки олинмаганидан қатъи назар, бар-
ча давлатлар дин ва эътиқод эркинлигига ҳурмат
билан қарашларини эълон қилганликларини таъ-
кидлаш зарур.

Тарихан дин давлат ва унинг ҳуқуқий тизими ри-
вожланишига жуда жиддий таъсир ўтказиб келган.
Бугунги кунда диний-ҳуқуқий таълимотларнинг дав-
лат ва ҳуқуқ ривожланишига, виждон ва эътиқод
эркинлиги амалга оширилишига таъсири қўйидаги
халқаро-ҳуқуқий шаклларда намоён бўлади:

— фикрлаш, виждон, дин ва эътиқод эркинли-
гининг ҳамда дин ва эътиқод асосида тоқатсизлик
ва камситилишларга йўл қўймасликнинг консти-
туциявий ва ҳуқуқий кафолатлари. Давлатлар то-
монидан қабул қилинган конституциялар ва қонун-
ларда мустаҳкамлаб қўйилган асосий қоидалар ин-
сон ҳуқуқларини таъминлашда фавқулодда муҳим
аҳамиятга эга. Зеро, айнан улар давлат органлари
аралашувидан холи бўлган шахс ва жамоа эркин-
лиги, жумладан, фикрлаш, виждон, дин ва эъти-
қод эркинлиги каби асосий тамойилларга тааллуқ-
ли соҳани яратади;

— миллий конституциялар ва қонунчилик доира-
сида фикрлаш, виждон, дин ва эътиқод эркинлиги-
нинг ҳуқуқий кафолатлари;

— дин ва эътиқод асосида тоқатсизлик ва камси-
тишларнинг олдини олишга қаратилган ва бундай
ҳаракатлар содир этилганда тегишли жавобгарликни
назарда тутадиган жиноят қонунчилиги;

– шахсинг ўз хоҳишига кўра динга ёки эътиқодга эга бўлиш эркинлигини камситувчи, мажбурлашни тақиқловчи конституциявий ва ҳуқуқий қоидалар;

– боланинг дин ёки эътиқод билан боғлиқ соҳада таълим олиш ҳуқуқига тааллуқли конституциявий ва қонунчилик қоидалари;

– динга эътиқод қилиш ёки эътиқодни эркин ифодалашга оид конституциявий ва ҳуқуқий кафолатлар ҳамда бу эркинликка нисбатан чекловлар;

– дин ёки эътиқод билан боғлиқ маросимларни бажариш ёки шу сабаб билан тўпланиш, шу мақсад учун жойлар ташкил этиш, уларни сақлаш;

– тегишли хайрия ва инсонпарварлик ташкилотларини тузиш ҳамда уларнинг фаолиятини йўлга қўйиш;

– диний маросимлар ёки урф-одатлар ёхуд эътиқод билан боғлиқ ахборот материалларини яратиш, чоп этиш ва тарқатиш;

– дин ёки эътиқод билан боғлиқ таълимни бундай мақсад учун мос бўлган жойларда олиб бориш;

– алоҳида шахслар ва ташкилотлардан кўнгилли молиявий ёрдам ҳамда бошқа эҳсонларни сўраш ва қабул қилиш;

– у ёки бу дин ёки эътиқод эҳтиёжлари ва меъёрларига мос равишда тегишли раҳбарларни тайёрлаш, тайинлаш, сайлаш ёки ворислик асосида тайинлаш;

– дин ёки эътиқод қоидаларига мувофиқ равишда дам олиш кунларига риоя этиш, байрамларни нишонлаш, маросимларни бажариш;

– миллий ва халқаро даражада дин ва эътиқод соҳасида алоҳида шахслар ва жамоалар билан алоқалар ўрнатиш;

– дин ва эътиқод субъектларига тааллуқли ҳуқуқ ва эркинликлар билан боғлиқ конституциявий ва ҳуқуқий қоидалар.

Давлат ва дин ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг хусусиятлари

Ҳозирги даврда давлат ва дин ўртасидаги муносабатлар бир қатор хусусиятлари билан ажра-

либ туришини таъкидлаш зарур. Энг аввало, “Совуқ уруш” даври тугагандан кейин сиёсий мафкурага мувофиқ ўтказиб келинган динга қарши сиёсат ҳамда диний фаолият устидан назорат қилиш сиёсати аста-секин сусаяётганини қайд этиш лозим.

Шу билан бирга, авторитар тузумлар томонидан ижтимоий муносабатларга зид, деб ҳисобланган ҳолда ўз диний эътиқодига эга жамоаларга нисбатан тоқатсизлик ва камситиш сиёсатининг сақлаб қолинаётганини ҳам ёддан чиқариб бўлмайди.

Айни пайтда, бундай сиёсат моҳиятан сиёсий хусусиятга эга низолар доирасида баъзи этник диний жамоаларга нисбатан ҳам амалга оширилмоқда. Кам сонли диний жамоаларга нисбатан ёки аҳолининг кўпчилиги муайян динга эътиқод қўйганларга нисбатан давлат доирасидаги сиёсат, қонунчилик ва амалиётни сақлаб туришни ҳам ҳозирги даврда давлат ва дин муносабатларига хос хусусиятлар қаторида санаш мумкин.

Ҳозирги давр диний секталарнинг кўплиги, янгиларининг пайдо бўлиши билан ҳам характерланади. Мазкур жараён секталар ёки янги диний оқимларга нисбатан тоқатсизлик ва камситиш соҳасидаги сиёсатнинг ҳамда қонунчилик амалиётининг кучайтирилиши каби ҳолатларнинг кузатилишида ўз ифодасини топмоқда.

Эътиқоди нуқтаи назаридан ҳарбий хизматни ўташдан бўйин товлаётганларга қарши йўналтирилган сиёсат, қонунчилик ва амалиётни сақлаб туришни ҳам юқорида қайд этилган хусусиятлар қаторида санаш мумкин.

Умуман олганда, кам бўлса-да, учрайдиган юқоридаги каби ҳолатлар шахсий мақом тўғрисидаги қонунлар, қоидалар мавжудлиги, уларнинг талқин этили-

ши, анъаналар, ижтимоий омиллар ҳамда диний экстремизм деб аталувчи ҳодисалар билан изоҳланади. Бу давлатлар ва ҳуқуқий муносабатларнинг нодавлат субъектларига бир хилда хосдир.

Дин ёки эътиқод эркинлигини ҳимоя қилувчи халқаро стандартлар

Халқаро ҳамжамият томонидан инсоннинг асосий табиий ҳуқуқларидан бири сифатида

тан олинган дин ва эътиқод эркинлигига инсон ҳуқуқлари бўйича барча асосий халқаро ҳужжатларнинг энг муҳим қоидалари бағишланган.

Виждон эркинлиги билан боғлиқ масалаларни тартибга солувчи халқаро ҳужжатларни БМТ ва унинг ихтисослаштирилган муассасаларининг универсал халқаро шартномалари ҳамда инсон ҳуқуқлари бўйича минтақавий халқаро конвенциялар ва шартномалар каби икки гуруҳга ажратиш мумкин.

Виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқи қуйидаги универсал халқаро ҳужжатларда мустаҳкамлаб қўйилган.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Уставида инсоннинг ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳурмат қилишни рағбатлантириш ва ривожлантириш бўйича халқаро ҳамкорликни амалга ошириш зарурлигига оид мажбурий хусусиятга эга умумий юридик қоидалар мужассамланган. Лекин унда буларнинг аниқ рўйхати йўқ. Шу билан бирга, БМТ Уставида инсон ҳуқуқларига риоя этишни тартибга солувчи – инсон шахси, шаъни ва қадр-қиммати, халқлар, эркак ва аёлларнинг тенг ҳуқуқлиги, ирқи, жинси, тили ва динига кўра камситишга йўл қўйиб бўлмаслигига тааллуқли қатор тамойиллар қайд қилинган.

Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро билл

Унга инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси, Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқ-

лар тўғрисидаги халқаро Пакт, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт ҳамда уларга қўшимча тарзида хусусий шикоятлар ва ўлим жазосини бекор қилиш тўғрисидаги иккита баён-нома киради.

Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси 1948 йилнинг 10 декабрида БМТ Бош ассамблеяси Резолюцияси билан қабул қилиниб, эълон қилинган. У халқаро ҳуқуқ тарихида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг аниқ рўйхатини эълон қилган, универсал хусусиятга эга бўлган биринчи ҳужжатдир. Декларациянинг 18-моддасида “Ҳар бир инсон фикрлаш, виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқига эгадир; бу ҳуқуқ ўз дини ёки маслагини ўзгартириш, ўз дини ёки маслаги бўйича яқка тартибда ёки бошқалар билан биргаликда таълим олиш, тоат-ибодат, диний ва маросимларни адо этишда ошқора ёки хусусий тарзда эътиқод қилиш эркинлигини қамраб олади” деб қайд этилади. Унинг 19-моддасида эса ҳар бир инсоннинг эътиқод эркинлиги ва буни эркин ифода этиш ҳуқуқи мустақамлаб қўйилган. Бу ҳуқуқ ўз эътиқодига ҳеч бир тўсиқларсиз амал қила олиш эркинлигини ҳам қамраб олади.

Декларация, шунингдек, ҳар бир инсоннинг тинч йиғилишлар ўтказиш ва уюшмалар тузиш ҳуқуқини эътироф этади. Бундан ташқари, динга муносабатидан қатъи назар, ҳар бир инсоннинг ушбу Декларацияда эълон қилинган барча ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиш, барча одамларнинг қонун олдида тенглиги ва бирор фарқлашсиз қонун томонидан баб-баравар муҳофаза этилиш ҳуқуқи мустақамлаб қўйилган.

БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича Умумжаҳон Конференцияси томонидан 1968 йилда Техронда қабул қилинган Мурожаатномада таъкидлаганидек, Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси дунё

халқларининг ҳар бир инсоннинг ажралмас ва мустақкам ҳуқуқлари борасидаги умумий аҳдлашувини акс эттиради ҳамда халқаро ҳамжамиятнинг ҳар бир аъзоси учун мажбурийдир.

«Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро Пакт» (ФСХХП) 1966 йилнинг 16 декабрида БМТнинг Бош Ассамблеяси Резолюцияси билан қабул қилинган ҳамда имзолаш, ратификация қилиш ва қўшилиш учун очилган, 1976 йилнинг 23 мартдан кучга кирган. Дин ёки эътиқод эркинлигининг амалдаги ҳуқуқига нисбатан Декларациянинг мажбурияти мазкур Пактнинг 18-моддасида ўз аксини топган. Ушбу Пакт унда иштирок этувчи мамлакатлар учун юридик мажбурий кучга эга бўлгани сабабли, унинг дин ёки эътиқод эркинлигини чеклашга нисбатан қоидалари айни пайтда, янада аниқроқ ва мукамалроқдир. Пактнинг 18-моддасида қайд қилинишича:

«1. Ҳар бир инсон фикрлаш, виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқига эгадир. Ушбу ҳуқуқ ўз танловига кўра дин ёки эътиқодга эга бўлиш ёки қабул қилиш ҳамда яқка ҳолда ёки бошқалар билан биргаликда, ошкора ёки хусусий тартибда ибодатларни бажо этиш, диний ва бошқа маросимларни, таълимни бажариш эркинлигини қамраб олади.

2. Ҳеч ким ўз ихтиёри билан ўз дини ёки эътиқодига эга бўлиш ёхуд уларни қабул қилиш эркини камситадиган мажбурлашга дучор бўлмаслиги керак.

3. Дин ёки эътиқодга эга бўлиш эрки қонунда белгилаб қўйилган ва бошқа шахслар асосий ҳуқуқлари ва эркинликларини сақлаш учун зарур даражада бўлганидек жамоат хавфсизлигини, тартиб, сиҳат-саломатлик ва ахлоқ-одобни сақлаш учунгина, чекланади.

4. Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар зиммаларига ота-оналар, тегишли ҳолларда қонуний ва-

сийларнинг, болаларини ўз эътиқодларига кўра диний ва ахлоқий тарбиялаш эркини ҳурмат қилиш мажбуриятини оладилар».

Бундан ташқари, Пакт моддаларида ўз фикрига содиқ бўлиш ва ўз фикрини эркин ифода этиш ҳуқуқи ҳам кўзда тутилади. Пактда урушларни тарғиб этиш ҳамда моҳият жиҳатидан камситиш, душманлик ёки зўравонликка иғво тарзидаги ҳар қандай миллий, ирқий ёки диний нафрат кўзғатиш тарафини олишни қонун билан тақиқлаш кўзда тутилади.

Ҳужжат тинч йиғилишлар ўтказиш ва уюшмалар тузиш ҳуқуқини, шунингдек, никоҳ ёшига етган эркак ва аёлларнинг никоҳдан ўтиш, оила қуриш ҳуқуқини, никоҳдан ўтаётган, никоҳда бўлган ва никоҳ бекор қилинаётганида эр-хотинларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тенглигини эътироф этади. Ҳар бир инсоннинг қонун олдида тенглиги ва қонун томонидан ҳимояга эга бўлиш ҳуқуқи, шунингдек, ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар ҳудудида яшайдиган, миллий, диний ва тил жиҳатидан озчиликни ташкил қилувчи гуруҳларга тааллуқли шахсларни ҳимоя қилиш назарда тутилган.

«Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро Пакт» 1966 йил 16 декабрда БМТ Бош Ассамблеяси резолюцияси билан қабул қилинган, имзолаш, ратификация қилиш ва қўшилиш учун очилган, 1976 йил 3 январдан кучга кирган.

Пактнинг Кириш қисми, 1,3,5-моддалари давлатларнинг БМТ Уставига мувофиқ инсон ҳуқуқларини рағбатлантириш бўйича қабул қилган мажбуриятларига эътиборни қаратади ҳамда ҳар бир алоҳида инсон бундай ҳуқуқлар рағбатлантирилишига ҳамда уларга риоя этилишига эришиши лозимлигини эслатади. Шунингдек, Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси эркин инсон шахси идеалига ҳар бир одам фуқаролик ва сиёсий эркинликдан ҳамда қўрқув

ва муҳтожликдан халос бўлган, ўз фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлари қатори иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларидан ҳам фойдалана олиши учун тегишли шарт-шароит яратилгандагина эришиш мумкинлигини эътироф этади.

Пакт ота-оналар ва тегишли ҳолларда қонуний васийларнинг ўз болаларини ўзларининг шахсий дини ёки эътиқодига биноан уларга диний ёки маънавий таълим беришни таъминлаш эркини ҳурмат қилиш ҳуқуқини ҳам тан олади.

«Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактга қўшимча протокол» ушбу Пакт қоидаларига мувофиқ тузилган Инсон ҳуқуқлари бўйича қўмига Пактда баён қилинган ҳуқуқларининг поймол қилиниши қурбони бўлганини тасдиқлаётган шахслар хабарларини қабул қилиш ва кўриб чиқиш имконини беради.

«Дин ёки эътиқод асосида тоқатсизлик ва камситишларнинг ҳар қандай шакллари йўқотиш тўғрисидаги Декларация» БМТ Бош ассамблеясининг 1981 йилнинг 25 ноябридаги Резолюцияси билан эълон қилинган. Унда, «Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт»нинг аксилкамситилиш меъёрларига аниқлик киритилади. Ушбу Декларация юридик жиҳатдан мажбурий бўлмаса-да, бу гунги кунда унинг қоидалари халқаро одатий ҳуқуқ меъёри эканини тасдиқлаш мумкин. Ушбу Декларация билан халқаро Пакт ўртасидаги боғлиқлик равшандир. Ушбу Декларациянинг 1-моддаси халқаро Пактнинг 18-моддаси дастлабки уч бандини айнан такрорлайди. Декларациянинг 2 ва 3-моддалари эса халқаро Пактнинг камситишларга қарши қаратилган қоидаларини тасдиқлайди.

2-модданинг 1 бандида «ҳеч ким дини ёки эътиқоди туфайли ҳар қандай давлат, муассаса, шахслар гуруҳи ёки алоҳида шахслар томонидан камситили-

ши керак эмас», деб қайд этилган. Декларация бунини тасдиқлар экан халқаро Пактдан ҳам илгарилаб кетади, чунки унда ҳам давлат, ҳам хусусий шахслар хатти-ҳаракатлари кўзда тутилади.

2-модданинг 2-банди «дин ёки эътиқод асосидаги тоқатсизлик ва камситишни» «инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари тенглигига асосланган эътирофни, бундан фойдаланиш ёки амалга оширишни йўқ қилиш ёки камситиш мақсадида дин ёки эътиқодга асосланган ҳар қандай фарқлаш, истисно этиш, чеклаш ёки устуворлик бериш» сифатида белгилайди.

Ушбу таъриф БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича қўмитасининг 18-сон “Умумий қайдлар”идаги “камситиш” тушунчасининг талқини билан ҳамоҳангдир. Шундай бўлса ҳам, ушбу таъриф торроқдир, чунки унда “инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларига асосланган эътирофни, бундан фойдаланиш ёки амалга оширишни йўқ қилиш ёки камситиш” қайд этилади, холос. Инсон ҳуқуқлари бўйича қўмитанинг таърифида эса бу “барча ҳуқуқ ва эркинликлар”га тегишли экани қайд қилинган.

1981 йилги Декларациянинг 3-моддасида 2-моддадаги камситишларга қарши қаратилган меъёрларнинг аҳамиятига урғу бериб, “одамларни дини ёки эътиқоди асосида камситиш инсон шахси қадр-қимматини ҳақоратлаш ҳамда БМТ Устави тамойилларини инкор этиш бўлиб, Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясида баён этилган инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини бузиш сифатида қораланади”, деб таъкидланади. Бу 1981 йилги Декларация кўрилаётган масалалар нуқтаи назаридан ўзидан олдин қабул қилинган шартномавий мажбуриятларда мавжуд бўлган қоидалардан нарига ўтмаганини кўрсатади.

Декларациянинг 4-моддасида ФСҲХПнинг 2 (3) моддалари каби “барча давлатлар дин ёки эътиқоди

асосида камситишнинг олдини олиш ва бартараф этиш учун самарали чоралар кўришлари керак” ҳамда “ҳар қандай шундай камситишни тақиқлаш зарур бўлган ҳолларда қонун қабул қилиш ёки мавжуд қонунларни бекор қилиш, шунингдек мазкур соҳада камситишларга қарши курашиш бўйича барча тегишли чораларни кўрадилар”, деб таъкидланади. Яъни 4-модда диний эркинлик масаласи нуқтаи назаридан Пактнинг инсон ҳуқуқлари бузилиши ва камситилишига қарши самарали кураш олиб бориш бўйича мажбуриятларни тасдиқлайди ва уларга аниқлик киритади. 1981 йилги Декларациянинг 7-моддаси тўғрисида ҳам худди шу фикрни билдириш мумкин.

6-модда биринчи хатбошисидан “фикрлаш, виждон, дин ёки эътиқод эркинлиги”га тааллуқли масалалар 1981 йилда қабул қилинган Декларациянинг 1-моддасидан чиқариб ташланган ва унда қайд этилган чеклашларга учраган. Ўз навбатида юқорида таъкидланганидек, ушбу модда ФСХХПнинг 18-моддасидаги биринчи уч бандни айнан такрорлайди. Биринчи хатбоши, кейинги ўринларда келтирилган таърифлар дин эркинлиги тушунчасини тўлиқ очиб бермайди.

Буни “ибодат ва йиғилишлар ўтказиш” ва “ушбу мақсадлар учун биноларга эгалик қилиш ва уларни сақлаш ҳуқуқи” мисолида кўриб чиқиш мумкин. Тарихдан диний ташкилотларга мулк сотиб олиш ва унга эгалик қилиш ҳуқуқи ман этилган мамлакатлар бўлгани маълум. Бу хилдаги қатъий тақиқ диний гуруҳларнинг ўз диний ибодатларини бажариш учун махсус жойларга эгалик қилиш ҳуқуқини чеклайди. Бундай қатъий тақиқ бўлмаганда ҳам юридик шахс мақомисиз бирор жойни сотиб олиш ёки ижарага олиш ўта қийин. Назарий жиҳатдан диндорлар ўз гуруҳи аъзоларидан бирига тегишли бўлган жойда йиғилиши ва ибодатларни амалга оширишлари мум-

кин. Шунингдек, улар ўз аъзоларидан бирига тегишли бўлган адабиётлар, диний буюмлардан ҳам фойдаланишлари мумкин. Аммо, ушбу фараз қилинаётган гуруҳ жуда кичик ва бошқарила олинadиган бўлганда жиддий муаммолар пайдо бўлиши мумкин. Агар муайян буюм ва китоблар ёки жой эгаси бўлган диний гуруҳ аъзоси вафот этса, унинг мулки меросхўрларига қолади. Меросхўрлар эса бошқа диндорларнинг улардан фойдаланишларига рухсат бериши ёки бермаслиги мумкин. Агар ушбу жой эгаси қонуний жавобгарликка тортилишга олиб келадиган бошқа бирон бир ҳаракатни содир этса, ибодат учун ишлатилаётган кўчмас мулк суд ҳукми натижасида мусодара қилиниши ҳам мумкин. Кўпчилик ҳолларда диний гуруҳ аъзолари ибодат учун зарур биноларни сотиб олиш ёки ижарага олиш учун тўловларни ўзлари амалга оширадilar. Бу турдаги хусусий мулкка яқка бир одамнинг эгалик қилишига йўл қўйиш хатарлидир. Чунки бундай шахс диний жамоа сафидан чиқиши ёки бинодан гуруҳнинг бошқа аъзолари қарши бўлган мақсадларда фойдаланиши мумкин.

Муқобил ҳолда гуруҳ хусусий мулкка норасмий эгалик қилиши мумкин. Бундай ҳолда ушбу мулкни сотиш зарурати бўлганда гуруҳнинг ҳар бир аъзоси (ёки уларнинг меросхўрлари)дан рухсат олиш керак бўлади. Бунга гуруҳнинг айрим аъзолари қарши бўлса, уни умуман амалга ошириш қийин ёки мутлақо иложи бўлмаслиги мумкин. Норасмий уюшмада қарор қабул қилиш қоидалари диний жамоа эътиқодига зид келиши ҳам мумкин. Бундан бошқа амалий тўсиқлар ҳам юзага келиши мумкин. Мулк эгалари ҳуқуқнинг қайси субъекти билан муомалада бўлаётганликларини билмасалар жойни ижарага беришдан бош тортишлари ҳам мумкин. Биноларга хизмат кўрсатиш учун шартнома тузишда ҳам муаммолар келиб чиқади. Бундан ташқари, диний гуруҳ алоҳида шахс-

лар ва ташкилотлардан ҳам, давлатдан ҳам компенсация олиш учун судга мурожаат этиш имкониятига эга бўлиши лозим ва ҳоказо.

Бугунги кунга қадар эътиқоди давлатга боғлиқ бўлиш ёки давлат билан ҳамкорлик қилишга йўл қўймайдиган гуруҳлар ҳам мавжуд. Улар ҳатто бирор бир ҳуқуқий мақомга эга бўлгандан кўра қийинчиликлар билан бўлса ҳам фаолият олиб боришни афзал кўрадилар. Табиийки, кам бўлса-да учрайдиган бундай гуруҳларнинг хоҳишлари инобатга олиниши лозим. Лекин аксарият диний гуруҳлар муаммоларга дуч келмасликка ҳаракат қиладилар. Замонавий ҳуқуқий шароитларда диний ташкилот учун юридик шахс мақомига эга бўлиш ўта муҳим аҳамият касб этади. Чунки у хусусий мулкка эга бўлиши, шартномалар тузиши ва умуман моҳият жиҳатидан маърифий фаолият олиб бориши мумкин. Бу таълим жараёнини ташкил этиш ёки диний хайрия, инсонпарварлик, ноширлик фаолиятига ҳамда китоблар, кийим, транспорт, алоқа воситалари, маросимларни ўтказиш учун зарур бўладиган жиҳозлар каби мулкка нисбатан ҳам тегишлидир. Шу сабабли БМТга аъзо барча мамлакатларнинг қонунчилик тизимида ҳеч бўлмаганда баъзи диний гуруҳларга хусусий мулк харид қилиш ва унга эгалик қилиши ҳуқуқини бериш бўйича механизмлар ишлаб чиқилган. Ташкил топган тузилмалар хилма-хилдир. Уларга бирлашмалар, жамоалар, рўйхатга олинган жамоалар, ижтимоий корхоналар, расмий черковлар ва бошқалар кирази. 6-модда талабларига тўғри келган ҳолатларда бундай тузилмалар ФСХХП каби халқаро ҳужжатларда қайд этилган қоидаларга мос келадиган диний фаолиятнинг барча турларини амалга ошириш имкониятига эга бўладилар.

6-модда адолатли равишда хайрия сўраш ва олиш ҳуқуқи амалиёти аҳамиятини тан олади. Диний таш-

килот муайян юридик тузилмага эга бўлмасдан маърифий фаолият олиб бора олмаганидек, молиялаштирилмасдан ҳам кун кечира олмайди. Молиявий маблағлардан ўз диний жамоаси эътиқодини ҳисобга олган ҳолда фойдаланиш зарурати диний ташкилотнинг юридик мақомга эга бўлишини ниҳоятда муҳим қилиб қўяди. Чунки ушбу мақомгина кўриб чиқилаётган давлат конституциявий тартиби ва юридик тузилмаси доирасида молиялаштириш манбаларини излаб топиш ва улардан фойдаланиш имконини беради.

Диний раҳбарларни тайёрлаш, тайинлаш, сайлаш ёки ворислик асосида олиш диний ташкилотнинг ички иши ҳисобланади.

Черков тузилмасининг ўзи онгли эътиқод ҳосиласи бўлиб, шу сифатда кўпинча баҳсларга сабаб бўлади. Уларга нисбатан тегишли ҳурматни таъминлаш учун диний ташкилотлар тўғрисидаги қонунлар етарли даражада замин яратиши лозим. Зеро, турли диний жамоаларга мансуб черков тизимлари орасида жиддий фарқлар мавжуд бўлиши мумкин. Бунда албатта, уларнинг жамоат тартибига хавф солмаслиги инобатга олинади.

Қонунлар диний ташкилотларга диний маросимларни бажариш чегарасидан ташқарида ҳам фаолият олиб боришларига рухсат берадиган даражада қайишқоқ бўлиши лозим. Масалан, авваллари диний ташкилотларга хайрия ва таълим бериш билан шуғулланиш ман этилган ҳоллар ҳам учраган. Бундай чеклашлар ўз диний эътиқодларига асосланган ҳолда хайрия ва таълим билан боғлиқ фаолиятни муҳим деб ҳисоблайдиган ташкилотларнинг ҳуқуқларини камситади. Давлатлар томонидан қабул қилинган бирлашмалар тўғрисидаги қонунлар бундай саъй-ҳаракатларга тўсиқ бўлмаслиги, аксинча уларга тегишли юридик тузилма мақомини берган ҳолда кўмаклашиши керак.

Диний ташкилотлар фойдалана оладиган юридик

шахс мақоми уларга бевосита ва билвосита молиялаштириш, қонуний кучга эга бўлган никоҳлаш каби маросимларни амалга ошириш, қамоқхона ва касалхонадагиларга ёрдам бериш ва бошқа ҳуқуқларни беради, қолаверса, муайян эътироф турлари билан боғлиқ рамзий нуфуз ҳам беради. Тарихий ва маданий фарқларни ўзида акс эттирадиган субъектларнинг бундай кўп табақали тизими Европа учун одатийдир.

6-модда дин эркинлиги масаласига тааллуқли барча ҳолатларни қамраб олмайди, албатта. Аммо, у дин ёки эътиқод эркинлигига тааллуқли юридик мажбурият юкловчи кўплаб қоидаларни ўз ичига олган. Гарчи 6-модда тўғридан-тўғри юридик шахс мақоми олиш ҳуқуқини қамраб олмаса-да, унинг шарҳларидан нима учун ушбу мақомни олиш имконияти 1981 йилги Декларациянинг зарур оқибати эканини тушуниш қийин бўлмайди.

БМТ Бош Ассамблеясининг 1999 йил 1 мартдаги “Диний тоқатсизликнинг барча шакллари йўқотиш тўғрисида”ги Резолюцияси 1993 йил Венада бўлиб ўтган Инсон ҳуқуқлари бўйича Иккинчи умумжаҳон конференциясининг тоқатсизлик ҳамда у билан боғлиқ зўрлаш, шу жумладан, аёлларни камситиш, диний маросимлар бажариладиган жойларни таҳқирлашга қарши чоралар кўриш мақсадида давлатларнинг халқаро мажбуриятларига мувофиқ ва уларнинг тегишли ҳуқуқий тизимларини лозим даражада ҳисобга олган ҳолда барча зарур чора-тадбирларни кўриш тўғрисидаги даъватини қўллаб-қувватлайди.

Шу муносабат билан инсоннинг фикрлаш, виждон, дин ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқини рағбатлантириш ва ҳимоя қилиш ҳамда дин ва эътиқод асосидаги нафрат, тоқатсизлик ва камситишларнинг барча шакллари йўқ қилиш бўйича саъй-ҳаракатларни кучайтириш лозим. Мазкур Резолюция дин ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқини фақат жамоат хавфсиз-

лигини таъминлаш, тартиб, фуқаролар соғлигини ва ахлоқини ёки бошқа шахсларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилиш учун қонунда белгилаб қўйилгандек тартибда чеклашга йўл қўяди. Бу фикр, виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқига зиён етказилмайдиган тарзда қўлланилади.

1960 йилнинг 14 декабрида ЮНЕСКОнинг Бош Конференциясида қабул қилинган “Таълим соҳасида камситиш билан кураш тўғрисидаги Конвенция»нинг 5-моддасида: «...алоҳида ҳеч кимга ва умуман бирор шахслар гуруҳига уларнинг эътиқодларига мос бўлмаган диний тарбияни тиқиштириш лозим эмас»лиги мустаҳкамлаб қўйилган.

БМТ Бош Ассамблеяси Резолюцияси томонидан 1989 йилнинг 20 ноябрида қабул қилинган, имзолаш, қўшилиш ва ратификация қилиш учун очилган «Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция»да «Иштирокчи мамлакатлар боланинг фикрлаш, виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқини ҳурмат қилишади... ўз динига ва эътиқодига эга бўлиш эркинлиги фақат давлат хавфсизлиги, жамоат тартиби, ахлоқи, соғлигини ҳамда бошқаларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликлари учун қонунда белгилаб қўйилган тартибдагина чекланиши мумкин», дея кўрсатилган.

БМТ Инсон ҳуқуқлари бўйича Комиссиясининг «Дин ва эътиқод асосидаги тоқатсизлик ва камситишларнинг барча шаклларини йўқ қилиш ҳақидаги Декларацияни амалга ошириш тўғрисида»ги резолюциясида ислом ёки бошқа ҳар қандай динга нисбатан нафрат, ксенофобия ҳамда у билан боғлиқ тоқатсизлик ва камситиш учун ифвогарлик қилишда босма, аудиовизуал ва электрон воситалардан фойдаланилаётганидан ташвиш билдирилади.

АҚШ, Германиянинг оммавий ахборот воситалари, жумладан, кенг оммалашган нашрларида диндан сиёсий мақсадларда фойдаланаётган озчилик учун

хос бўлган экстремизм ислом билан айнанлаштирилмоқда. Ҳолбуки, мутлақ кўпчилик мусулмонлар исломга бағрикенглик ва тоқатлилик тамойиллари асосида амал қиладилар. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг 2008 йил апрелида Бухарестда бўлиб ўтган НАТО/Евроатлантика ҳамкорлик кенгаши саммитида сўзлаган нутқида таъкидланганидек, бутун мусулмон оламида тоқат қилиб бўлмайдиган вазият ва кескинликка сабаб бўлаётган ислом динига нисбатан бундай мутлақо асоссиз хурж ва бўҳтонларга йўл қўймаслик даркор.

Дин ва эътиқод эркинлиги бўйича минтақавий халқаро шартномалар   **Дин ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига бағишланган ҳужжатларнинг иккинчи гуруҳини инсон ҳуқуқлари бўйича минтақавий шартномалар ташкил этади.** Инсон ҳуқуқлари билан шуғулланувчи минтақавий ташкилотлар қаторида Европа Кенгаши, ЕХҲТ, Америка давлатлари ташкилоти, Африка Иттифоқи, Ислом конференцияси ташкилоти каби ташкилотларни санаш мумкин. Дин ва эътиқод эркинлигини ҳимоя қилувчи стандартларни ўрнатувчи минтақавий халқаро шартномалар қаторида «**Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш бўйича Европа Конвенцияси**» алоҳида ўринни эгаллайди. Мазкур Конвенциянинг дин ёки эътиқод эркинлигига тааллуқли ҳал қилувчи қоидалари қайд этилган 9-моддаси бу Конвенциядан биров кейин ишлаб чиқилган Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясига ҳамоҳангдир:

1. Ҳар ким фикрлаш, виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқига эга; бу ҳуқуқ ўз дини ёки эътиқодини ўзгартириш эркинлигини, ибодат қилиш, ўқиш, диний амаллар ва маросимларни ўз дини эътиқодига мос равишда яқка тартибда ёки бошқалар билан бирга-

ликда, оммавий ёки хусусий тартибда бажариш эркинлигини ҳам қамраб олади.

2. Ўз дини ёки ўз эътиқодига амал қилиш эркинлиги қонунда белгилаб қўйилган, демократик жамиятда жамоат хавфсизлиги манфаатларини кўзлаб, жамоат тартиби, саломатлик ёки ахлоқни муҳофаза қилиш ёхуд бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш учун зарур бўлган даражада чекланиши мумкин.

9-модданинг биринчи банди «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси» 18-моддасига айнан мос келади. Иккинчи банд эса ФСҲХПнинг 18-моддасида белгилаб қўйилган чекловларга амалда мос келади, бундай зарурат талаби “демократик жамиятда” сўзлари билан кучайтирилганлиги истисно, холос. Амалиётда “демократик жамиятдаги зарурат” дин эркинлиги ҳуқуқи соҳасида йўл қўйилиши мумкин бўлган асосларни жиддий равишда чеклашга хизмат қилади. Бошқа халқаро ҳужжатларда бўлганидек, диний ҳаётнинг жамоавий жиҳатларини ҳимоя қилишнинг аҳамияти алоҳида таъкидланади.

Конвенция юзасидан қабул қилинган 1-Баённомада (Париж, 1952 йил 20 март) “Ҳеч кимнинг таълим олиш ҳуқуқи рад этилиши мумкин эмас. Давлат маориф ва таълим соҳасида ўз зиммасига олган ҳар қандай вазифани бажаришда ота-оналарнинг ўз диний ва фалсафий эътиқодларига мувофиқ болаларига таълим ва тарбия бериш ҳуқуқини ҳурмат қилади”, деган қоида белгилаб қўйилган.

«Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик бўйича Яқунловчи акт»да (Хельсинки, 1975 йил 1 август) иштирокчи давлатларнинг “Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари, шу жумладан, ирқи, жинси, тили ва динидан қатъи назар, фикрлаш, виждон, дин ва эъти-

қод эркинлиги ҳуқуқини ҳурмат қилиши” юзасидан сиёсий мажбуриятлари мустақамлаб қўйилган.

Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик бўйича Кенгаш иштирокчилари бўлган давлатларнинг Вена учрашуви Яқунловчи ҳужжати (Вена, 1989 йил 15 январь) иштирокчи давлатлар “инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини, шу жумладан, барча учун, ирқи, жинси, тили ва динини фарқламастан фикрлаш, виждон, дин ва эътиқод эркинлигини ҳурмат қилиши”ни тасдиқлайди. Ушбу ҳужжатнинг 16-бандида шахснинг дин ёки эътиқодга амал қилиш эркинлигини таъминлаш мақсадида иштирокчи давлатлар бошқа масалалар қаторида шахслар ёки уюшмаларнинг дин ва эътиқод асосида камситилишларининг олдини олиш ва йўқотиш учун самарали чоралар кўриш ва бу ижтимоий ва маданий ҳаётнинг барча соҳаларида инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини эътироф этиш, амалга ошириш ҳамда диндорлар ва динга эътиқод қилмаганлар ўртасида ҳақиқий тенгликни таъминлаш орқали амалга оширилиши белгилаб қўйилган.

Шу билан бирга, ҳар кимнинг танлаган тилида яқка ўзи, ёки бошқалар билан биргаликда диний таълим бериш ва олиш ҳамда мазкур тамойил асосида бошқа масалалар қаторида ота-оналарнинг ўз эътиқодларига мувофиқ равишда болаларига диний ва маънавий таълим беришни таъминлаш эркинлигини ҳурмат қилиш билан боғлиқ тамойиллар қайд этилган.

Юқорида қайд этилган ва бошқа халқаро ҳужжатлар давлат билан дин ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг халқаро стандартларини белгилаб беради.

Таянч тушунчалар

Эътиқод, дин, диний бағрикенглик.

Виждон эркинлиги, эътиқод эркинлиги, инсон ҳуқуқлари.

Дин ва давлат муносабатлари, халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар, халқаро ҳуқуқий стандартлар, минтақавий халқаро шартномалар.

Такрорлаш учун саволлар

1. Эътиқод ва диний эътиқод деганда нима тушунилади?
2. Диннинг бағрикенглик моҳияти нимада?
3. Ҳозирги даврда дин ва давлат муносабатларининг ўзига хос хусусиятлари нималарда кўринади?
4. Виждон эркинлигини таъминлашнинг халқаро ҳуқуқий стандартлари деганда нима тушунилади?
5. Давлатнинг виждон ва эътиқод эркинлигини таъминлашдаги роли нималарда кўринади?

ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТНИНГ ДИН ВА
ДИНИЙ ТАШКИЛОТЛАР БИЛАН МУНОСАБАТИ

Дунёвийлик ва динийлик
уйғунлигини таъминлаш—
жамият тараққиётининг
муҳим омили

Дунёвийлик ва диний-
лик ўртасидаги нисбат
масаласи инсоният та-
рихининг барча даврла-
рида ҳал қилувчи аҳами-

ятга эга бўлган. Бошқача айтганда, инсон ҳаёти маз-
мунини ташкил қилувчи ушбу икки таркибий қисм
ўртасида муроасага эришиш ҳар қандай жамиятнинг
мавжуд ҳолати ва истиқболини белгиловчи бош ме-
зон бўлиб келган.

Баъзан ушбу икки омил ўртасидаги муносабатлар
кескинлашиб, мамлакатларни тўс-тўполонлар ва жа-
ҳолат гирдобига тортган. Ўрта асрлар Европасида амал
қилган, ваҳшиёна жазолар ва қийноқларнинг тим-
солига айланган инквизиция даври бунга мисол
бўла олади. Ибн Рушднинг ғояларини ривожлантири-
гани учун жазога ҳукм этилган Сигер Брабантский-
нинг тақдири, соғлом илмий қарашлари туфайли
жабр кўрган Жордано Бруно, Николай Коперник,
Николай Кузанский ва бошқа мутафаккирларнинг
қисмати эса жамият ҳаётида динийлик ва дунёвий-
лик ўртасидаги соғлом мувозанатнинг шаклланиши
йўлидаги қийинчиликларга мисолдир. Ушбу жараён-
нинг фожиали кўринишлари мусулмон Шарқи ҳаёти-
да ҳам содир бўлди. Буюк мутасаввиф аллома Абу
Мансур ал-Ҳаллож худонинг моҳиятини идрок этиш
йўллари ҳақидаги ортодоксал ақидаларга зид қараш-

лари учун ўтда ёқилди. Шундай сабаблар туфайли Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Абу-л-Алоал-Мааррий, Умар Ҳайём каби кўплаб буюк даҳолар аёвсиз таъқибларга дучор бўлдилар. Буларнинг барчаси динни давлатдан ажратиш билан боғлиқ табиий эҳтиёж кучини ошириб борган.

Динни давлатдан ажратиш ҳақидаги ғоя азалдан ҳурфикрлик ва дунёвий-рационалистик тафаккур ривожига асосланганини таъкидлаш жоиз. Ушбу ҳаётий масала ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида мавжуд бўлган давлатларда ҳам доимо муҳим ўринни эгаллаб келган. Бунда дунёвийликка мойил сиёсий кучларнинг давлат ва жамиятни бошқаришдаги мавқеи мунтазам равишда мустаҳкамланиб боргани диққатга сазовордир. Мовароуннаҳрнинг ўрта асрлар ва ундан кейинги даврлардаги тарихида бошқарувнинг диний-теократик усулларига мойил давлатларнинг йўқлиги ҳам ушбу хулосанинг ўринли эканини тасдиқлайди.

Демократик тараққиёт ва фуқаролик жамияти қуриш йўлидан бораётган Ўзбекистондаги маънавий ҳаётни ташкил этувчи, уни бирлаштириб турувчи ўзак ўқ — динийлик ва дунёвийлик ўртасидаги мувозанатга асосланади.

Халқ томонидан асрлар оша эъзозланиб келинган қадриятлар тизимида диний қадриятлар алоҳида ўрин эгаллайди. Ўзбекистон халқи томонидан азалдан ардоқланиб келинаётган қадриятларнинг аксариятига исломий руҳият ва шарқона одоб-ахлоқ чуқур сингиб кетган. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов томонидан ...агар мендан, нега миллий қадриятларимиз шунча замонлар оша безавол яшаб келаяпти, деб сўрашса, бу — аввало муқаддас динимиз ҳисобидан, деб жавоб берган бўлур эдим,”— деб таъкидлангани ҳам айтиш билан изоҳланади.

Ўқувчи-талабаларда динга нисбатан соғлом муносабатни шакллантириш бугунги кунда таълим тизи-

мининг барча бўғинлари олдида турган энг мураккаб ва муҳим вазифалардан биридир. Унинг муваффақиятли ҳал этилиши икки муҳим омилга боғлиқ. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам Президент И.А.Каримов асарларида кўрсатиб берилган. Юртбошимиз таъкидланганларидек, “...ҳар бир ватандошимиз, айниқса, ёшлар фақат ислом дини тўғрисида эмас, умуман дунёдаги мавжуд динлар, уларнинг тарихи, моҳияти тўғрисида тўлиқ тасаввурга эга бўлсин. Ижтимоий соҳага оид дарсларда ёшларга дин билан дунёвий ҳаёт масалаларини, бу икки тушунчанинг бир-бирига таъсирини, улар ўртасидаги мўътадил муносабат бўлиши зарурлигини очиб бериш керак” Демак, динлар ҳақидаги мантиқий асосланган билимларни шакллантириш ва дунёвийлик тушунчасини чуқурлаштириб бориш ёшларда динга нисбатан соғлом муносабатни шакллантиришнинг икки қутби ҳисобланади.

Мамлакатимиз тараққиётининг асосий тамойилларидан бири дунёвийлик экан, уни қандай тушуниш лозим, деган савол туғилади. Инглиз тилидаги «secularity» ҳамда рус тилидаги «секуляризация» ва «светскость» тушунчалари билан туташ ушбу истилоҳнинг қандай талқин этилишининг ўзиёқ ҳар қандай мамлакатдаги давлат ва дин ўртасидаги муносабатларнинг мазмун-моҳиятини белгилаб беради.

Шўро замонида чиқарилган аксарият луғатларда «светскость» ва «секуляризация» тушунчалари динийликнинг акси бўлган ижтимоий хатти-ҳаракатлар сифатида талқин этилади. Бу эса, табиий равишда, даҳрийлик тарғиботи ва диннинг ҳаётий ўрнини инкор этишга олиб келар эди. Аслида эса, Президентимиз таъкидлаганларидек, “ дунёвийлик – бу даҳрийлик дегани эмас. Дин ва диний эътиқод бутунлай рад этиладиган ҳаёт қандай ғайриинсоний кўринишга эга эканини биз кечаги тарихимиз мисолида яхши би-

ламиз. Бундай мафқуранинг хатарли томони шундаки, у неча асрлар давомида дин негизида шаклланган, халқ ҳаётининг ажралмас қисмига айланиб кетган қадриятлар — бу ёзма ёки оғзаки, моддий ёки маънавий мерос бўладими, ахлоқ ёки анъаналар бўладими, миллий дунёқараш ёки турмуш тарзи бўладими — буларнинг барчасини рад этади. Натижада одамзод ўзининг ички дунёси, ҳис-туйғу ва қарашлари, таяниб-суяниб турадиган пойдеворидан маҳрум бўлиб, «шўро доҳийлари» айтганидек, улкан давлат машинасининг «винтчаси»га айланади. Охиروقибатда бундай одам ота-онасини ҳам, ўз миллати, халқи ва Ватанини ҳам танимайдиган аянчли ҳолатга тушиб қолади”

Демак, том маънодаги соғлом дунёвийлик диннинг ижтимоий мавқеини инкор этмайди, балки жамият ҳаётини ташкил этишнинг дунёвий маърифатга асосланган тарзини англатади. Бошқача айтганда, дунёвийлик ижтимоий ҳаёт соҳалари диний ақиданинг яккаҳоқимлигидан ва унинг ҳал қилувчи таъсиридан холи бўлишни тақозо этади.

Дунёвийлик ва ижтимоий-иқтисодий тараққиёт эҳтиёжлари ҳаминша ҳамоҳанглик касб этиб келган. Яъни дунёвийлик қотиб қолган догма эмас, аксинча, у мунтазам равишда такомиллашиб борувчи ҳодисадир. Замонавий илмий тилда айтганда, дунёвийлик модернизация деб номланувчи жараённинг ҳаракатлантирувчи кучидир. У жамият илмий салоҳиятининг узлуксиз ошиб бориши, технологик тараққиётнинг давомийлиги, иқтисодий ҳаётнинг рационаллашуви, маданиятнинг юксалиб бориши каби муҳим жараёнлар билан уйғун равишда такомиллашиб боради.

Дунёвий тараққиёт йўлидан бораётган ҳар қандай мамлакатда дин ва давлат ўртасидаги муносабатларнинг муҳим қиррасини дин ва сиёсат орасидаги алоқалар ташкил этади. Охириги пайтларда исломнинг

сиёсат билан, бошқача айтганда, исломнинг давлат билан муносабатлари масаласи жиддий ташвишларга сабаб бўлмоқда. Аҳолисининг кўпчилигини мусулмонлар ташкил этувчи айрим мамлакатларнинг охириги ўн йилликлардаги тажрибаси “ислом — оламшумул динлар орасидаги энг сиёсийлашган диндир” дея даъво қилаётган олимлар ва сиёсатчиларнинг фикрини тасдиқлаётгандек кўринади. Айрим мутахассислар, ҳатто “ислом — сиёсий ҳаётнинг энг асосий омилларидан биридир, уни — сиёсатдан, сиёсатни эса, ундан ажратиб бўлмайди”, дея хулоса қилмоқдалар.

Бугун ҳатто, “жамиятнинг диний хавфсизлиги” деган тушунча пайдо бўлди. Чунки охириги ярим аср давомида диний омилнинг таъсири туфайли айрим мамлакатларнинг миллий хавфсизлигига путур етгани ҳақиқат. Масалан, Олестерда католиклар ва протестантлар ўртасида вақти-вақти билан хунрезлик ва тўполонларни келтириб чиқараётган зиддиятлар Буюк Британиянинг умуммиллий хавфсизлигига путур етказётган хатарли омиллардан бирига айланганини инкор этиб бўлмайди.

XX асрнинг ўрталаридан фаоллаша бошлаган радикал диний оқимлар 1970-йилларда Миср Араб Республикасининг сиёсий тизимига, демакки, унинг миллий хавфсизлигига нисбатан жиддий хатарга айлангани ҳам юқоридаги мулоҳазанинг ўринли эканини кўрсатади.

Жазоирдаги воқеалар туфайли эса XX асрнинг 80-йиллари охирига келиб, жамият сиёсий-мафкуравий ва диний-маънавий асосда иккига бўлиниб кетди. 1992 йилдаги парламент сайловларида ушбу вазиятдан фойдаланган сиёсийлашган радикал диний доиралар кўпчилик ўринларни қўлга киритди. Улар шариат талабларига мос равишда мамлакат тараққийтининг асосий йўналишларини тубдан ўзгартириш талабини олға сурдилар. Бу жамиятдаги бўлинишни

янада чуқурлаштирди, давлат ва жамият қурилишида дунёвийлик ва исломга суюнган динийлик ўртасидаги мувозанатнинг бузилишига олиб келди. Охиروқибатда эса, ўтказилган сайловлар якуни бекор қилинди. Бунинг натижасида юзага келган кескин ички ижтимоий-сиёсий ва диний-мафкуравий зиддиятлар қарийб 7 йил давом этган қонли тўқнашувларни келтириб чиқарди. Мутахассисларнинг фикрича, уларда камида 30 минг киши қурбон бўлди, сиёсийлашган диний омил эса, умуммиллий барқарорлик ва хавфсизликнинг ҳақиқий душманига айланди. Бу каби мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин.

Мусулмон дунёсида фаолият кўрсатаётган диний-сиёсий гуруҳлар ва партиялар нисбатан яқинда мустақилликка эришган, аҳолисининг кўпчилигини мусулмонлар ташкил этадиган минтақамиз мамлакатларини ҳам ўз таъсир доирасига тортишга фаол интилмоқда. “Ҳизб ат-таҳрир ал-исломий”нинг охириги 10-15 йил давомида Марказий Осиё мамлакатлари, жумладан, Ўзбекистондаги фаолияти ҳам бунинг исботи бўла олади. Бундай ташкилотлар оддий фуқароларнинг диний ҳис-туйғулари, ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг бир шаклидан иккинчисига ўтиш даврида юзага чиқадиган объектив қийинчиликлар, конфессиялараро муносабатларнинг нозик жиҳатларидан ўзларининг ғаразли мақсадлари йўлида фойдаланишга интилмоқда. Бундай интилишларнинг олдини олиш деярли барча мусулмон жамиятлари учун алоҳида долзарблик касб этмоқда. Зеро, баъзи ҳолларда диний онгнинг радикаллашуви ва сиёсийлашуви, диний экстремизмдан терроризмга ўтиб кетиш жараёнларининг тезлашувидек миллий хавфсизлик учун ўта хатарли омиллар кузатилмоқда.

Ўзбекистоннинг дунёвий
ривожланиш йўли

Мустақиллик ижтимоий
ҳаётнинг барча соҳала-
рида, жумладан, маъна-

вий ҳаётдаги янги ланиш жараёнини, туб ўзгаришлар даврини бошлаб берди. Динга бўлган муносабат тубдан ўзгарди: собиқ совет тизимининг атеистик ҳужумкорлик сиёсатига барҳам берилди, виждон эркинлиги қонун орқали кафолатланди.

Дин ва дунёвий давлат орасидаги муносабат ҳақида гап кетар экан, энг аввало, диннинг давлатдан ажратилиши тамойили унинг асосини ташкил этишини таъкидлаш зарур. Бу ҳақда Конституциямизнинг 61-моддасида шундай дейилади: «Диний ташкилотлар ва бирлашмалар давлатдан ажратилган ҳамда қонун олдида тенгдирлар. Давлат диний бирлашмаларнинг фаолиятига аралашмайди».

Мазкур моддада муҳим қоидалар мустаҳкам қўйилган. Аввало диний ташкилотлар қайси конфессияга тааллуқлилигидан қатъи назар, бир хил ҳуқуқий майдонда фаолият олиб боради. Қолаверса, диний бирлашмалар фаолиятини ташкил этиш уларнинг ички иши ҳисобланади ва давлат назоратидан холидир.

Шу билан бирга, диний ташкилотларнинг давлатдан ажратилгани диннинг жамиятдан ажратилганини англамаслигини ҳам таъкидлаш зарур. Бу фуқаролик жамиятида дин ўз мавқеига эга бўлишини англатади. Бу ҳам Конституциямизнинг амалдаги ижросидан келиб чиқадиган мантиқий хулосалардан биридир. Айтиш жоизки, маънавий баркамол авлодни тарбиялаш, бунёдкор миллий кадриятларимизни асраб-авайлаш ва халқимизнинг ҳақиқий маънавий сурати ва сийратини белгиловчи фазилатларни ўзида мужассамлаштирган меҳр-оқибат, ҳамжиҳатлик, ўзаро ёрдам, кексаларга ҳурмат, шарқона одоб-ахлоқ, шарму ҳаё каби энг олий инсоний туйғуларнинг туб моҳиятини англаш ва кўз қорачиғидек эъзозлашда

айнан диний ташкилотлар ва дин арбобларининг роли ва ўрни беқийёслигини бугун ҳеч ким инкор этмайди. Аксинча, бундай бунёдкор фаолият қизгин қўллаб-қувватланмоқда. Бунинг сабаби эса, Конституциямизда ана шундай фаолият учун мустақкам ҳуқуқий замин яратиб берилганидадир.

Дунёвий давлат ва дин муносабатини белгилаб берувчи бошқа бир тамойилнинг мазмуни дин соҳасида кечаётган ўзгаришларни холис ва илмий ўрганиш, шундан келиб чиқиб, ижобий жараёнлар ривожига янада кенгроқ имконият яратиш, салбий ҳолатларнинг олдини олишда намоён бўлади.

Давлатнинг динга бўлган муносабатини ифодаловчи бошқа бир тамойил шундан иборатки, давлат динни халқ маънавиятининг узвий қисми сифатида тан олади. Шундан келиб чиқиб, унинг ривожига учун тегишли шарг-шароит яратишга ҳаракат қилади.

И.А.Каримовнинг қуйидаги сўзларида бу тамойил ўзининг ёрқин ифодасини топган: «Мамлакатимизни демократик тамойиллар, илм-фан ютуқлари, юксак технологиялар асосида модернизация қилиш билан бирга, муқаддас динимизни, миллий ўзлигимизни асраб-авайлаб яшашни мақсад қилиб қўйганмиз». Бу фикрлар ҳаётий воқеликка айланмоқда.

Давлат ва дин муносабатларининг яна бир асосий хусусияти бу диннинг сиёсатга аралашмаслигидир. Зеро, ҳар қандай дин, биринчи ўринда маънавий-ахлоқий жиҳатни ўз ичига олади.

Ҳеч қайси дин ўзида халқнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётининг барча жиҳатларини қамраб олишга даъвогарлик қилмайди. Акс ҳолда у дин бўлмай қолади.

Эътироф этиш лозимки, ҳар қандай диний эътиқод каби ислом ҳам барча даврларда, шу жумладан, даҳрийлик кенг тарғиб этилган шўро тузуми замонида ҳам, ижтимоий муносабатлар ва маънавий-ру-

ҳий ҳаётга ўз таъсирини ўтказиб турган муҳим омиллардан бири бўлиб қолаверган. Ижтимоий муносабатлар ва маънавий-руҳий ҳаётнинг уйғунлиги эса, ҳар қандай жамиятнинг ички сиёсий барқарорлигини белгиловчи асосий омиллардан экани сир эмас. Шу нуқтаи назардан қараганда, дин ва сиёсат ўртасидаги муайян боғлиқликни инкор этиб бўлмайди. Бунинг сабаби эса исломнинг халқимиз онгу шуури ва менталитетига шу қадар сингиб кетганидир. Президент И.Каримов таъкидлаганларидек, "...уни ҳеч қандай куч, ҳеч қандай ташвиқот билан чиқариб бўлмайди"

Бундан келиб чиқадиган мантиқий хулоса шуки, ислом дини ва мусулмончилик деган тушунча бизнинг минтақамиз учун фақат ўтмиш ва бугун тажрибасигина бўлиб қолмасдан, у келажак воқелиги ҳамдир. Исломнинг жамият ҳаётидаги роли том маънодаги ҳурфикрлилик қарор топаётган мустақиллик даврида ўзини янада яққолроқ намоён этаётгани ҳам шундай хулоса чиқаришга асос бўлади.

Бироқ масаланинг иккинчи жиҳати ҳам бор: диний омилнинг сиёсийлашуви жамият хавфсизлиги ва барқарорлиги учун таҳдидга айланиб кетиши мумкин. Ушбу ҳолат ҳар қандай диннинг соф эътиқодий масалалар чегарасидан чиқиб, давлат ва жамият қурилиши масалаларига аралашушга уринишидан бошланади. Мазкур ҳол мусулмон Шарқи мамлакатлари тарихида ўзини такрор ва такрор намоён этиб келётгани яхши маълум. Айниқса, бундай ҳолатнинг вужудга келиш хавфи у ёки бу жамият тарихида кескин ўзгаришлар рўй берган даврларда кучаяди.

Марказий Осиё мамлакатларининг мустақиллик йилларидаги тараққиёт тажрибаси мусулмон жамиятларида миллий ўзликни англаш ва исломий уйғониш жараёнлари бир-бири билан алоқадор тарзда, ҳатто бир-бирига киришиб кетган ҳолда кечади, де-

ган хулосанинг тўғрилигини тасдиқламоқда. Дарҳақиқат, миллий ўзликни англаш билан боғлиқ турфа жараёнларни диний қадриятлардан айри ҳолда тасаввур этиш амримаҳол. Бизнинг жамиятимиз учун ҳам табиий бўлган ушбу хусусият, ўзининг ўта нозиклиги баробарида хатарлилиги билан ҳам ажралиб туради. Мазкур икки тушунчани бир деб қабул қилиш, уларнинг ўзаро нисбатини баҳолашда хато қилиш — диннинг сиёсийлашувига йўл очиб беради. Шунинг унутмаслик лозимки, айрим ҳолларда, жамиятдаги муайян кучлар ўзларининг ғаразли мақсадларига эришиш учун онгли тарзда айнан шундай қиладилар.

Мустақилликнинг илк босқичида мисли кўрилмаган даражада фаоллашган диний гуруҳларнинг сиёсий ва ҳатто, ҳарбийлашган ташкилотларни тузишга қаратилган амалий ҳаракатларини эслаш лозим. Ўшанда бундай гуруҳлар Ўзбекистонни исломий давлат деб эълон қилишни талаб қилиш даражасигача бориб етган эдилар. Мафкуравий маркази Фарғона водийси бўлган ушбу ҳаракат ўз даврида мамлакатимизнинг бошқа минтақаларида ҳам муайян акс-садо бериб, умуммиллий хавфсизликка жиддий таҳдид туғдирганини инкор этиб бўлмайди. Шу нуқтаи назардан қараганда, Президент И.Каримов асарларида баён этилган огоҳлантиришларни теран идрок этиш, уларда баён этилган ва стратегик моҳиятга эга вазифаларни сидқидилдан ва мунтазам бажариб бориш тинч ва фаровон эртамининг кафолати демакдир. Дунёвий-маърифий давлат ва жамият қурилаётган ҳар қандай мамлакатда диний жараёнлар эволюциясини ўзибўларчиликка ташлаб қўйиб бўлмайди. Ушбу мулоҳаза, айниқса, ўзликка қайтишнинг қўш қанотини ташкил этувчи миллийлик ва динийлик ўртасидаги чегарани аниқлаш бағоят мушкул бўлган мусулмон жамиятлари учун долзарбдир.

Дунёвий давлат ва жамият энг аввало, қонун ус-

туворлигини тақозо этади. “Қонун — барча учун баробар” деган демократик тамойил, шубҳасиз, диний жараёнларга ҳам тааллуқдир. Ижтимоий-иқтисодий ва маънавий-маърифий ҳаётнинг бошқа ҳар қандай соҳаси каби диний жараёнлар ҳам фақат қонун белгилаб қўйилган мезонларга мувофиқ равишда ривожланишга ҳақдир. Ифодали қилиб айтганда, қонун барча бошқа соҳаларни меъёрга солиб тургани каби диний вазият эволюцияси ҳам, ҳеч қандай чекинишларсиз, унга бўйсунушга мажбур. Бу иш демократиянинг асосий тамойилларидан бўлган виждон эркинлиги, хусусан, эътиқод эркинлигини чегаралаш ҳисобига қилинмайди, албатта. Аксинча, азал-азалдан демократик жамиятнинг бош мезони бўлиб келган қонун устуворлигини таъминлаш орқали амалга оширилади.

“Диний вазият эволюциясини бошқариш” ҳақидаги тезис, энг аввало, дунёвий-маърифий давлат ва жамият қурилиши жараёнида диний омилга ажратилган конституциявий ўринни қонуний воситалар билан таъминлашни назарда тутди. Худди шу асосда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 57-моддасида диний-сиёсий партиялар тузиш тақиқланган.

Ўзбекистон давлатининг дунёвийлик, диний бағрикенглик, барча динларга бир хилда муносабат, жамият тараққиётида дин билан ҳамкорлик қилиш хусусиятлари ана шу тамойил асосида амалга оширилади. Чунки дунёвий-маърифий давлатда диний эътиқоди ва дунёқарашидан қатъи назар, сиёсий хоҳишларини билдиришда барча фуқароларнинг тенг иштироки тамойилига риоя қилади.

Виждон эркинлигининг моҳияти

Дунёвийлик туйғулари алоҳида шахс ва ижтимоий институтлар дара-

жасида намоён бўлиб боради. Дунёвийлик демократик тараққиёт йўлини танлаган ҳар қандай мамла-

кат ҳаётини ташкил этишнинг бош мезонларидан бири — виждон эркинлиги тамойилининг устуворлигини кафолатлайди.

Мамлакатимизда барпо этилаётган демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг тамал тоши «виждон эркинлиги» тушунчаси билан чамбарчас боғлиқдир. Фуқаровий эркинликлар ичида инсоннинг ички маънавий дунёсига ва унинг руҳиятига бевосита алоқадор бўлган виждон эркинлиги демократик дунё бўйлаб умумэтироф этилган инсон ҳуқуқларининг энг асосийларидан биридир.

Фуқаролик жамияти кишилар ўртасидаги муносабатларнинг юксак маданий савия ва теран маънавий заминга асослангани билан ажралиб туради. Бундай жамиятнинг ижтимоий-маънавий ҳаётида умуминсоний қадриятларнинг устуворлиги, уларнинг мўътабар ва ҳатто, муқаддас саналиши барқарор бўлмоғи шарт. Муайян инсоннинг кадр-қиммати, одамлар орасидаги меҳр-оқибат, самимийлик, ахлоқий поклик, инсофу адолат ва инсонпарварлик каби энг эзгу умуминсоний қадриятлар фуқаролик жамияти ҳаётининг ҳақиқий мезонларидир. Шунинг учун ҳам, Ўзбекистонда кечаётган давлат ва жамият қурилиши жараёнида том маънодаги виждон эркинлигини таъминлашга алоҳида урғу берилмоқда.

Давлатимизнинг виждон эркинлигига муносабати — Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-моддасида мустақамлаб қўйилган “Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга”, деган қоидада ўзининг аниқ ҳуқуқий-қонуний ифодасини топган. Демак, «виждон эркинлиги» деган тушунчанинг мазмун-моҳияти хоҳлаган динга эътиқод қилиш ҳуқуқидан ташқари, ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик ихтиёрини ҳам қамраб олади. Ҳар бир фуқаро ҳақли бўлган бундай

ҳуқуқнинг бузилмаслиги учун мазкур модда “диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди” деган муҳим қоида билан тўлдирилган. Бунинг замирида виждон эркинлигига нисбатан ҳар қандай таҳдидни бартараф этиш истаги ётади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида аниқ белгилаб қўйилган давлат ва жамият қурилишининг бош мақсадлардан бири – инсон фаровонлиги таъминланган, ижтимоий адолат ва қонунийлик устуворлик қиладиган, барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлган, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенглигига асосланган жамиятни барпо этишдир. Бу, энг аввало, юксак маънавият ва ҳурфикрликка асосланган, виждон эркинлиги амалда барқарор бўлган жамиятни барпо этиш демакдир. Бундай жамиятни қуриш эса, биринчи навбатда, кенг маънодаги виждон эркинлиги, жумладан, диний эътиқод эркинлигини таъминлашни тақозо этади. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ушбу ҳаётий масалага умумэътироф этилган демократик тамойиллардан келиб чиқиб ёндашилган.

Том маънодаги виждон эркинлиги ҳуқуқини кафолатлаш ва амалда таъминлаш учун Ўзбекистонда тўлақонли ҳуқуқий тизим яратилган. “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг янги таҳририга (1998 йил, 1 май) кўра, «виждон эркинлиги» фуқароларнинг ҳар қандай динга эътиқод қилиш ёки эътиқод қилмасликдан иборат кафолатланган конституциявий ҳуқуқидир. Шу маънода, ҳуқуқий категория сифатида – виждон эркинлиги, бир томондан, эътиқод эркинлигини, иккинчи томондан эса, ҳеч бир динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқини ифода этади.

Ахлоқий нуқтаи назардан виждон эркинлиги – бу

муайян инсоннинг фикрлаш тарзи ва шахсий маънавий эътиқодига мос хатти-ҳаракат қилиш ҳуқуқидир. Дунёнинг турли-туман мамлакатларида, узоқ тарихий даврлар давомида, оламнинг яратилиши ва ривожланиши, кўпинча, диний тасаввурларга асосланган тарзда изоҳлаб келингани яхши маълум. Бироқ илм-фан тараққиёти мазкур ҳодисаларнинг дунёвийликка асосланган тушуниш тамойилини тадрижий равишда кучайтириб борган. Ҳар бир шахс эркин фикрлаш ва қонун доирасида ҳаракат қилиш имкониятига эга бўлиши натижасида умумий тараққиёт жадаллашган.

Шундай қилиб, виждон эркинлиги уч жиҳатни англатадиган ҳуқуқий категорияга айланиб қолди:

Биринчиси – муайян шахс худога ишониши, хоҳлаган динига эътиқод қилиши мумкин.

Иккинчиси – худога ва динга ишонмаслиги, уларга нисбатан бетараф бўлиши мумкин.

Учинчиси – даҳрий, яъни ҳеч бир динга эътиқод қилмаслиги ёки уларни инкор этиши мумкин.

“Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни ҳар бир фуқарога санаб ўтилган уч имкониятдан хоҳлаганини, онгли равишда танлаб олишни кафолатлайди.

Ўзбекистон Республикаси қонунларида вояга етмаган ёшларнинг виждон эркинлигини таъминлашга алоҳида эътибор берилган. Бунинг сабаби – тушунарли. Чунки ҳали етарли ҳаётий тажриба ва билимларга эга бўлмаган ёшларга таъсир ўтказиш, айниқса, муайян диний дунёқарашни уларнинг онгига сингдириш осон. Дунё, жумладан, мамлакатимиз тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, айрим носоғлом кучлар бундан ўзларининг ғаразли мақсадлари йўлида фойдаланишга интилмоқда. Шунинг учун ҳам, “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Қонунга “вояга етмаган болаларни диний ташкилот-

ларга жалб этиш, шунингдек, уларнинг ихтиёрига, ота-оналари ёки уларнинг ўрнини босувчи шахслар ихтиёрига зид тарзда динга ўқитишга йўл қўйилмайди”, деган муҳим қоида киритилган. Қонунга хилоф равишда бундай фаолият билан шуғулланганлик учун Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексида жиноий жавобгарлик ҳам белгиланган.

Демак, давлат виждон эркинлигини ҳуқуқий кафолатлаш ва амалда таъминлаш тадбирларини рўёбга чиқариш билан бир қаторда, уларга нисбатан ҳар қандай таҳдиднинг олдини олишга ҳам интилади. Қонун устуворлиги энг олий мезон бўлган фуқаролик жамиятининг ҳар бир аъзоси ушбу қонуний талабга тўғри муносабатда бўлиб, унинг ҳаётга татбиқ этилишига ҳисса қўшиши лозим. Чунки энг муҳим конституциявий ҳуқуқлардан бўлган виждон эркинлиги ҳуқуқининг амалда рўёбга чиқарилиши фуқаролик жамиятининг маънавий-маданий ривожланганлик даражасининг муҳим кўрсаткичидир.

«Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонун

Ушбу Қонун 1991 йилда қабул қилинган бўлиб, 1993 йилда киритилган баъзи қўшимча ва ўзгартиришлар билан 1998 йилга қадар амалда бўлиб келди.

1990 йилларнинг бошларида ҳукуматимиз томонидан берилган имкониятларнинг суиистеъмол қилиниши, масжид қуриш кампанияга айланиб кетиши оқибатида уларнинг сони 89 тадан 5000 га гача етди. Уларнинг аксарияти ҳужжатлари тўлиқ расмийлаштирилмаган, малакали имомлар билан таъминланмаган (95,8% диний маълумотсиз) ва зарур шароитлар бўлмаган ҳолда фаолият юргизиб, турли “пешво”лар масжидлардан ғаразли манфаати йўлида фойдаланишга ўз уяларига айлантиришга ҳаракат қилдилар.

Баъзи диний ташкилотларнинг раҳбарлари хорижий фуқаролар бўлиб, аслида ҳеч қандай диний маълумотга эга бўлмай, молиявий ёрдам кўрсатиш ҳисобига республика ҳудудидаги диний ташкилотларга раҳбарлик қилиб, бузғунчилик, миссионерлик фаолияти билан шуғулланар эдилар. Уларнинг асосий мақсади турли йўл ва усуллар билан ўз сафларини маҳаллий миллат вакиллари ҳисобига кенгайтиришдан иборат эди.

Давр талаблари асосида «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонунни тубдан ўзгартириш зарурати туғилди ва 1998 йил 1 май куни янги таҳрирда қабул қилинди. Жумладан, Қонуннинг 8-моддасига асосан, диний ташкилотлар 18 ёшга тўлган ва республика ҳудудида доимий яшаётган 100 нафардан кам бўлмаган Ўзбекистон фуқаролари ташаббуси билан тузилиши, муайян конфессияга қарашли диний ташкилотлар фаолиятини мувофиқлаштириш ва йўналтириб бориш учун уларнинг республика бўйича ягона марказий бошқарув органи тузилиши мумкинлиги ҳақидаги қоида мустақамлаб қўйилди.

Шунингдек, тегишли диний маълумотга эга бўлган Ўзбекистон фуқаролари диний ташкилотларнинг раҳбарлари этиб сайланишлари, бундай лавозимга истисно ҳолатда хорижий фуқаролар номзодлари Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмита билан келишиб олиниши белгилаб қўйилди.

Қонуннинг 9-моддасига мувофиқ диний ташкилотларнинг марказий бошқарув органлари руҳонийлар ва ўзларига зарур бўлган диний ходимлар тайёрлаш учун диний ўқув юртлари тузишга ҳақлидир.

Қонуннинг 5-моддасида бир конфессиядаги диндорларни бошқасига киритишга қаратилган хатти-ҳаракатлар (прозелитизм), шунингдек, бошқа ҳар қандай миссионерлик фаолияти ман этилади.

Ушбу модданинг мазмуни ва аҳамиятини тушуниш учун миссионерлик ва прозелитизм нима эканини билиб олиш керак. Миссионерлик — бу бошқа диний эътиқодга эга бўлган шахсни ўз динига оғдириб олиш бўйича диний ташкилотлар вакиллари томонидан амалга ошириладиган фаолият. Прозелит — бу ўз динидан кечиб, бошқа динга ўтган одам.

Қонуннинг 16-моддасига асосан: «Диний ташкилотлар учун ер ажратиш ҳамда ибодат бинолари қуриш тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг рухсати билан белгиланган тартибда амалга оширилади».

Қонуннинг диний адабиётларга тегишли бўлган 19-моддаси ҳам бир қадар ўзгартирилди: «Диний ташкилотларнинг марказий бошқарув органлари диний мақсадларга мўлжалланган буюмлар, диний адабиётлар ва диний мазмундаги бошқа ахборот материалларини Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ишлаб чиқаришга, экспорт ва импорт қилишга ҳамда тарқатишга ҳақлидир». Мазкур қоида Ўзбекистон ҳудудига диний адабиётларнинг олиб кирилишини тартибга солади.

Қонуннинг 3-моддасида «Динга эътиқод қилиш ёки ўзга эътиқодлар эркинлиги миллий хавфсизликни ва жамоат тартибини, бошқа фуқароларнинг ҳаёти, саломатлиги, ахлоқи, ҳуқуқи ва эркинликларини таъминлаш учун зарур бўлган даражадагина чекланиши мумкин»лиги белгиланган.

Мазкур Қонуннинг 23-моддасига кўра виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузишда айбдор бўлган мансабдор шахслар, диний ташкилотларнинг хизматидагилар ва фуқаролар Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда жавоб-

гар бўладилар. Бу модда қонун олдида барча бир хил бўлишини таъминлайди.

Ўзбекистонда диний
ташкилотлар

Маълумки, диний онг
ўз-ўзидан ўзгармайди.

Унга фаол таъсир кўрсатиб турувчи омиллар мавжуд. Уларнинг энг таъсирчани, шубҳасиз, диний муассасалардир. Ўзбекистон мисолида олиб қараладиган бўлса, мустақилликнинг дастлабки йилларида уларнинг сони мунтазам ошиб борди. Узоқ тарихий давр давомида олиб борилган исломга қарши сиёсат доирасида мулоҳаза юритилса ҳамда XX асрнинг 80-йиллари охири ва 90-йилларининг бошида мамлакатда вужудга келган ижтимоий-сиёсий вазият кўзгуси орқали қаралса, бу – табиий ҳол эди, дейиш мумкин. Масаланинг ғайритабиий томони шунда эдики, масжидлар сонининг узлуксиз ошиб бориши билан бир вақтда, мусулмонлар диний онгини радикаллаштириш ва сиёсийлаштиришга уринган кучлар ҳам фаоллашиб борди. Масжидларнинг баркамол инсонни тарбиялашдек нозик масаладаги муҳим тарбиявий ролини инкор этмаган ва унга заррача соя ташламаган ҳолда, шуни қайд этиш мумкинки, уларнинг айримлари, афсуски, Ўзбекистонда сиёсий исломнинг шаклланиши ва ривожланишида таянч нуқта бўлиб хизмат қилди. XX асрнинг 90-йиллари бошида Россияда тузилган “Ислом уйғониш партияси” филиалини Ўзбекистонда очиш, “Туркистон ислом партияси”га асос солишга қаратилган уринишлар мазкур кучларнинг ўз сафларини мустаҳкамлашга йўналтирилган кенг кўламли ҳаракатлари сифатида юзага келди. Наманган ва Қўқонда тузилган “Адолат”, “Ислом лашкарлари”, “Одамийлик ва инсонийлик” каби ҳарбийлашган ташкилотлар жиноятчиликка қарши курашда давлат органларига ёрдам бериш ниқоби остида ҳуқуқ-тартибот таш-

килотларининг айрим вазифаларини ўз зиммасига ола бошлагани ҳам исломнинг тез суръат билан сиёсийлашиб бораётганидан далолат берар эди.

Ҳар қандай масжидда диний қадриятларнинг тарғиб этилиши табиий ҳол. Аслида, масжидларнинг асосий вазифаларидан бири ҳам шудир. Демак, улар диний онгни ривожлантириш ва унинг эволюцияси йўналишини белгиловчи энг муҳим механизмдир. Табиийки, масжидларда ушбу тарғибот соф диний қобиққа ўралган тарзда амалга оширилади. Бундан ташқари, турли масжидларда ваъз қилувчи имомларнинг савияси ҳам, дунёқараши ҳам турличадир.

Маълумки, мамлакатимиз фуқаролик жамиятини мустақкамлаш йўлидан бормоқда. “Фуқаролик жамияти” дегани эса, биринчи навбатда, жамият бошқарувининг муайян соҳаларини давлат органлари ва ташкилотларидан босқичма-босқич ноҳукумат тузилмаларга ўтиб боришини англатади. Демократик мамлакатлар тажрибаси шундан далолат бермоқдаки, фуқаролик институтлари маънавият ва маърифат, илм-фан ва маданият билан боғлиқ соҳаларда ўзини кўпроқ намоён этиб боради. Охириги йилларда Ўзбекистонда бу соҳада катта ишлар амалга оширилмоқда. Миллий гуруҳ, ўзликни англаш, миллий-диний қадриятларни тўғри ва соғлом идрок этишга хизмат қилишга қаратилган маънавий-маърифий йўналишдаги қатор жамғармалар, уюшмалар ва марказлар тузилмоқда. Улар давлат ташкилотларидан қабул қилиб олинаётган тегишли бошқарув ва тарбиявий-маърифий функцияларни бажаришга ҳаракат қилмоқда. Давлат органлари, ўз навбатида, уларнинг мустақкамланиб бориши учун зарур моддий-маънавий ва қонуний асосларни яратишга фаол кўмаклашмоқда.

Мазкур тузилмалар олдида турган энг муҳим ижтимоий-маънавий моҳиятга эга вазифалардан бири — халқимиз учун асрлар оша анъанавий бўлиб келган

асл диний қадриятларимизнинг тўғри идрок этилишига амалий ҳисса қўшишдан иборат. Диний омил билан боғлиқ ҳолда фаолият кўрсатаётган бу каби ташкилотлар диний билимларни дунёвий маърифат кўзгуси орқали таҳлил қилиши ва тушунтириши лозим. Мустаҳкамланиб бораётган миллий ўзликни англашга бевосита алоқадор диний қадриятларнинг тўғри ва соғлом идрок этилишига қаратилган маърифий-тарбиявий ишларни амалга ошириши керак. Бошқача айтганда, уларнинг асосий вазифаларидан бири – диний қадриятлар, энг аввало, инсоннинг маънавий камолотига хизмат қилиши лозимлиги ҳақидаги азаллий ҳақиқатни, халқимиз, айниқса, ёш авлод онига сингдириб боришдир. Бундан ҳам муҳими, диний эътиқод – сиёсий “ўйинлар” майдони эмаслиги, бу каби “ўйинлар”нинг жамият хавфсизлиги ва барқарорлиги учун хатарли эканини илмий-тарихий ва ҳаётий далиллар билан асослаган ҳолда кенг оммага мунтазам тушунтириб боришдан иборатдир.

Ушбу ишдан кўзланган пировард натижа – халқимиз учун қадимдан анъанавий бўлиб келаётган диний-маънавий меросга садоқатни мустаҳкамлаш, шу орқали, диний қадриятларнинг ҳақиқий ўрнини тўғри идрок этиш, диний вазиятнинг соғлом ва табиий ривожланишига амалий ҳисса қўшишдан иборат бўлгани учун ҳам у қуруқ ташвиқот бўлиб қолмаслиги керак. Диний қадриятларнинг соғлом ва тўғри идрок этилишига қаратилган фаолият кўҳна ва серқирра тарихимиз ҳамда аждодларимиз қолдирган ибратли маънавий меросга асосланиши лозим.

Фуқаролик жамияти институтлари мустаҳкамланиб борган сари, буюк бобокалонларимиз қолдирган бой илмий-маънавий мерос, жумладан, маънавиятимизнинг узвий қисми бўлган миллий-диний қадриятларни чуқур ва янгича ёндашув асосида ўрганиш имкониятлари кенгайиб бормоқда. Олдимизда

турган вазифа – яратилаётган имкониятлардан тўғри, умуммиллий юксалиш манфаатларига мос равишда фойдаланишдир. Шундай қилинганда, ислом ва сиёсат, дин ва давлат ўртасидаги муносабатларнинг табиийлиги, уларнинг жамиятимиз сиёсий барқарорлиги ва маънавий баркамоллигига хизмат қилувчи уйғунлиги таъминланади.

Тарихдан маълумки, ҳар қандай давлатнинг барқарорлиги ундаги халқлар, миллат ва элатларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари фақатгина қонуний ҳужжатларда белгиланишига эмас, балки уларнинг амалда қай даражада ўз тасдиғини топишига ҳам боғлиқдир. Шу нуқтаи назардан қараганда, мамлакатимизда фуқароларнинг виждон эркинлиги билан боғлиқ ҳуқуқлари нафақат қонун билан мустаҳкамлаб қўйилгани, балки амалиётда унинг асосий тамойилларига қатъий риоя қилинаётгани ҳаётий далиллар билан тасдиқланаётганини таъкидлаш зарур.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда диний ташкилотларнинг сони ўсди. Хусусан, 1990 йилда республикада 119 та диний ташкилот (89 та исломий ва 30 та ноисломий) мавжуд бўлган бўлса, 1991 йилда 179 тага (146 исломий ва 33 ноисломий) етди, 2008 йилнинг сентябрига келиб эса, уларнинг сони 2228 тани (2049 та исломий, 179 та ноисломий) ташкил этди.

Ноисломий диний ташкилотлар қаторида Рус Православ черкови, Рим-католик черкови, Немис Евангель-лютеранлар черкови, Арман Апостоллик черкови, яҳудийлар ва Баҳойлар диний жамоалари, Буддавийлар ибодатхонаси, Библия китоб жамияти каби ташкилотларни санаш мумкин.

Мустақилликкача бор-йўғи иккита (Тошкент ислом институти ва «Мир Араб» мадрасаси) исломий диний ўқув юрти бўлган бўлса, ўтган йиллар давомида уларнинг сони кўпайди. Бошқача айтганда, Имом ал-Бухорий номидаги Тошкент ислом инсти-

тути, Бухородаги «Мир Араб», Тошкентдаги «Кўкалдош», Қорақалпоғистондаги «Муҳаммад Беруний», Намангандаги «Мулла қирғиз», Хоразмдаги «Фахриддин ар-Розий», Андижондаги «Саййид Муҳйиддин Махдум», Қашқадарёдаги «Хожа Бухорий» ҳамда фақат хотин-қизлар таҳсил оладиган Тошкентдаги «Хадичаи Кубро» ва Бухородаги «Жўйбори Калон» ўрта махсус ислом билим юртларидан иборат яхлит диний таълим тизими яратилди. «Хожа Бухорий» ўрта махсус билим юртида ва Тошкент ислом институтида ёшлар учун махсус гуруҳлар ташкил этилди.

2000–2001 ўқув йилидан бошлаб ушбу таълим муассасаларидаги ўқитиш жараёни Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Касб-ҳунар таълим марказининг Давлат таълими стандартлари бўлими билан ҳамкорликда ишлаб чиқилган таълим стандартлари ва ўқув режаси асосида ташкил этилди. Содда қилиб айтганда, ўқув юртларида диний ва дунёвий таълимнинг узвийлиги таъминланди. Шу нуқтаи назардан қараганда, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 22 августдаги «Дин соҳасидаги маънавий-маърифий, таълим ишларини ва фаолиятни такомиллаштиришда ижтимоий кўмак ва имтиёзлар бериш тўғрисида»ги қарори алоҳида аҳамиятга эга бўлганини таъкидлаш зарур. Ушбу қарорга асосан Тошкент ислом институти ва ўрта махсус ислом билим юртларида жорий этилган таълим стандартлари, ўқув режалари ҳамда талабаларнинг қабул қилинган давлат меъёрларига мувофиқ диний ва дунёвий билимлар олаётганини инобатга олиб, мазкур ўқув юртларининг битирувчиларига бериладиган дипломлар давлат таълим ҳужжати сифатида эътироф этилди. Шу билан бирга, унга эга бўлган шахсларга давлат олий таълим тизимида ўқишни давом эттириш ҳуқуқи берилди.

Фуқароларга ҳаж ибодатини адо этишлари учун барча шароитлар яратилди. Хусусан, мустабид шўро

тузуми даврида ҳар йили уч, тўрт кишига ҳаж зиёратини амалга оширишга рухсат берилган бўлса, ҳозирда йилига беш мингдан ортиқ киши ҳаж қилиш, тўрт минг киши умра амалини бажариш имкониятига эга бўлмоқда.

Буларнинг бари Хельсинки Яқунловчи акти, Вена ва Копенгагенда қабул қилинган ҳужжатларда қайд этилган шахснинг виждон ва дин эркинлиги борасидаги тамойилларга тўла мувофиқ келади. Лекин минг афсуски, юқорида зикр этилган эркинликларни суистеъмол қиладиган, улардан ўз ғаразли мақсадлари йўлида фойдаланадиганлар ҳам мавжуд. Президентимиз таъкидлаганларидек: «Биз дин бундан буён ҳам аҳолини энг олий руҳий, ахлоқий ва маданий меросдан баҳраманд қилиши тарафдоримиз. Лекин биз ҳеч қачон диний даъватлар ҳоқимият учун курашга, сиёсат, иқтисодиёт ва қонунчиликка аралашиш учун байроқ бўлишига йўл қўймаймиз. Чунки бу ҳолни давлатимиз хавфсизлиги, барқарорлиги учун жиддий хавф-хатар деб ҳисоблаймиз».

Ўзбекистонда диний бағрикенглик

Бугун Ўзбекистон диний
бағрикенглик ва мураса
борасида нафақат МДХ

давлатлари, балки бутун дунёга намуна бўлмоқда. Бу ҳақда дунё миқёсида катта обрў ва нуфузга эга инсонлар ҳам юртимизга зиёратлари вақтида таъкидлаб ўтмоқдалар. Албатта, халқимизга хос бу хислат бир зумда пайдо бўлган эмас, балки узоқ тарихий асосларига эга.

IX асрдан бошлаб ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида ислом дини сунна йўналишининг ҳанафий (Имом Аъзам) мазҳаби қарор топди. Ҳанафийлик ўзга динлар ва маҳаллий урф-одатларга нисбатан эркинлик бериш билан бошқа мазҳаблардан ажралиб туради. Бу таълимотни такомилга етказган ватандошларимиз — Абу Мансур Мотуридий, Абулмуъин Насафий ва Бур-

ҳониддин Марғинович каби алломалар мусулмонлар орасидаги ғоявий тарафкашликка барҳам бериш, ислом динининг «аҳли сунна вал жамоа» йўли барқарор бўлиб қолишига катта ҳисса қўшдилар. Буюк ислом уламулари билан бир қаторда Марказий Осиё ҳукмдорлари ҳам бу йўлда курашдилар. X аср ўртала-рида ислом дунёсида шиа йўналиши (Шимолий Африка, Миср, Сурия, Ҳижозда – фотимийлар, Яманда – зайдийлар ва ҳатто, аббосийлар пойтахти Бағдодда – бувайҳийлар) устунликка эришган бир пайтда Марказий Осиёда тоҳирий, ғазнавий ва қорахоний ҳокимлари «аҳли сунна вал-жамоа» ақидасини қатъият билан ғимоя қилдилар.

Хусусан, ўз даврининг рамзи бўлган Амир Темур эътиқод ва маънавиятнинг катта аҳамиятини тўғри идрок этган. Шарафиддин Али Яздий Соҳибқиронни ҳақли равишда эътиқоди комил инсон сифатида таърифлайди. Энг муҳими, Амир Темур «аҳли сунна вал-жамоа» эътиқодига содиқ, диний ақидапарастликка қатъий қарши бўлган, ислом динини мутаассибликдан холи, эркин тушунган. Унинг комил эътиқоди бошқа динларни рад этиш ҳисобига бўлмаган ва шу жиҳатдан ҳам, у нафақат ўз асри, балки ҳозирги замон кишиси учун ҳам намунадир.

Мустақиллик туфайли ўзлигимизни англаш, маънавий қадриятларимизни тиклаш жараёни кечаётган ҳозирги пайтда умуман динга ва айниқса, ота-боболаримиз дини бўлиб келган исломга муносабат тубдан ўзгарди. Бу соҳадаги ютуқларни санаб ўтиришга ҳожат йўқ. Уларни кўрмаслик мумкин эмас, кўролмаслик мумкин-дир, балки. Аммо масаланинг бошқа томонига эътиборни жалб қилиш муҳим. Сиёсий мустақилликка эришган барча ёш давлатларда юз бергани каби мамлакатимизда ҳам таълим йўналиши мазмун-моҳиятининг ўзгариши, давлат тили, анъаналар, миллий маданиятга эътиборнинг ортиши, буларнинг ҳаммаси, диний омил аҳамиятига давлатнинг муносабатини кўрсатади.

Мустақиллик йилларида кутилмаган воқеаларга ҳам дуч келинди. Халқаро терроризм билан уюшиб кетган диний экстремизм эндиликда умумбашарий муммога айланди. Унинг ечими бир мамлакатнинг қўлида эмас, балки халқаро миқёсдаги саъй-ҳаракатларни талаб қилади.

Ана шундай мураккаб вазиятда ҳам, Ўзбекистон ҳукумати диний бағрикенглик сиёсатини олиб бормоқда. Республикада ислом билан бир қаторда бошқа конфессиялар ҳам эмин-эркин фаолият кўрсатмоқда. Фуқароларга миллати, ирқи, динидан қатъи назар, тенг ҳуқуқлар қонун орқали кафолатланган. Буни дёримизга очиқ қалб билан келаётган ҳар бир меҳмон ўз кўзи билан кўрмоқда ва эътироф этмоқда.

Диний қадриятлар
ва жамият маънавий
ҳаёти

Узоқ вақт давом этган
мафкуравий тазйиққа
қарамай, Ўзбекистон
халқи авлоддан авлодга

ўтиб келган тарихий қадриятлари ва ўзига хос анъаналарини сақлаб қолишга муваффақ бўлди. Буюк истиқлол эса уларнинг ҳар томонлама ривожини учун кенг имкониятлар очиб берди.

Энг аввало, асрлар давомида умуммиллий қадрият даражасига кўтарилган диний байрамлар — Рамазон ва Қурбон ҳайитларининг Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари (№ 193, 11.04.1991 й.; № 221, 20.06.1991 й.) билан дам олиш куни деб эълон қилингани ва улар оммавий равишда, эмин-эркин нишонлана бошланганини таъкидлаш зарур.

Дин соҳасида оламшумул аҳамият касб этган уламоларнинг меросини ўрганиш, аждодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилгани ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб қолди.

Ижтимоий ҳаётни ислоҳ қилиш ва янгилаш жараёнида маънавий қадриятларнинг қудратли қатламлари ҳам очилди. Бунда Ўзбекистон Республикаси Президентининг соҳага оид қатор фармон, қарор ва фармойишлари қабул қилиниши муҳим аҳамият касб этди.

Имом Бухорий, Баҳоуддин Нақшбанд, Нажмиддин Кубро, Имом Термизий, Имом Мотуридий, Бурҳониддин Марғиноний, Абдулхолиқ Гиждувоний, Хожа Аҳрор Валий каби мутафаккирларимизнинг юбилейлари ўтказилди. Улкан ва бой маданиятимизнинг узвий қисми бўлмиш ислом назарияси, тарихи, фалсафаси, ҳуқуқшунослиги, маданияти ва ахлоқи масалаларини чуқур ўрганиш илмий тадқиқотларда марказий ўрин эгаллай бошлади.

Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири, мусулмон оламида «муҳаддислар султони» дея улкан шуҳрат қозонган Имом Бухорий бобомиз меросининг гултожи бўлмиш энг ишончли ҳадислар тўплами — «Ал-жомиъ ас-саҳиҳ» китобининг 4-жилдда, Шарқ оламида «Бурҳониддин ва милла», яъни «Дин ва миллатнинг ҳужжати» деган юксак унвонга сазовор бўлган Бурҳониддин Марғинонийнинг саккиз асрдирки, мусулмон мамлакатларида энг нуфузли ва мукамал ҳуқуқий манба сифатида эътироф этиб келинаётган «ал-Ҳидоя», Имом Термизийнинг «Сунан ат-Термизий», Абу Лайс Самарқандийнинг «Танбеҳул-Ғофилин» асарлари нашр этилганини ҳам ана шундай ижобий натижалар сирасига қўшиш мумкин.

Айни пайтда, эски масжид, мақбара ва зиёратгоҳлар таъмирланиб, янгилари бунёд этилди, диний билим юртлари тармоғи кенгайтирилиб, сифат ва савияси такомиллаштирилганини ҳам алоҳида қайд этиш зарур.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов Фармонига биноан ташкил этилган Тошкент ислом университети кўп қиррали таълим берувчи, маънавий-маърифий ва илмий марказга айланди. Бу ерда дунёвий ва диний билимларни ҳамда хорижий тил-

ларни пухта ўзлаштирган, маърифий исломни халқ орасида тарғиб эта оладиган мутахассисларни тайёрловчи тизим шаклланди, қиёсий диншунослик ва исломшунослик соҳаларида магистрлик, номзодлик ва докторлик изланишлари олиб борилмоқда.

Университетда давлат ва жамоат ташкилотларининг масъул ходимлари диннинг жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти, дин ниқоби остидаги экстремистлар жаҳолатига қарши маърифий жавоб бериш кўникмалари бўйича билимларини чуқурлаштиришлари учун доимий малака ошириш курслари йўлга қўйилди.

Шу нуқтаи назардан қараганда, халқимиз диний ва маънавий қадриятларининг ҳозирги демократик жамият қадриятлари билан уйғунлашиши республикамизнинг келажакда янада раванқ топиши, жаҳон ҳамжамиятига қўшилишида муҳим омиллардан бири ҳисобланади.

Таянч тушунчалар

Дунёвийлик ва динийликнинг уйғунлиги, дунёвий ривожланиш йўли, виждон эркинлиги, виждон эркинлиги ҳуқуқининг конституциявий асослари. Диний ташкилот, диний қадриятлар, жамиятнинг маънавий ҳаёти

Такрорлаш учун саволлар

1. Ўзбекистоннинг дунёвий ривожланиш йўли деганда нима тушунилади?
2. Давлатнинг динга муносабатини белгилаб берувчи асосий тамойилларнинг моҳияти нимада?
3. Виждон эркинлиги ҳуқуқининг конституциявий асослари деганда нима тушунилади?
- 4 «Дунёвийлик-дахрийлик эмас» тамойилининг ижтимоий аҳамияти нимада?
5. Ўзбекистонда қайси конфессияларга мансуб диний ташкилотлар фаолият кўрсатади?

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ИСЛОМ: ТАРИХ ВА ЗАМОНАВИЙ ВОҚЕЛИК

Исломгача бўлган давр-да динларнинг ривожланиши ва жамият маънавий ҳаётида тугган ўрни

Ўтмишда минтақамиз, жумладан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида турли ўзига хос диний қарашлар ва унга асосланган

урф-одат ва анъаналар мавжуд бўлган. Хусусан, тадқиқотчилар Ўзбекистондаги ибтидоий динлар сифатида фетишизм, тотемизм, анимизм, шаманизм, магия ва сеҳргарлик турларини санаб ўтадилар.

Фетишизм (фр. *fetich* — «бут», «санам», «тумор», умуман муқаддас буюм) моҳиятан табиатдаги жонсиз нарсаларга сифиниш ҳисобланиб, унга кўра, алоҳида буюмларда кишини ўз мақсадига эриштириш, маълум воқеа-ҳодисаларни ўзгартириш қудрати мавжуд бўлади. Бундай эътиқод шаклини ибтидоий давр инсонининг билимсизлиги билан эмас, балки ўз ҳаётини муайян даражада тартибга солиш, унга маъно-мазмун бағишlash, оламдаги ўз ўрнини аниқlash, унга бўлган муносабатини ойдинлаштиришга интилишининг ҳосиласи, деб қараш ўринли бўлади. Бу каби эътиқод шакллари, албатта, жаҳон динларига тенглаштириб бўлмайди. Чунки уларда мазкур динларга хос бўлган ва ҳаётнинг деярли барча ижтимоий-иқтисодий, маънавий-руҳий жиҳатларини қамраб олишга қаратилган тизим йўқ.

Фетишизмнинг унсурлари ҳозирги даврда ҳам халқларнинг урф-одат ва анъаналарида, турли тумор,

кўзmunчоқ ва ҳар хил рамзларга бўлган муносабатида сақланиб қолганки, бундан ўз даврида у кишилар ҳаёти, дунёқараши ва хулқини белгилашда нечоғли муҳим аҳамият касб этгани ҳақида хулоса чиқариш мумкин.

Тотемизм (Шимолий Америкада яшаган Ожибва ҳинду қабиласи тилидан олинган бўлиб, «унинг уруғи» маъносини англатади) моҳиятан «одамнинг ҳайвонот ёки ўсимликнинг муайян турларига қариндошлик алоқаси бор», деб эътиқод қилишдир. Ушбу эътиқод шаклига кўра, фақат баъзи диний маросимларда руҳонийлар ёхуд қабила бошлиқларигина тотемни сийишлари мумкин бўлганини эътиборга олмаганда, тотем ҳисобланган ҳайвон ёки ўсимликни озуқа сифатида истеъмол қилиниши тақиқланган. Ҳозирда ҳам кўплаб халқларда тотемизмнинг унсурлари сақланиб қолган. Ҳиндларда сигирни муқаддаслаштириш, қирғизларда оқ буғунинг афсонавий бахт келтирувчи ҳайвон сифатида улуғланиши каби кўринишларда учрайдиган бундай унсурлар бугунги кунда ҳам кишилар дунёқараши, маънавиятида сезиларли ўринни эгаллаб келмоқда.

Анимизм (лотинча «anima» — «руҳ», «жон» маъноларини англатади) руҳларга сиғиниш, табиат кучларини илоҳийлаштириш, ҳайвонот, ўсимлик ва жонсиз жисмларда руҳ, онг ва табиий қудрат борлиги ҳақидаги таълимотни илгари сурувчи илк диний қарашлар шаклларида бири ҳисобланади. Анимизмда табиатнинг қудратли кучларини — осмон ва Ер, Қуёш ва Ой, ёмғир ва шамол, момақалди роқ ва чақмоқ қабилар илоҳийлаштирилиб, уларда руҳ мавжуд деб билинган. Айни пайтда, анимизм доирасида рельефнинг айрим алоҳида қисмлари — тоғлар ва дарёлар, адир ва ўрмонлар каби одам эътиборини тортувчи нарса ва жисмларга ҳам илоҳий муносабатда бўлиниб, ҳатто, кўп йиллик дарахт, каттароқ хар-

санг тош, жарликларга ўхшаш нарсалар ҳам жонли, тафаккурли, сезувчан ва ҳаракат қилувчи, шунингдек, яхшилик ёки ёмонлик келтириши мумкин деб тушунилган. Шундан келиб чиқиб, ҳар қандай воқеа-ҳодисаларга эътибор билан муносабатда бўлинган, қурбонликлар қилинган, руҳлар ҳаққига дуо қилиниб, маросимлар уюштирилган. Анимизм бугунги кунда ҳам кишилар ҳаёти, кундалик хулқи ва фаолиятига ўз таъсирини кўрсатиб келмоқда. Жумладан, ўлганларнинг ҳурматини ўрнига қўйиб, улар ҳақида фақат яхши хотираларни эшлаш, ўтганлар руҳи доимо тириклар билан биргалиги, ер, сувдан оқилона фойдаланмасликнинг гуноҳ ҳисобланиши тўғрисидаги тасаввурларнинг илдиzlари анимистик қарашларга бориб тақалишини таъкидлаш зарур.

Шаманизм (тунгус тилида «шаман» сўзи — «сеҳргар» маъносини англатади) реал натижалар олиш учун илоҳий кучларга таъсир этиш мақсадида сеҳргарлик, афсун, магияга асосланган ҳолда амалга ошириладиган маросимлар, урф-одатлар мажмуи сифатида чиқади. Унда ота-боболарнинг руҳлари билан ҳаёлан боғланиш асосий амалиёт ҳисобланади.

Ўз вақтида, Марказий Осиёда сеҳргарлик маросимларини якка ҳолда ёки жамоа бўлиб амалга ошириш амалиёти кенг тарқалган. Афсунгарлик кўзланган мақсадга қараб бирор бир зарар етказиш ниятида қилинадиган ёвуз душманга қарши, масалан, қурол-аслаҳаларни сеҳрлашда қўлланилган ҳарбий, «иссиқ» ёки «совуқ» қилиш учун ишлатиладиган севги, даволашда ишлатиладиган тиббий афсунгарлик каби шаклларда намоён бўлган. Сеҳргарликдан ёмғир чақириш ёки шунга ўхшаш ҳолда об-ҳавони ўзгартириш мақсадларида ҳам фойдаланилган. Минтақа халқлари ҳаётида ҳозирда ҳам шаманизм унсурларини учратиш мумкин. Хусусан, кишилар орасида ёвуз ва севги афсунгарлигининг кучига ишонч ҳануз сезиларли таъсирга эгалигини қайд этиш лозим.

Зардуштийлик Марказий Осиёда милоддан аввалги II—I минг йилликларда вужудга келган. У дунёдаги энг қадимий динлардан бири ҳисобланиб, унга мил. ав. XII—VI асрларда Марказий Осиё, Озарбайжон, Эрон ва Кичик Осиё халқлари эътиқод қилганлар.

Зардуштийлик бошқа барча динларга нисбатан бевосита ва билвосита энг кўп таъсир ўтказган диндир, дейиш мумкин. Зардуштийликда ҳар бир киши устидан илоҳий ҳукм амалга оширилиши, жаннат ва жаҳаннам, қиёмат-қойим, унда тананинг қайта тиррилиши, тана ва руҳ қайта бирлашиб мангу яшаши ҳақидаги таълимотлар мавжуд. Зардуштийлик дини Зардушт номига нисбат берилиб, шартли равишда шундай атаб келинади. Аслида эса, мазкур диннинг муқаддас китоби ҳисобланмиш «Авесто»да у «Маздаясна» дини деб аталган. Бу сўзни «Маздага сифинмоқ» деб таржима қилиш мумкин. «Мазда» сўзи «дониш, донишманд, оқил» каби маъноларда талқин этилади.

Зардуштийлик шунингдек, «Беҳдин», яъни «Энг яхши дин» деган ном билан ҳам улуғланган. Унинг таълимотига кўра, борлиқ Мазданинг иродаси билан яратилган. «Мазда» сўзи олдига улуғлаш маъносини англатувчи «Ахура» қўшилиб, зардуштийликнинг илоҳиёти — Ахура-Мазда номи пайдо бўлган. Бу — «Жаноб Мазда» ёки «Илоҳ» демакдир.

Зардуштийлик таълимоти Марказий Осиёда ибтидоий даврда мавжуд бўлган табиат кучларини илоҳийлаштирувчи эътиқодларга нисбатан монотеистик таълимот ҳисобланади.

Зардуштийлик негизида оламнинг қарама-қаршиликлар кураши асосига қурилиши, яхшилик ва ёмонлик, ёруғлик ва қоронғулик, ҳаёт ва ўлим ўртасидаги абадий кураши ҳақидаги ғоялар ётади. Барча яхшиликларни Ахура-Мазда ва барча ёмонликларни Анхрамайню (ёки Ахриман) ифодалайди.

Зардуштийликда имон фикрлар софлиги, сўзнинг собитлиги, амалларнинг инсонийлигига асосланади. Ҳар бир зардуштий кунига беш марта ювиниб, пок-ланиб, Қуёшга қараб, уни олқишлаб сифиниши шарт ҳисобланган.

Зардуштийлик ибодатхоналарида доимий равишда олов ёниб туради. Уларда дунёдаги тўрт унсур — сув, олов, ер ва ҳаво улуғланади.

«Авесто» зардуштийликнинг муқаддас китоби ҳисобланади. У «Апастак», «Овисто», «Овусто», «Абисто», «Авасто» каби шаклларда ҳам ишлатиб келинган. «Авесто» Марказий Осиё, Эрон, Озарбайжон халқларининг исломгача даврдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, олам тўғрисидаги тасаввурлари, урф-одатлари, маънавий маданиятини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади.

У бизгача тўлиқ ҳолда етиб келмаган. Авесто ҳақида Абу Райҳон Беруний шундай ёзади: «Йилнома китобларида бундай дейилган: подшоҳ Доро ибн Доро хази-насида (Абистонинг) 12 минг қорамол терисига тилло билан битилган бир нусхаси бор эди. Искандар оташхоналарни вайрон қилиб, уларда хизмат этувчиларни ўлдирган вақтда уни куйдириб юборди. Шунинг учун ўша вақтда Абистонинг бешдан учи йўқолиб кетди».

Бизгача етиб келган «Авесто», Берунийнинг ёзи-шича, аслининг бешдан икки қисми холос. У «Авесто 30 наск (бўлим) эди, мажусийлар (зардуштий-лар) кўлида 12 наск чамаси қолди», — деб ёзган.

VIII асрда Марказий Осиёга ислом дини кириб келиб, кенг тарқалгунига қадар зардуштийлик ма-ҳаллий халқларнинг асосий дини ҳисобланган.

Зардуштийлик ўша даврда Марказий Осиё халқ-лари маънавий ҳаётида муҳим аҳамият касб этди. У беҳуда қон тўкувчи қурбонликлар, ҳарбий тўқнашув-лар, босқинчилик урушларини қоралаб, ўтроқ, осо-

йишта ҳаёт кечиришга, меҳнатга, деҳқончилик, чорвачилик билан шуғулланишга чақирди. Шу ўринда зардуштийликда илгари сурилган «Эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу амал» каби ғоялар бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаганини таъкидлаш зарур.

Буддавийлик Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида эрамиз бошларида тарқата бошлаган. Унинг Ҳиндистондан Марказий Осиёга кириб келишини одатда кушонларнинг ҳукмронлиги билан боғлайдилар. Император Канишка (I асрнинг охири – II асрнинг бошлари) даврида Кушон подшоҳлиги ушбу диннинг марказларидан бирига айланган. Жумладан, Канишка зарб қилдирган тангаларда бошқа илоҳиятлар билан бир қаторда Будда тасвири ҳам учрайди. Хитойлик Сюань-Цзянь берган хабарга кўра, VII асрнинг бошларида Термизда 10 та буддавийлик хонақоҳи (сангарамма) ва мингта роҳиб фаолият олиб борган.

Будданинг ҳаётий айланишлар босқичларини ифодаловчи ҳўкиз, шер, фил, от рамзлари кенг тарқалган (масалан, фил – Ер узра кўтарилган Будда рамзи).

X асрнинг бошларида Амударёнинг ўнг қирғоғида буддавийликка мансуб кўплаб қимматбаҳо металллар – олтин ёки кумушдан ясалган кўп сонли тангалар, ҳайкалтарошликка оид майда тасвирлар ва бошқа ёдгорликлар топилди.

Шунингдек, Сурхондарё (Қоратепа, Фаёзтепа, Далварзинтепа, Қоровултепа) ва Фарғона водийси (Қува)да топилган Будданинг олтин суви юритилган ҳайкаллари, бронза шамдонлар, турли ҳайкалчалар, хунармандчилик буюмлари ва фил суягидан ясалган шахмат доналари ҳам ўша давр ҳаётига хос маданият ва турмуш тарзини акс эттиради.

Ҳозирда Тошкентдаги Ўзбекистон тарихи музейи залида машҳур Айритом ҳошияларидан моҳирона олинган ва бир пайтлар буддавийлик ибодатхонала-

рини безаб турган меъморий-тасвирий безак қисми ҳисобланган нусхалар ҳамда алоҳида бўлақларини томоша қилиш мумкин.

Милоднинг биринчи асрларида Амударё ҳавзасидаги ерларда ҳукмрон дин саналган буддавийлик араблар келишига қадар сақланиб турган ва буддавий роҳиблар катта мавқега эга бўлганлар.

Суфийликдаги айрим тариқатларнинг шаклланишида буддавийликнинг таъсирини кўриш мумкин. Хусусан, ҳаёт машаққатларига бардошлилик, ўзини қийинчиликларга солиш йўли билан нафсни тарбиялаш, таркидунёчилик каби жиҳатлар буддавийликка ҳам хос жиҳатлардан эди.

Христианлик таълимотининг Марказий Осиё минтақасида тарқалишига унга эътиқод қилган жамоаларнинг Шарқ ва Жанубга ҳаракатлари даврида амалга оширган кенг миссионерлик фаолияти сабаб бўлган. Шарқ давлатларида биринчи юз йилликдаёқ тарқалган христианлик сиёсий сабаблар билан боғлиқ ҳолда бир неча бор ривожланиш ва таназзулга учраш давларини бошдан кечирди.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, Марказий Осиё жанубий чегараларининг яқин ерларида жойлашган жамоалар бу ерда христианликнинг пайдо бўлишида асосий ўринни эгаллаганлар.

Кўп сонли манбалар нуфузли обрўга эга бўлган, христианликка эътиқод қилган форслар ҳақида маълумот беради. Тадқиқотчиларнинг фикрича, насронийлик Эронда шунчалик кучайганки, ҳатто у зардуштийликнинг ўрнини ҳам эгаллаши мумкин эди, аммо араб юришлари бунга ўз таъсирини ўтказди.

VII асрда – патриарх Иешуяб II даврида (628–643) минтақада насроний жамоалари сони кўпайган. Бу даврда Самарқандда митрополия фаолият кўрсата бошлаган бўлса, илк ўрта асрларда (IV–VIII аср) Суғд, Усрушана, Шош, Хоразмда несториан хочлари суратлари, тасвири туширилган тангалар зарб этилган.

Сугдга кўчиб келган насронийлар билан бирга уларнинг урф-одатлари ҳам кириб келган. VI—VII асрларга тааллуқли Мисрдаги муқаддас Мина ибодат-хонасидаги каби керамикадан ишланган насронийликка хос ҳайкалчанинг Самарқандда топилиши шундан далолат беради.

Жиззах вилоятида винкерд номли насроний аҳолиси яшаган. Бу аҳоли ҳунармандчилик билан ҳам шуғулланган. Фор деворларида Эзгулик, Сара ва Елизаветанинг учрашуви, Исо туғилиши ифодаланган суратларнинг топилиши ҳам ўлкада христианлик ва у билан боғлиқ анъаналарнинг ривож топганидан далолат беради.

Марказий Осиёга арабларнинг кириб келиши христианлик нуфузининг аста-секин камайиши ва ислом динининг кенг қарор топишига олиб келди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, исломга қадар христианлик вакиллари Марказий Осиёда зиёли ва ҳунармандлардан иборат бўлиб, бу дин минтақа маънавий ҳаётида муҳим ўрин тутган. Марказий Осиёга ислом дини кириб келгунига қадар минтақада монийлик, маздакийлик каби динлар ҳам мавжуд эди.

Монийлик динининг асосчиси Сурайк Патик (216—277) ҳисобланади. Кейинчалик унга Моний — «Рух» лақаби берилган. Унинг арабийлаштирилган номининг тўла шакли X аср араб тарихчиси Ибн ан-Надимнинг «Фихрист» китобида Моний ибн Фаттах Бобак ибн Аби Барзом деб зикр этилган.

Монийлик динининг асосини нур ва зулмат ўртасидаги азалий кураш, нурнинг зулмат устидан ғалаба қозонишига ишониш ғояси ташкил этади. Монийлик зардуштийликдаги дуализм — яхшилик билан ёмонлик, нур билан қоронғулик, руҳий олам билан моддийлик орасидаги кураш ва христианликдаги миссия (халоскорнинг келиши) ҳақидаги таълимотларни ўзида мужассам қилган. Моний ўзини

«Само нури элчиси» деб ҳисоблаган ҳамда ўз таълимотида одамларни ўзаро урушмасликка, мол-дунё тўпламасликка даъват этган.

Маздакийликнинг асосчиси Маздак (470–529) бўлиб, бу дин асосида худо олдида ҳар қандай инсон тенг, жамият бойликлари ҳамма учун баробар деган ғоя ётади. Шундан келиб чиқиб, ижтимоий тенгсизлик ёвузлик аломати деб ҳисобланган. Жамият аъзолари ўзаро ёрдам, адолат ва тенгликка чақирилган. Бойликка ружу қўйиш, шахсий манфаатлар учун кураш инкор этилган. Бу дин V аср охирларида Марказий Осиё ва Эрон ҳудудларида ижтимоий тенгсизликни йўқотиш учун кураш сифатидаги ҳаракатга айланган.

499 йили Сосоний подшоҳларидан Кубод I маздакийлар ёрдамида тахтни эгаллади, натижада маздакийларнинг мавқеи кучайди. Маздакийлар бу мавқедан фойдаланиб, бойларнинг мол-мулкларини талон-тарож қила бошладилар. VI асрнинг 30-йиллари арафасида Кубод I нинг вориси Хусрав маздакийлар ҳаракатини бостирди.

Қайд этилган фикрлар Марказий Осиёга ислом дини кириб келиши арафасида минтақада диннинг турли кўринишлари мавжуд бўлганидан далолат беради. Улар Марказий Осиё ҳудудида исломдан аввалги маънавий-ижтимоий ҳаётни белгиловчи асосий омил бўлган эди. Марказий Осиёнинг исломлашув жараёнидан кейинги даврда ҳам ундан аввалги пайтда мавжуд бўлган эзгулик, инсонпарварлик, бағрикенглик каби хислатлар минтақа аҳолиси орасида сақланиб қолди.

Марказий Осиёда исломнинг тарқалиши Асрлар мобайнида халқимизнинг юксак маънавият, адолатпарварлик, маърифатсеварлик каби эзгу фазилатлари Шарқ

фалсафаси ва ислом дини таълимоти билан узвий боғлиқ ҳолда ривожланди. Ислом динининг Марказий Осиёда тарқалиши бевосита арабларнинг бу ўлкага кириб келиши билан боғлиқ. Арабларнинг Марказий Осиёга юришлари 643–644-йилларда бошланган бўлса-да, минтақанинг араб халифалиги таркибига киритилиши Қутайба ибн Муслим ал-Боҳилий (704–715) даврида амалга оширилди. Араблар босиб олган ерлар «Мовароуннаҳр» («Дарё ортидаги ер») ва арабларга бўйсунмаган ҳукмдорлар ерлари «Ароди ат-турк» («Турклар ерлари») деб аталди. Мазкур икки ҳудудда исломлашув жараёнлари турли хилда кечди.

Абу Муслим (747–755) кўзғолонигача Марказий Осиёда исломдан аввалги давр ҳукмдорлари маҳаллий аҳолини бошқариш ва улардан араблар учун солиқ йиғиш каби вазифаларини бажариш орқали ўз мавқеларини сақлаб турдилар.

Араб ва араб бўлмаган мусулмонларнинг тенг ҳуқуқлилиги учун курашнинг бошланиши ҳам айнан шу даврга тўғри келди. Бунда муржийлик ҳаракати етакчи ўринни эгаллади, улар ўлкада араб бўлмаган мусулмонлар ҳақ-ҳуқуқларнинг араблар томонидан поймол этилишига қарши фаол ҳаракат (820–840-йиллар) олиб бордилар. Хусусан, ал-Ҳорис ибн Сурайж кўзғолони (734–746) Мовароуннаҳр аҳолиси тарафидан қизгин кўллаб-қувватланди. Мовароуннаҳрда тарқалган «ислом амалларини бажармаган киши имондан ажралмаслиги» ҳақидаги қарашлар эса ерли аҳолининг исломни қабул қилишини осонлаштирди. Шунингдек, бу таълимот янги шаклланаётган ислом жамиятида араб ва ажам (араб бўлмаган) халқларининг тенг ҳуқуқлилиги ва миллий-маданий қадриятларининг сақланиб қолишини таъминлашга имкон яратиб берди. Абу Муслим ҳаракати (749 йил) ғалабаси оқибатида бунинг амалда таъминланиши муржийлик ғояларининг сиёсий-ижтимоий соҳадан илоҳиёт фани жабҳасига кўчишига замин яратди.

Ислом илмлари VIII асрда Хуросон орқали Мовароуннаҳрга кириб келган бўлса, IX асрдан бошлаб мазкур илмлар минтақанинг ўзида ривож топа бошлади. Бу даврга келиб, аввал ислом оламида тан олинган олти саҳиҳ ҳадислар тўплами (ас-сиҳоҳ ас-ситта), сўнгра уларнинг қаторига уч тўплам қўшилиб тўққиз китоб (ал-кутуб ат-тисъа) шаклланди. Улардан учтаси мовароуннаҳрлик уламолар — Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Доримийлар томонидан жамланди.

Айнан шу даврдан то мўғуллар босқинигача бўлган даврда Мовароуннаҳрда ислом дини турли сиёсий сабабларга кўра Хуросондан айри ҳолда ривожланди ва ислом ерлик аҳолининг «ўз дини»га айланди.

Мўғуллар босқини барча соҳа каби ислом дини ва илмлари ривожига жиддий салбий таъсир кўрсатди. Ерлик уламолар қирилди, қолганлари узоқ ўлкаларга кетишга мажбур бўлдилар.

Темурийлар сулоласи ва ундан кейинги давр Мовароуннаҳрда тасаввуф йўналишининг ривожланиши билан боғлиқ бўлди.

Чор Россияси ва шўро тузуми ҳукмронлиги вақтида ислом динини халқ ҳаётидан узоқлаштиришга ҳаракат қилиш, исломий қадриятлар ва дин уламолари фаолиятининг чекланиши даври бўлди.

Мустақиллик даврида диний қадриятларга эркинлик берилиши исломнинг жамиятдаги ўз ўрнини эгаллашига имкон яратди. Шу билан бирга, яширин ҳолатда ривож топган ва дин ниқобидаги турли мафкураларнинг таъсирида шаклланган қарашларнинг юзага чиқиши содир бўлди.

Тарихий тажриба диний мутаассибликка бепарволик билан муносабатда бўлиш ҳам, динни тақиқлаш ҳам салбий оқибатларга олиб келишини кўрсатади. Шундан келиб чиқиб, Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки кунларидан бошлаб диннинг жамият маъ-

навий ҳаётидаги ўрнини тўғри белгилаш ва айна пайтда, дин ниқоби остидаги ҳар қандай ғаразли ҳаракатларнинг олдини олишга қаратилган сиёсатни қатъий ва изчил амалга ошириб келмоқда.

Марказий осийлик мутафаккирларнинг ислом илмлари ва маданияти ривожидан тутган ўрни

Марказий Осиёга VII асрда кириб келишни бошлаган ислом дини VIII–IX асрларда ўзининг юксак даражадаги

илмий ривожланиш даврини ўтади. Хусусан, IX асрда Марказий Осиёда ҳадис илми гуллаб-яшнади. Юртимиздан етишиб чиққан Имом Бухорий (810–870), Имом Термизий (824–825–892), Имом Доримий (794–869) каби муҳаддислар ислом оламида тан олинган, Қуръони каримдан кейинги ўринда турувчи ҳадис тўпламларини туздилар. Арабистон Ярим оролидан Хуросон орқали кириб келган ислом илмлари Мовароуннаҳр уламолари томонидан ривожлантирилиб, ўзининг энг юқори чўққисини эгаллади. Имом Бухорий «ал-Жомий ас-саҳиҳ», Имом Термизий ва Имом Доримий «Сунан» ҳадис тўпламларини туздилар.

Манбаларни ўрганиш, VIII–XII асрлар мобайнида Мовароуннаҳрда 3000 дан ортиқ кўзга кўринган муҳаддислар яшаб, фаолият юритганини кўрсатадики, бу ҳам мазкур даврда исломий илмлар ривожланиш даражаси ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилиш имконини беради.

Ҳадисшунослик билан бир қаторда ўлкада фикҳ илми ҳам ривож топди. Абу Ҳанифа илгари сурган ислом ҳуқуқидаги эркинлик тамойиллари ўлкамиздан чиққан Шамсул Аимма Сарахсий (1009–1094), Бурҳониддин Марғиноний (1123–1197) каби уламолар томонидан такомиллаштирилди. Имом Мотуридий (870–944) ва Абу Ҳафс Насафий (1068–1142)

каби олимлар ҳанафий мазҳаби асосчисининг ислом ақидасига оид таълимотларини ривожлантириб, мукаммал ҳолатга келтирдилар.

IX–XI асрлар эса ислом фалсафасининг ривожланиш даври бўлди, дейиш мумкин. Бу соҳада ҳам Марказий осийлик алломаларнинг хизматлари улкан эканини эътироф этиш зарур. Жумладан, Шарқ-да «Муаллими соний» («Иккинчи муаллим») номини олган Абу Наср Форобий (873–950) ўзининг «Фозил одамлар шаҳри» асарида идеал жамият кишиларининг қандай фазилатларга эга бўлиши лозимлиги ҳақидаги ғояларни тизимли асослаб берди. Юнон фалсафасини мукаммал ўрганиб, унга монанд равишда ислом фалсафасини ривожлантирган Абу Али ибн Сино (980–1037) табиий фанлар бўйича ҳам жаҳон илми хазинасига ўзининг бебаҳо ҳиссасини қўшди.

Абу Райҳон Беруний (973–1048) ўзининг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Ҳиндистон», «Минералогия», «Сайдана», «Қонуни Масъудий» каби асарлари орқали ижтимоий-гуманитар фанлар ва табиатшунослик илмлари ривожини янги, юқорироқ босқичга кўтарди, ўз даврига қадар яшаб ўтган олимларнинг асарларида мавжуд бўлган қимматли маълумотларнинг келажак авлодларга етказилишига хизмат қилди.

Исломдаги йирик йўналишлардан бири бўлган тасаввуф бўйича буюк аждодаларимиз томонидан қолдирилган улкан мерос келажак авлодлар учун йўлчи юлдуз вазифасини ўтади ва ўтамоқда. Абдулҳолиқ Гиждувоний (1103–1179), Нажмиддин Кубро (1145–1221), Баҳоуддин Нақшбанд (1318–1389), Хожа Аҳрор Валий (1404–1490) каби суфий авлиёларнинг динийлик ва дунёвийликни уйғун кўриш, ҳалол меҳнат билан кун кечириш, ўз халқи эрки ва озодлиги, Ватани тараққиёти учун фидойиликни тарғиб қилувчи ғоя ва таълимотлари бугунги кунда ҳам улкан

бирлаштирувчилик ва бунёдкорлик сари йўналтирувчи қудратини намойиш этмоқда.

Турли илм-фан соҳаларининг ўлкамизда тараққий топиши шу минтақамизнинг бой маданий, маънавий, иқтисодий имкониятлар заҳирасига эга бўлганидан, халқимизнинг интеллектуал салоҳиятидан далолат бериши баробарида ислом илмлари ва мусулмон маданияти ривожига юртимиз мутафаккирларининг қўшган ҳиссаси нечоғлик салмоқли бўлганини тасаввур қилиш имконини беради.

**Ҳанафийлик —
мўътадил мазҳаб**

**Имом Абу Ҳанифа асос
солган Ҳанафий мазҳа-
би Куфа шаҳри (Ироқ)-**

да юзага келиб, Мовароуннаҳрнинг энг йирик шаҳарлари бўлмиш Самарқанд ва Бухорода ўз тараққиётининг энг юқори чўққисига эришди. Оз муддат ичида у ислом дунёсининг кўплаб мамлакатларига тарқалди. Мусулмонларнинг катта қисмини ўзига жалб этиб, аҳли сунна вал жамоанинг энг катта ва кенг ёйилган мазҳабига айланди. Бугунги кунда дунёдаги тахминан 1,5 миллиард мусулмон аҳолининг 92,5 фоизини суннийлар ташкил этиб, улар мазҳаблар бўйича қуйидаги нисбатда бўлинадилар: ҳанафийлар—47%, шофеъийлар — 27%, моликийлар — 17%, ҳанбалийлар — 7,5%.

Иккинчи ҳижрий аср ўрталарига келиб ўз ҳуқуқий мактаби (ҳанафий мазҳабн)га асос солган Абу Ҳанифа асосан Қуръон ва суннага асосланиб ҳукм чиқарган ва ҳеч қачон шу икки асосий манбага таянмасдан, ўзининг шахсий фикрига асосланиб фатво бермаган. У қиёслаш усулини Қуръон ва ҳадисларда кўрсатилган умумий қоидалар ва Қуръон руҳига мувофиқ ривожлантирди ва фикҳ илмини такомиллаштириш учун ижодий фойдаланиш йўллари очиб берди.

Унинг ўзи бу ҳақда шундай деган: «Биринчидан, Қуръонга мурожаат қиламан. Керакли ҳукми ундан тополмасам, Пайғамбар суннасига ва ул зотдан ишонarli ровийлар орқали ривоят қилинган саҳиҳ асарларга (ҳадисларга) мурожаат этаман. Улардан ҳам тополмасам, саҳобалар сўзларини кўриб чиқиб истаганимни оламан, истамаганимни тарк этаман. Сўнгра саҳобалар сўзларидан бошқаларнинг сўзларига ўтаман. Иброҳим Наҳаъий, Шаъбий, Ҳасан Басрий ва Ибн Сийрин каби мужтаҳидларга келганда, мен ҳам улар каби ижтиҳод қиламан».

Саҳл ибн Музоҳим: «Абу Ҳанифа ҳар доим энг ишончли ривоятларга таянган, одамларнинг ўзаро муносабатларини тўғри йўлга қўйишга уринган. У қиёсга асосланиб иш олиб борарди. Қиёс ноқулай бўлганда истехсон (энг мақбулини танлаш)га ўтарди. У орқали ҳам муаммо ўз ечимини топмаса, халқ орасида амалда бўлган урф-одатга мурожаат қиларди», — деб таъкидлаган.

Хатиб Бағдодийнинг айтишича, ўртага ташланган масала бўйича саҳоба ва тобеъинлардан ривоят қилинган саҳиҳ ҳадис мавжуд бўлса, Абу Ҳанифа унинг изидан борарди, бўлмаганда қиёс услубини ўринли ишлатарди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Абу Ҳанифа ўз фикҳий услубида:

1. Қуръони карим.
2. Сунна.
3. Ижмоъ (саҳобалар томонидан бир овоздан қабул қилинган ҳукм).
4. Қиёс (арабча таққослаш, бирор бир масалани Қуръон ва суннадаги ҳукм чиқариш услубига таққослаб фатво чиқариш).
5. Истехсон (шариат масалаларига қиёсий татбиқ этишда келиб чиқиши мумкин бўлган хулосалардан мусулмонлар жамоаси учун қайси бири яхшироқ, фойдалироқ, маъқулроқ бўлса, ўшани қўллаш).
6. Урф (маҳаллий халқлардаги мавжуд шариатга зид бўлмаган қадрият, анъана ва урф-одатлар)га асосланиб иш юритарди.

Ҳанафий мазҳабига кўпчилик, жумладан, юртимиз мусулмонлари ҳам эргашиб келишининг сабаблари ҳақида гап кетганда қуйидагиларни таъкидлаш зарур.

Ушбу мазҳаб ўз моҳияти, таълимоти ва қўллаган услуби билан жамиятда юз бериб турадиган ҳуқуқий муаммоларни ҳал этиш имкониятига эга бўлиб, ҳар қандай саволга жавоб топа олади. Бундай имконият шундан келиб чиқадики, ҳанафий мазҳаби янги вужудга келган диний масаланинг ечими Қуръон ва ҳадисда мавжуд бўлмаса, қиёс ва унинг энг муҳим тури бўлмиш истехсонга таяниб иш олиб боради. Шунингдек, у урф-одатга катта эътибор қаратади. Бундай услубдан фойдаланиш халқ учун ҳаётий муаммоларни шарият қоидаларига асосланиб ечишда беназир қулайликлар яратиб берди.

Ҳанафийлик илмий асосларга таянган мазҳаб сифатида Аббосийлар давлатининг асосий мазҳаби бўлиб келди. Ундан кейин Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар, Темурийлар, Бобурийлар, шунингдек, Усмонлилар империясида асосий мазҳабга айланиши унинг ривожини ва тарқалиши учун катта имкониятларни юзага келтирди. Ушбу давлатларда, аynиқса, Аббосийлар, Ғазнавийлар, Усмонлилар давлатларида суд тизими ривожланди. Тарихчи олим Ибн Обидин таъкидлашича, улардаги барча қози ва шайхул-исломлар ҳанафий мазҳаби вакиллари бўлганлар. Ёзма манбаларда қайд қилинишича, Абу Ҳанифа шогирдларининг сони 882 тага етади. Унинг тўртта буюк шогирди (Абу Юсуф, Муҳаммад ибн Ҳасан, Зуфар ва Абул Ҳасан)дан ташқари, бошқа шогирдларининг кўпчилиги Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эрон ҳудудларида яшаганлар. Улар ушбу мазҳабни ёйиш йўлида катта хизмат кўрсатганлар.

Абу Ҳанифа эркинлик тамойилининг ҳомийси эди, тижорат ва бошқа соҳаларда инсон ҳуқуқи ва эркинликларини ҳимоя қилиб келди. Масалан, турмуш

қуришда эркак ва аёлга тенг ҳуқуқ берилиб, оқил ва балоғатга етган қиз ва аёлларни ҳеч ким уларнинг розилигисиз никоҳ қилишга мажбурлай олмайди, никоҳ шартномаси қизнинг валийси (ота, бува, амаки, ака, ука) бўлмаса ҳам унинг ўз сўзи билан боғланади.

Абу Ҳанифа оғир вазиятларда одамлар учун қулай шароит яратиб бериб, қийинчиликларини осон қилишга уринган.

Айтиб ўтилган ва улардан ташқари бошқа кўп қулайликлар ҳанафий мазҳабининг кенг кўламда ёйилишига сабаб бўлиб, кун сайин унинг тарафдорлари сонининг ошиб боришига олиб келди.

Марказий Осиё халқларининг ҳанафий мазҳабига эргашишининг сабаби унда маҳаллий урф-одатлар, расм-русумларга катта эътибор қаратилгани билан ҳам боғлиқ. Кўплаб Марказий осийлик ҳанафий фақиҳлари азалдан анъаналарга бой бўлиб келган ушбу минтақа халқларининг миллий ва маҳаллий удумларини шариат қоидаларига мослаштириб, уларга қонуний тус бериб келдилар. Мазкур ишлар Марказий Осиё халқлари учун мазҳаб вакиллари томонидан яратилган энг муҳим қулайликлар эди.

Ўрта асрларда Марказий Осиёда тасаввуф илми ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари

Исломдаги мистик-зоҳидлик ҳаракатининг пайдо бўлиши VIII асрнинг ўрталари — IX аср бошларига тўғри келади.

қўлзма манбаларнинг гувоҳлик беришича, шу даврдан бошлаб Марказий Осиё минтақасининг Бухоро, Самарқанд, Хоразм, Насаф (ҳозирги Қарши) шаҳарларида илк суфий-зоҳидлар фаолият олиб борганлар.

Ислом оламининг марказида «Қалблар ва фикрлар» илми (Илм ал-қулуб ва-л-хавотир)га асос солган Ҳасан ал-Басрий (642–728) ва унинг издошлари — басралик Рабоҳ ибн Амр, суфий аёл Робия ал-Ада-

вия, Молик ибн Динор (VIII–IX асрлар) каби тасаввуфнинг илк асосчилари ва намояндalари ҳисобланадилар. Марказий Осиё минтақасидан чиққан, бутун ислом оламида катта обрў қозонган назариётчилардан Бухоро яқинидаги Калобод қишлоғида туғилиб, шу ерда дафн этилган Абу Бакр Аҳмад ибн Исҳоқ ал-Калободийни (ваф. 990 ёки 995 й.) зикр этиш ўринли. У Ҳанафий фақиҳи сифатида ҳам машҳур. Унинг ислом оламидаги энг биринчи тасаввуфий асарлардан ҳисобланган «ат-Та‘аруф ли-мазҳаб аҳл ат-тасаввуф» («Тасаввуф аҳли йўналиши билан танишув») номли асари ҳозирга қадар илк мусулмон тасаввуфи соҳасидаги энциклопедик асар ҳисобланади. Асарда суфийлар қарашлари тизими ва уларнинг амалиётлари анча тўлиқ баён этилган. Айнан шу асарда суфийларнинг баъзи қоидаларини ислом аҳкомлари билан мувофиқлаштиришга ҳаракат қилинади.

Тасаввуф Марказий Осиёда, хусусан, Мовароуннаҳрда ўзига хос тариқатлар кўринишида XII–XIII аср бошларида ривожланди. Унда ўзининг асл руҳий услуби билан махсус марказлар (заввийа, хонақоҳ, рибот) кўринишида мавжуд бўлди. Айни мана шу даврда минтақада энг йирик тариқатлар пайдо бўлди, улар кейинчалик мусулмон оламининг катта қисмига тарқалди. Бу минтақада вужудга келган нақшбандия-муҷаддидия каби тариқатлар ҳозирги даврда ҳатто ғарбий Европа, Япония ва АҚШда ҳам фаолият юритмоқда.

Ҳозир ҳам кенг ўрганилаётган шундай тариқатлардан бири Кубравиядир. Бундай ном унинг асосчиси Нажмиддин Кубро Аҳмад ибн Умар номидан олинган (1145–1221). У Хива шаҳрида туғилган, диний билимларни ўрганган. У узоқ вақт Миср, Эрон каби мамлакатларга саёҳат қилган ва тасаввуф илми билан яқиндан танишган. Унинг суфий устозларидан энг машҳури Исмо‘ил ал-Кисрийдир (ваф. 1193 й.).

Кубро ватани Хоразмга қайтгач, ўша даврдаги пойтахт Гурганжда ўзининг хонақоҳи ва кейинчалик Кубравия деб ном олган тариқатига асос солади. Нажмиддин Кубро Гурганжни мўғуллардан ҳимоя қилиш вақтида қўлида қурол билан шаҳид бўлган.

Кубравия таълимотининг ақидаси — суннийлик талабларига амал қилишдир. Ушбу маслакнинг назарий асосини коинотнинг «икки босқичли» — кичик олам ва катта оламдан тузилгани ҳақидаги қоида ташкил қилади. Уларнинг биринчиси «қуйи олам»га тегишли бўлса-да, лекин олий борлиқни, яъни катта оламни ўзида акс эттиради. Бу таълимотга кўра, инсон кичик оламнинг асосий қисмини ташкил қилади ва Аллоҳнинг баъзи сифатларини ўзида акс эттира олади ёхуд олий борлиқ ҳақидаги тасаввурларни қабул қила олади, бироқ уларни ўзида англай оладиган киши бу фақат суфий, бевосита шайх қўли остида тасаввуф йўлига эргашган кишидир.

Марказий Осиёда ислом дини таълимоти бағрикенглик тамойиллари асосида ривожланиб борди. Бу ҳолатни тасаввуф тариқатлари ва уларнинг асосчилари илгари сурган ғояларда ҳам кўриш мумкин. Масалан, Кубравия тариқатида «тасаввуф йўлида юриш» қатор мураккаб руҳий-жисмоний машқлардан, қатъий рўза тутиб ва хилватга чекиниб, шайхнинг ихтиёрига тўлиқ бўйсунган ҳолда Аллоҳнинг гўзал исмларига (ал-асма' ал-хусна) доимо фикрни жамлашдан иборат бўлган. Бу амалиётларнинг барчаси инсоннинг оғир кунда ҳам ўзини тута билиши, яхши хислатларни ўзида мужассам қилиши, ёмон иллатлардан узоқ бўлиш, умуман олганда, маънавий камолотга эришиши — комил инсонни тарбиялашга қаратилгандир.

Кубравияда бажариладиган амалларга мувофиқ тариқатдаги киши бўйсунishi шарт бўлган 10 қоида ишлаб чиқилган: 1. Тавба — дунёвий ҳаёти давомида

ўз «Мен»лигидан халос бўлиш, бу орқали кибру ҳаводан узоқлашиш; 2. Зухд фи-д-дунйа — дунёдан ва молу мулкдан воз кечиш, солик дунёга ҳирс қўйиш, ортиқча бойликка берилишдан узоқлашиш; 3. Таваккул Алаллоҳ — барча ишда Аллоҳга таяниш ва дунёвий ишлардан юз ўгириш орқали киши одамлардан таъмагирлик қилишдан воз кечиш, кўнгил хотир-жамлигига эришиш; 4. Қаноат фақат тириклик учун етарли нарсаларга қаноатланиш орқали ўзида бори-ни бошқалар билан баҳам кўриш, очкўзликдан халос бўлиш; 5. Узлат — тўғри ва руҳий маънодаги ёлғизлик. Бунда фақатгина шайх билан мулоқот қилишга рухсат берилган. Киши шу йўл орқали турли йўлдан оздирувчи ғояларга берилишдан чекланган; 6. Мулозамат аз-зикр — Аллоҳ номини доимий равишда ихлос билан ёд этиш (зикр). Бу зикр қалбни поклайди. Аллоҳнинг гўзал исмларини ёд этиш билан инсон шундай хислатлар ўзида ҳам бўлишига интилади; 7. Таважжуҳ илаллоҳ — бутун борлиқ билан то Аллоҳнинг ягоналигини қалб билан ҳис этмагунича Унга юзланиш йўли орқали дунёга кенг назар билан қарашга, оламни борлигича қабул қилишга ўрганиш; 8. Сабр — тасаввуф йўлининг қийинчиликларини сабр билан адо этиш йўли билан қийинчиликларни матонат билан енгиб ўтиш кўникмасига эга бўлиш; 9. Мууроқаба — дунёвий истаклардан покланган қалбга мутлақ осойишталик етмагунича ўз-ўзини назорат қилиш; 10. Ридо — барча жисмоний ҳиссиётлардан, ҳатто ўзининг Аллоҳга бўлган севгисидан қаноатланишдан ҳам халос бўлиш. Бундан жисмоний ёки шахсий туйғулар йўқолиб, Аллоҳнинг алоҳида марҳаматига айланади.

Кубравия таълимоти мўғуллар истилосига бардош берган кам сонли таълимотлардан биридир. Қолаверса, Сайф ад-Дин Боҳарзий (вафоти 1363 й.) каби кубравия шайхлари бошқа кўплаб шайхлар қатори

мўғул қабилалари ва ҳукмдорларининг ислом динини қабул қилишларида катта таъсир кўрсатганлар. Кубравиянинг мўғуллардан кейинги тарихи анча мураккаб. Тариқат бир неча мустақил шаҳобчаларга бўлиниб кетди ва Хуросон, Эроннинг ички минтақалари, Ҳиндистонга, тарқалди.

Мовароуннаҳр ва Хоразмда тариқатнинг алоҳида шайхлари то XVI асрнинг бошларигача ҳукмрон сулолалар вакилларида муридларга эга бўлган ҳолда фаолият олиб борганлар. Масалан, машҳур кубравий шайх Ҳусайн ал-Хоразмийга Шайбонийлар сулоласидан бўлган ҳукмдор Убайдуллоҳ хон мурид бўлган, у ўзининг руҳоний устозига атаб шеърлар битган. Худди шу шайх билан Мирзо Заҳириддин Бобур ҳам руҳоний алоқада бўлган. XIX асрга келиб бу тариқатнинг аҳамияти ва роли пасайиб кетди.

Марказий Осиёда шаклланган яна бир машҳур тариқат Хожагондир. Унинг асосчиси — шайх Абдулхолиқ Гиждувоний ўз она қишлоғи Гиждувонда яшаган. Хуросоннинг илк тасаввуф тариқати бўлган Маломатиянинг ғоялари Гиждувонийга кучли таъсир кўрсатган. Унинг бизгача етиб келган «Васият»ида ўз издошларига қаратилган ўта даражада зоҳидлик, ҳокимиятга интилмаслик, барча дунё неъматларидан, шунингдек, бойлик тўплашдан воз кечиш, Аллоҳнинг иродасига таянган ҳолда (таваккул) доимо Аллоҳни ёд этиш (зикр) ва бошқаларга чақириқлар мавжуд. Гиждувоний ўз шогирдларига таълим берган зикр — Аллоҳнинг номлари ёки «Ла илаҳа иллаллоҳ» калимасини ичда махфий (ботин, хафий) эслашни ўзида акс эттирган.

Абдулхолиқ Гиждувоний томонидан ишлаб чиқилган амалий қоидалар ҳам инсонни баркамоллик сари етаклайди: 1. Хуш дар дам — ўз ишлари ва ҳаракатларида огоҳ ва эҳтиёткор бўлиш, ҳар бир нафасининг Аллоҳни доимий ёд этиб қилинадиган зикрга мос

бўлишини назорат қилиш; 2. Назар бар қадам — ҳар қадамда огоҳ бўлиш. Бундай мажозий тавсия дунё истакларидан холи бўлиш, кўзни ўз оёғига тикиш ва номақбул нарсалардан тийилиш ва доимий сукутда бўлишни таъминлайди. 3. Сафар дар ватан — сўзма-сўз «ўз юртида, ватанида сафар қилмоқ». Ушбу тавсия ҳам мажозий маънога эга бўлиб, ёмон сифатлардан яхши сифатлар томон сайр қилмоқни, ёмон йўлбошчидан яхшиси томон бормоқни англатади. Кейинги давр муаллифлари бу қоидага аниқроқ изоҳ берадилар, яъни ўз ватанида сафар қилмоқ ва ўзи яшаб турган ер урф-одати ва дини, шариатини яхши билмоқ; 4. Хилват дар анжуман — жамиятда ёлғизлик. Бу қоида «солик»дан зоҳиран кўпчилик билан, халқ ичида, бозорда, одамлар кўп жойларда бўлиш, ботинан эса Аллоҳ ёди билан ёлғиз бўлиш талаб қилинишини ифодалайди. Бошқа тариқатлар, зоҳидлар ва илк Хожагон суфийларида амалиётда бўлган «хилват» мана шу «хилват дар анжуман» қоидасидан келиб чиқиб тақиқланган. Нақшбандия тарафдорлари ушбу тамойилга Қуръони каримдан асос сифатида Нуҳ пайғамбарнинг ўз қавми орасида юриб уларни ёмон ишлардан қайтаргани ва яхшиликка чақирганини далил қилиб кўрсатадилар (Нуҳ, 24—37); 5. Ёд кард — ёдда тутиш. Суфий бир он бўлса ҳам қўймай, Аллоҳни доимо ёдда тутиши лозим, зеро бу ботиний покланишнинг ягона йўлидир.

Мўғуллар истилосидан кейинги даврларда Хожагон бу даражада мушҳур бўлмаган, унинг шайхлари ҳам фақат Бухоро атрофларидагина фаолият олиб борган. Тариқат шуҳратининг ва кейинчалик жуғрофий таъсир доирасининг анча кенгайиши Бухоро яқинидаги Қасри орифон қишлоғида туғилган Баҳоуддин Нақшбанд (1318—1389) даврида юз берди. Тариқатнинг иккинчи номи — Нақшбандиянинг нисбасидан олинган.

Баҳоуддин Нақшбанд Хожагон қоидаларига асосан тариқатнинг расм-русум амалиёти билан боғлиқ яна учта қоида қўшди. Бу тариқат шайхларининг кўпчилик қисми мусиқали махсус рақслар (само‘, рақс)дан узоқ бўлиш ва фақат тинч, ички (хафий) зикр билан шуғулланишни афзал кўрганлар.

Баҳоуддин Нақшбанд «Дил ба-ёр-у, даст ба-кор» — «Қалб — Аллоҳда, қўл — меҳнатда бўлсин» шиорини олға сурди ва асослаб берди.

Нақшбандия йўлининг назарияси, услублари ва амалиётини биринчи бор ёзма шарҳлаш ва тушунтириб бериш Баҳоуддин Нақшбанднинг шогирди Муҳаммад Порсо (ваф. 1419 й.) томонидан бажарилди. Баҳоуддин Нақшбанд ҳаётига оид биринчи батафсил биография ҳам Порсо қаламига мансуб. У бу асарда Баҳоуддин Нақшбанднинг «Хожагон йўли»ни шариат билан мувофиқлаштириш борасидаги меҳнатларини ҳам тасвирлаган.

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор (ваф. 1489 й.) бу йўналишнинг ижтимоий, иқтисодий ва маънавий-маърифий мавқеини тубдан ўзгартириб юборди.

У «Қалбни орттирилган бойликка боғламаслик», доимо қалб зикри билан шуғулланишни унутмаслик, шариат ҳукмларига бўйсунуш, хайрия ва эҳсонлар қилиб туриш шарти билан тижоратда иштирок этишлари, мулкдор бўлишлари мумкинлиги ғоясини илгари сурди.

Хожа Аҳрор ўзининг янги ғояларига ўзи ҳам амал қилган тариқатнинг ижтимоий асосини кенгайтириш воситасида ўзининг, ундан ҳам кўпроқ тариқатнинг обрўсини оширган, бошқача айтганда, тариқатга ҳар қандай дунёвий киши ўзининг кундалик ишлари билан шуғуллангани ҳолда, хоҳ илоҳиётчи олим, савдогар, ҳунарманд ёки оддий деҳқон бўлсин, кириши мумкин бўлган.

Бироқ тариқатнинг дунёвий ҳаёт кечирадиган ҳар қандай аъзосига зикр дарслари, қўшимча «нақшбандийлик» амаллари (нофила) ўргатилган, тариқатнинг ахлоқий меъёрлари, унинг асосий мақсади тушунтирилган. Бундай ёндашув тариқатнинг обрўсини кескин ошириб юборган ва тариқатнинг таъсир доираси ҳамда жуғрофий майдони мисли кўрилмаган даражада кенгайишига сабаб бўлган.

Марказий Осиёда вужудга келган яна бир тариқат — Яссавия бўлиб, унинг асосчиси Хожа Аҳмад Яссавийдир. Баъзи манбаларга кўра, Яссавий Сайрамда, бошқасига кўра, Ясси шаҳрида (ёки унинг атрофида) туғилган ва шу шаҳарнинг ўзида вафот этган. Ясси муғуллардан кейинги даврда Туркистон шаҳри номи билан машҳур бўлган.

Унинг қabri устида Амир Темур буйруғи билан улуғвор мақбара барпо этилган бўлиб, бугунги кунга қадар сақланиб келади. Ушбу мақбара ўрта аср меъморчилигининг, қолаверса, Темур ва теурийлар асрининг беназир санъат асари деб баҳоланишга ҳақли.

Аҳмад Яссавийни манбаларда кўпинча «турк шайхлари раиси» («машойих-и турк») деб атайдилар. Бу ном, одатда, Аҳмад Яссавий томонидан жорий этилган зикр турини — Аллоҳнинг номини ёки махсус лафзларни овоз чиқариб айтиладиган жаҳрий зикрни қабул қилган шайхларга берилган.

Аҳмад Яссавий «Ҳикмат»ларида Яссавия тариқати тамойиллари акс этган. XV асрдан бошлаб фаолиятининг асосий минтақалари Сирдарёнинг қуйи оқими ва Марказий Мовароуннаҳрда бўлган яссавия шайхлари Нақшбандия тариқати билан рақобатлашган ҳолда минтақа тарихида сезиларли ўрин тутадилар.

«Сулук сирлари»ни узатиш анъанаси яссавияда асосан оғзаки бўлган, шунинг учун ҳам уларнинг ада-

биётларида илк таълимоти ва амалиётининг ўзига хос тартибга солинган баёини учратиш мушкул.

Тариқатда (ва унинг барча шахобчаларида) кўпроқ сақланиб қолган асосий қоида — улар таълимотининг таркидунёчиликка асосланган бўлиб, айнан мана шу қоида уларни XV асрдан бошлаб ижтимоий фаоллик тарафдори бўлган нақшбандиядан ажратиб турган. Яссавий камтарликка ва ўзини дунёвий фитналардан сақлашга урғу бериб, амалиётда ёлғизлик, жуда кам овқатланиш, руҳий жиҳатдан мутлақо Аллоҳга берилишни афзал кўрган.

Минтақанинг Россия томонидан мустамлака қилинган даврида ҳам суфий гуруҳлари фаол ҳолатда эди. Бу ўринда Андижон вилоятининг жануби-шарқидаги Дукчи Эшон жамоаси фаолияти энг ёрқин мисол бўла олади. Дукчи Эшон жамоаси унинг Мингтепа қишлоғидаги хонақоҳи атрофида тасаввуф тариқатлари ташкилий бирлашмаларининг ўрта асрларда яхши маълум бўлган тажрибаси асосида юзага келган ва ташкилий тизимга эга бўлган. Бундан ташқари, Дукчи Эшон рус мустамлакачиларига қарши кўзғолон уюштиришда ушбу тариқатлардаги ташкилий тизимларнинг муриднинг муршидга сўзсиз бўйсунуши каби асосий тамойилларидан фойдаланган.

Зикр ижро этиш қоидаларини ўзлаштириш учун аввалги расм-русум анъаналарини сақлаб қолишга ва тасаввуф ҳақидаги энг умумий тушунчаларни беришга у ёки бу шаклда уринган алоҳида шайхлар ва уларнинг фаолиятини истисно этганда совет даврида тасаввуф тариқатларининг яна пайдо бўлиши, айниқса, тўлақонли фаолият кўрсатиши ҳақида сўз бўлиши ҳам мумкин эмас эди.

Мустақиллик даврида тасаввуф тариқатлари ва уларнинг умуминсоний қадриятлари халқнинг маънавий меросининг бир қисми деб тан олинди.

Ҳозирги даврда минтақа халқлари ҳаёти ва кишиларнинг маънавий-ахлоқий қарашлари шаклланишида ислом динининг ўрни ва аҳамияти

XIX асрнинг дастлабки йилларидан ислом дини тарқалган мамлакатлар ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётида катта таърихий ўзгаришлар юз

бера бошлади. Юзага келаётган янги шароитга диний-фалсафий, ҳуқуқий меъёрларнинг XIX аср ярмидан бошланган мослашуви фанда «исломий ислоҳотлар», «ислом модернизми» номлари билан юритилади.

XX асрга келиб дунёда ислом омилининг таъсири кучайди. Бунга сабаб қилиб, бир томондан, дунёда бу динга эътиқод қилувчиларнинг сони кўпайиб бораётгани, иккинчи томондан, турли расмий ва норасмий исломий ташкилотлар фаолиятининг кучайиши кўрсатилади. Ушбу жараён XIX аср охирларида ислом оламида фаоллашган диний ислоҳотчилик ҳаракатлари билан боғлиқдир. XX аср охири – XXI аср бошида бу ҳаракатлар турли кўринишда давом этди.

XIX асрнинг бошларида Мисрда бошланган мустамлакачиликка қарши ғоявий кураш панарабизм (араб бирлиги) ғоясини келтириб чиқарди. XIX асрнинг иккинчи ярмида эса бу ғоя Жамолиддин ал-Афғоний (1839–1897) илгари сурган панисломизм ғояси билан алмашди.

XX асрдан бошлаб кўпгина мусулмон мамлакатларида янги тижорат, жинойт ва фуқаролик кодекслари жорий қилинди. Фақат никоҳ, ажралиш, мерос масалалари шаръий йўл билан ҳал қилинар эди. Жумладан, XIX аср охирлари ва XX аср бошларига келиб, Жануби-Шарқий Осиёда, хусусан, Сингапур, Малайзия ва Индонезияда ислом ислоҳотчилик ҳаракатлари жонлана бошлади. Улар, асосан, исломни замонавий фан-техника ютуқларига мос равишда қайта кўриб чиқиш, диний эътиқодга оид асарлар фақат араб ти-

лида эмас, балки маҳаллий тилларда ҳам бўлиши лозимлигига кўпроқ эътиборни қаратдилар.

Республикаимиз Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, XX асрнинг охири диний қадриятларнинг уйғониши, диний маънавиятга қайтиш даври бўлди. 1970–1990-йилларда дунёда юз берган ҳодисалар оммавий ахборот воситаларида «ислом уйғониши», «қайта исломлашиш», «ислом феномени» каби шов-шувли хабарларнинг тарқалишига сабаб бўлди. Жаҳон жамоатчилиги бу жараёнларга катта қизиқиш билан қараш билан бирга диний экстремизм ва фундаментализм каби салбий ҳодисаларни катта хавотир билан кузатди.

Марказий Осиё минтақасида диний эътиқод билан боғлиқ ҳар қандай муаммо ниҳоятда нозикдир. Чунки бу минтақада диннинг чуқур тарихий илдилари мавжуд. Муайян кучлар ҳозирги кунда диндан, исломни қайта тиклаш шиоридан фойдаланишга ҳаракат қилмоқдалар.

Сўнгги ўн йилликлар мобайнида дунёда дин омилнинг фаоллашуви советлардан кейинги маконда ҳам ўз аксини топди. Маъмурий-буйруқбозлик тизими ҳукмронлик қилган собиқ шўро тузумида ҳам диний ҳаёт ҳеч қачон тўхтаб қолган эмас. У ўзига хос шаклу шамойил касб этган эди, холос. Бироқ, XX аср 80-йилларининг охири – 90-йилларининг бошлари, бир томондан, жамиятда диннинг мавқеи қайта тикланган, иккинчи томондан эса, ана шу асосда можаролар чиқиши учун сабаблар шакланган давр бўлди.

XX аср охирига келиб социалистик ва капиталистик тузумлар орасидаги рақобат барҳам топганидан сўнг дунёдаги диний ҳолат ҳам ўзгарди. Собиқ совет ҳудудида ташкил топган мустақил давлатларда миллий қадриятларнинг қайтиши билан диний анъаналар ҳам қайта тикланди.

Шу билан бирга, диндан сиёсий мақсадларда фойдаланишга уриниш баъзан мудҳиш ҳолатларнинг юз беришига олиб келди. Бунда ўтган даврдан мерос қолган диндан хабарсизлик мутаассиб гуруҳларга қўл келди. Ҳозирги кунга келиб минтақада, хусусан, Ўзбекистонда диний-маърифий соҳанинг ривожланиши диний фундаментализм хавфининг олдини олишда муҳим омил бўлиб қолмоқда. Аммо ғаразли кучлар ҳам ўз мақсадларига эришиш йўлида янги-янги услубларни, ҳийла-найрангларни ўйлаб топишлари ҳам табиий. Бу каби салбий ҳолатларнинг пайдо бўлиши ва ривож топишига йўл қўймаслик эса доимий ҳушёрликни талаб этади.

Айни пайтда, бир ҳақиқатни алоҳида қайд этиш лозим. Ота-боболаримиз дини бўлмиш ислом дини ҳар доим одамларни ўз-ўзини идора этишга, яхши хислатларни кўпайтириб, ёмонларидан халос бўлишига чорлаган, оғир синовларга бардош беришга, ёруғ кунларга интилиб яшашга даъват қилган, бир сўз билан айтганда, халқимиз учун ҳам имон, ҳам ахлоқ, ҳам маърифат бўлиб келган. Ҳозирда ҳам бу маърифат одамларга маънавий-руҳий куч-қувват бағишлаб, ўзаро меҳроқибатлилик туйғуларининг камол топишига хизмат қилмоқда.

Шундай экан, Ўзбекистон Президенти И.Каримов таъкидлаганларидек, турли мутаассиб оқим ва ҳаракатларнинг ғаразли мақсад, интилишларидан қатъи назар, диний туйғуга эга бўлган, яхши ишнинг оқибати мукофот бўлишига, ёмонлик эса жазосиз қолмаслигига ишонган кишилардан иборат жамият маънавий-маърифий ҳаёти ва ижтимоий жараёнлар кечишида ислом дини ўзига хос ўринга эга бўлиб қолаверади.

Таянч тушунчалар

Фетиш, тотем, анима, шаман, дуализм, монийлик.

Сунан, истеҳсон, ижмоъ, қиёс, ҳанафийлик, мазҳаб.

Тасаввуф, тариқат кубравия, хожагон, нақшбандия, яссавия, бағрикенглик анъаналари.

Такрорлаш учун саволлар

1. Марказий Осиёда исломгача қандай диний тасавурлар мавжуд бўлган?

2. Марказий осиелик мутафаккирларнинг ислом илмлари ва маданияти ривожидида тутган ўрни ҳақида нима дейиш мумкин?

3. Нима учун ҳанафийликни исломдаги мўътадил мазҳаб дейишади?

4. Ўрта асрларда Марказий Осиёда тасаввуф илмлари ривожининг қандай ўзига хос хусусиятларини ажратиш мумкин?

5. Ҳозирги даврда минтақа халқлари ҳаётида ислом динининг ўрни ва аҳамияти нималарда кўринади?

ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ ВА ТЕРРОРИЗМ – ЖАМИЯТ БАРҚАРОРЛИГИГА ТАҲДИД

Экстремизмнинг
мазмун-моҳияти

«Экстремистик» сўзи
«ақл бовар қилмас да-
ражада», «ҳаддан ошиш»

маъноларини билдиради. Жамиятда қабул қилинган қадриятлар ва меъёрларга зид қарашларни илгари суриш, кескин қарашлар ва чораларга мойиллик экстремизмнинг асосий хусусияти ҳисобланади.

Экстремистик ташкилотларга янги аъзоларнинг қўшилиши, кўпинча, динга киритиш, қабул қилиш-дек шаклу шамоийил касб этади ҳамда бир қанча танлов ва синов босқичларини ўз ичига олади. Экстремистик ҳаракатларнинг энг қуйи табақаси кўпинча сиёсий тусга эга бўлмаган, майда зўрлик ва жиноятлар содир этадиган унсурлар билан боғлиқ бўлади. Бундай зўрликнинг сиёсийлаштирилиши терроризм томон қўйилган биринчи қадам бўлади. Ўз доирасига янги кимсаларни тортар экан, экстремистик гуруҳ ёки унинг раҳбарияти сўзсиз бўйсунитишни ва «иш»га мутаассибона садоқатни талаб қилади. Кейинроқ эса ёлланувчилар «ҳамма нарсани билувчи» ва уларга йўлбошчилик қилувчи сарбонга дуч келадилар.

Ҳозирги даврда энг аввало ахборот чегараларининг барҳам топишида ўзлигини намоён қилаётган глобаллашув шароитида ва бир пайтлар халқаро муносабатлар мазмунини белгилаган икки қарама-қарши куч — социализм ва капитализм ўртасидаги ўзаро курашнинг барҳам топиши натижасида экстремизм

ва ундан ўсиб чиққан терроризм мамлакатлар, минтақалар ва умуман дунё хавфсизлигига асосий таҳдид сифатида биринчи ўринга чиқди. Қўпоровчилик фаолиятининг турли кўринишларини ўз ичига олган инфраструктурани шакллантирган ва ривожлантирган мазкур икки дунёқараш ўртасидаги кураш ҳозирда турли хил кучларни бирлаштирган кўп қутбли дунёнинг мазкур инфраструктурага қарши курашидек шакл-шамойил касб этмоқда.

Бугун экстремизм анархизм ва фашизмнинг архаик шакллари билан қоришмаси ҳисобланган ва оманинг кенг қатламлари билан боғловчи халқа сифатида ислом шиорларидан усталик билан фойдаланадиган, аслида эса халқ билан ҳеч қандай алоқаси йўқлигини моҳирона яшира оладиган ҳолат касб этди. Ўз вақтида, XX асрнинг 70-йилларида, экстремистлар халқ билан биргаликни кўрсатиш ва унинг номидан ҳаракат қилиш учун коммунизм шиорлари остида фаолият юритиши ва шу йўл билан маблағ тўплаши қулайроқ эди. Ўша йилларда Лотин Америкасида экстремистик руҳдаги коммунистпараст тузилмаларнинг жангарилари жамиятда парокандаликни юзага келтириш ва тартибсизлик тўлқинида коммунистларнинг ҳокимиятни қўлга олишига шароит яратишга қаратилган кўплаб террорчилик хуружларини содир этардилар. Бироқ аксарият ҳолларда, улар ҳокимиятни қўлга олиш ниятларига эриша олмадилар ва жамият аъзолари диққатини жалб қилиш мақсадини кўзлаган шов-шувли террорчилик хуружларини амалга ошириш билан қаноатланишга мажбур бўлдилар.

Экстремистик тузилмаларнинг асосий мақсади аслида жамиятни қўрқув ва ваҳимада тутиб туриш ва шу йўл билан омма онгида ноиложлик, эртанги кунга ишончсизлик туйғуларини шакллантиришга қаратилган эди. Бу эса ўз навбатида, ижтимоий ҳаётнинг

турли жабҳаларида барқарорликка эришишни ва жамият тараққиётини жиддий қийинлаштирар эди.

Бугунги кунда коммунистик шиорлар унчалик ҳам машҳур эмас, экстремистик тузилмаларни «қизил ранги» учун йирик маблағлар билан қўллаб-қувватлаган СССР ҳам йўқ. Ўз навбатида, АҚШ ва унинг шерикларига ҳам, шунга ўхшаш тузилмаларни қўллаб-қувватлаш учун йирик маблағларни совуришига ҳеч қандай зарурат қолмади. Бироқ янги шароитда ҳар хил турдаги бузғунчилик, беқарорликни келтириб чиқаришга қаратилган воситалар бугун ҳам ана шу мақсадларга аксарият ҳолларда ислом шиорлари остида йўналтирилаяпти, холос.

Шу билан биргаликда, баъзи ҳолатларда маълум бир экстремистик ташкилотлар ва алоҳида давлатларнинг стратегик ҳамда тактик мақсадлари ўзаро бир-бирига мос келганида, ўша давлатлар экстремистик ташкилотларга “ҳомий”лик қилиши ва беқарорликдан ўз мақсадлари йўлида фойдаланишга уринишлари мумкин.

**Диний экстремизм:
тарих ва замонавий
воқелик**

Экстремистик қарашларни барча диний таълимотлар доирасида учратиш мумкин. Масалан,

мутахассислар католик черковининг эркин фикр юритувчи, ҳукмрон феодал-католик черкови ақидаларини рад этувчи кишилар — папа ҳокимияти душманларини таъқиб қилиш учун XIII асрда тузилган ва минглаб одамларнинг қурбон бўлишига олиб келган инквизиция фаолиятини ҳам экстремизмнинг ўзига хос кўриниши сифатида баҳолайдилар. Шундай экан, экстремизмни фақат муайян дин билан боғлаш мутлақо асоссиздир. Хусусан, ислом дини, турмуш тарзи ва қадриятлар мажмуи сифатида ҳеч қачон экстремистик тузилмаларнинг гўёки, дин ва мусулмон

жамоаси равнақи йўлида амалга ошираётган террорчилик хуружларининг асосий сабаби сифатида қаралиши мумкин эмас.

Ислом шиорларидан танлаб фойдаланадиган, диннинг асл моҳиятини бузиб талқин қиладиган экстремистик тузилмалар худди юқоридаги каби кенг халқ оммаси билан узвий бирлик мавжудлигини кўрсатиш, аслида эса жамиятда тартибсизлик ва парокандаликни юзага келтириш учун маблағ йиғиш, асосий таҳдид манбаи сифатида одамлар онгу шуурини эгаллаш, жамиятда беқарорлик келтириб чиқариш орқали ҳокимиятга эришишдек эҳтиёжларини қондириш мақсадини кўзлайди.

Шуниси диққатга сазоворки, экстремистик руҳдаги тузилмаларнинг ҳеч бири бирор бир шаклда ўзлари жар солаётган, ўзлари «интилаётган» жамият қурилиши моделини таклиф этолмайди.

Коммунизм, халифалик — «умумий фаровонлик ва соғлом мутаносиблик жамияти» олий мақсад деб кўрсатилган ҳолда, кўрқув ва бузгунчилик уларга эришиш йўли сифатида таклиф этилади. Бу эса бир вақтлар машҳур бўлган, Россия ва Европада узоқ йиллар давомида бузгунчилик йўлида террорчилик усулларини қўллаб келган тузилмалар фаолиятини озиклантириб келган анархизм ғоялари билан ҳамоханглик касб этади.

Ҳозирги даврда кўплаб экстремистик уюшмалар ва ақидапарастлар турли динлар, шу жумладан, христианлик, ислом, яҳудийлик динлари таълимотидан фойдаланмоқдалар. Шу билан бирга, диний риторика уларга кўзда тутилаётган жамиятнинг аниқ шаклу шамойилини тақдим этмаган ҳолда (бу улар учун худди анархистлар каби унчалик аҳамиятга эга эмас) хаёлий жамият ҳақидаги тасаввурлардан фойдаланиш имконини беради. Бунда энг муҳими тартибсизлик ва беқарорликни келтириб чиқаришдир. Унга эри-

шиш эса, ўзига хос энг умумий мақсадни ташкил этади, дейиш мумкин.

Ноқонуний қурол-яроғ савдоси ва нарқобизнес ҳисобидан катта маблағлар тўпланаётган, мусулмон дунёсида шаклланган ўзига хослик туфайли юзага келган вазиятда исломни шиор қилиб олган экстремизм ва терроризм хавфсизликка асосий таҳдид сифатида биринчи ўринга чиқди.

Шуни ҳам тан олиш керакки, оммавий ахборот воситаларининг ривожини ва ахборот омили таъсирининг кучайиши бугунги кунда экстремизм ва терроризмнинг ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмайдиган даражада кўзга ташланадиган ижтимоий ҳодисага айланишига олиб келди. Хусусан, нарқобизнесдан келадиган фойдага ва сохта инқилобийликни қўллаб-қувватлашга қаратилган социалистик тузум ёрдамига таяниб, XX асрнинг 70-йилларида лотин-америкалик экстремистлар кўплаб террорчилик ҳаракатларини содир этган бўлсалар ҳам, оммавий ахборот воситаларининг ўша пайтдаги ривожланганлик даражаси уларга глобал миқёсга чиқиш имконини бермаган эди. Бундай вазиятда Лотин Америкаси экстремизми минтақавий даражадан ташқарига чиқа олмаган.

Экстремизм ва терроризм оммавий ахборот воситалари орқали ёритилмас экан, кўзланган «самарани» бермайди. Шу маънода улар ўзаро боғлиқдир. Террорчилик хуружини оммавий ахборот воситаларида қанчалик кенг ёритилса, ушбу ҳаракатни содир этишдан кутиладиган натижа шунчалик бевосита ва юқори бўлади. Бу эса у ёки бу ҳаракатни ўтказишдан кўзланадиган асосий мақсад ҳисобланади. Ахборот майдони ривожланиб, тобора тўйиниб бораётган, аммо уни етказишда ҳам мазмунан, ҳам шаклан, ўзибўларчилик устуворлик қилаётган ҳозирги даврда ОАВ экстремизм ва терроризм қўлидаги кучли қуролга

айланиб қолмоқда. Тўғри, ОАВ ўз ҳолича террорчилик хуружининг «самарадорлигини» англаган ҳолда ташкил этадиган тизим ҳисобланмайди. Аммо аксарият ҳолларда бунга кўмаклашмоқда, дейиш мумкин.

Шуни таъкидлаш лозимки, тарихий, диний ва миллий хусусиятлар аҳолининг кенг қатламлари билан мулоқот тили ва ундаги ўзига хос урғуларни танлашда муҳим ўринни эгаллайди. Табиийки, ҳозирги даврда Марказий Осиё минтақасида коммунистик ёки насронийлик эмас, балки айнан ислом шиорларидан фойдаланилади.

Марказий Осиё минтақаси ўз тарихида ислом ривожига ҳеч қандай ақидапарастлик ва жангарилик унсурларини олиб кирмаган. Аксинча, минтақада ислом дини ёйилган вақтдан то бугунги кунгача инсонпарварлик ва бағрикенглик анъанаси устувор бўлиб келмоқда. Ўрта асрларда Араб Шарқида айрим суфий бирлашмалари жанговарликни намоён қилган ҳамда инквизиция ва жазолаш тузилмалари вазифаларини бажарган вақтда ҳам Марказий Осиё суфийлигида инсонга муҳаббат ва бағрикенглик тарғиб қилинар эди.

Айни пайтда, барча даврларда у ёки бу этник гуруҳга мансублик боғловчи (бирлаштирувчи) омил сифатида муайян вазифани бажаргани учун ҳам Марказий Осиёда қарор топган ислом дини миллийликдан холи эмаслигини намоён этганини таъкидлаш зарур. Шунинг учун ҳам, XX асрнинг бошларидаги араб модернистларидан фарқли равишда жадидлар ундан йироқлашиб, ўз кучларини биринчи навбатда ҳам диний, ҳам миллий онгни ўстиришга сарфлаган эдилар.

Ўрта асрларда Марказий Осиёдаги диний бағрикенглик, инсонпарварлик майллари, фан ва санъатнинг ривожланиши Араб Шарқида қаршиликни келтириб чиқарди. Натижада XIII–XIV асрларда бугунги

кунда тузилмаларини шаклантираётган экстремистлар ғоявий жиҳатдан таянаётган ақидапараст салафийлик оқими юзага келди.

Ибн Таймийя бошчилигидаги салафийлар Марказий Осиё мутафаккир, олим ва уламоларини «ислом моҳиятини сохталаштириш»да айблаб, халифаликни идеаллаштиришга асосланган қарашлар тизимини ишлаб чиқдилар ва жиҳодни унга эришишнинг асосий воситаси сифатида эълон қилиб, ўз ғояларига жанговарлик тусини бердилар. Шундай қилиб, салафийлик ҳокимият учун курашнинг маҳсули эди. Шу тариқа, XVIII асрнинг биринчи ярмида Муҳаммад Абдул Ваҳҳоб салафийлик асосида Арабистон ярим оролида ҳокимият учун кураш олиб боришга мослаштирилган ваҳҳобийлик таълимотини яратди.

Янги давр Араб Шарқидаги мутаассиб оқимлар дастлаб салафийлик ва ваҳҳобийликка асосланган бўлсалар-да, кейинроқ улардан ҳам илгарилаб кетдилар. Бу тузилмаларнинг ғоявий дастури «ихвонийлик» ва «жиҳод»га асосланган бўлиб, кўп сонли жангарилик уюшмаларига ғоявий озуқа бериб келмоқда.

1928 йилда Мисрнинг Исмоилия шаҳридаги мактабда мударрислик қилган, суфийликнинг хасафия мактабига мансуб бўлган Ҳасан Абдурахмон ал-Банно мусулмон оламини тозалаш ва мусулмон аҳоли яшайдиган мамлакатлар ҳудудида ислом давлатини қуришдек вазифаларни ўз олдига қўйган «Мусулмон биродарлар» уюшмасини тузди. Барча мусулмон ва номусулмон ҳукуматларга қарши жиҳод – ялпи уруш эълон қилиш ушбу мақсадга эришиш йўли сифатида белгиланган эди. Ал-Банно ўзининг «Фаннул-мавт» («Ўлим санъати») китобида мавжуд ҳукуматларни йўқ қилишга эришиш йўлларини асослаб берди ва илк марта ўзини ўзи қурбон қилиш шаклида жангарилик амалиётини тайёрлаш ва амалга ошириш билан боғлиқ фаолиятни оқлаб фатво берди.

Ҳаракатнинг юзага келиш шарт-шароитлари, тарихий вазият ва ўша даврда Мисрдаги сиёсий кучларнинг нисбатини ўрганиш кўплаб тадқиқотчиларга унга моҳиятан терроризмга асосланган, троцкийча узлуксиз инқилоб ғоясига амал қилган Коминтерннинг барқарор таъсири бўлганини қайд этиш имконини берган эди. Мусулмон Шарқда коммунист-параст гуруҳларни шакллантириш учун шароитнинг етарли эмаслиги Коминтерн фаолларининг террор услубларини тарғиб қилиш, уни экспорт қилиш ва исломий ташкилотларни ўзларининг сиёсий кураш усуллари билан қуроллантириш орқали жамиятни беқарорлаштиришдек вазифани ҳал қилишга интилишларига йўл очди. Улар бу йўлда муайян муваффақиятга эришдилар ҳам.

Бундан ташқари, фашистлар Германияси эмиссарлари фаолиги билан боғлиқ қизиқарли маълумотлар ҳам мавжуд. 1940 йилда Ҳасан ал-Банно «Мусулмон биродарлар»нинг асосий вазифаси террорчилик ҳужумлари уюштириш бўлган «махфий аппарат»ни тузади. Шуниси эътиборга моликки, у томонидан уюштирилган айрим жанговар операциялар фашистлар ҳомийлик қилган «Маср ал-Фатот» ташкилоти ёрдамида амалга оширилган. Шу йилларда «Мусулмон биродарлар»нинг Суриядаги бўлинмаси ҳам жангариларнинг шунга ўхшаш тизимини яратди. Уларнинг Сурияда ўтказган жанговар амалиётлари эса фашистлар ҳомийлик қилган Антуан Сааде бошчилигидаги Сурия Миллатчилик партияси жангарилари томонидан қўллаб-қувватланган.

150 киши атропофида бўлган «махфий аппарат»даги жангарилар бешликларга бўлинган ҳолда махсус тайёргарликдан ўтганлар. Тайёргарлик жараёнида жангариларнинг иродасини Олий нозирга бутунлай бўйсундириш, шу орқали уларни ал-Баннонинг «Фаннул-мавт» китобида тушунтирилган усулларда ўзини

қурбон қилишга тайёрлаганлар. Ал-Баннонинг юз йиллар давомида яширин фаолият кўрсатиш ва маънавий раҳбар иродасига сўзсиз бўйсуниб тизимларини ишлаб чиққан суфийликнинг хасафия мактабига мансуб эканини ёдга оладиган бўлсак, бундай технология қаердан ўзлаштирилгани ойдинлашади.

Амалиёт шуни кўрсатадики, жангарилар асосан ўз фикрида собит бўлмаган, қатъиятсиз кишилардан тайёрланадилар. Чунки бундай шахслар ўзининг кимлигини кўрсатиш учун кескин, оқибати пухта ўйланмаган қарорлар қабул қилишга мойил бўладилар.

Шундай қилиб, ислом байроғи остида фаолият кўрсатаётган замонавий экстремизмнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини тарихнинг муайян даврида устувор бўлган кўплаб омиллар, турли жараёнларнинг ўзаро таъсирлашувининг натижаси деб тушуниш мумкин.

Турли салбий жараёнларнинг омухталашуви ислом риторикаси билан қўшилган ҳолда кейинчалик икки система ўртасидаги курашда умумий беқарорлаштирувчи восита сифатида қўл келди. Уларнинг ҳар бири ўз мақсад ва манфаатларидан келиб чиқиб уни молиялаштиришга, керакли йўналишга солишга ҳаракат қилиб келди. «Мусулмон биродарлар» ўз ташкилотларини ривожлантириш учун Британия ҳукуматидан маблағлар олиб тургани тарихдан маълум. Бу вақтда британияликлар улардан араб давлатлари сиёсий саҳнида фаолият юритаётган бошқа кучларга қарама-қарши куч сифатида фойдаланишга интилар эди. Бироқ шунга ўхшаш ҳолатларда бўлганидек «биродарлар» бу маблағлардан террорчилик хуружларини амалга оширишда, жумладан, британиялик фуқароларнинг ўзларига ҳам ҳужумлар уюштиришда фойдаланганлар.

Кейинчалик «биродарлик» асосида кўплаб экстремистик ва террорчилик уюшмалари вужудга келди.

Дастлабки ақидапарастлар Ҳасан ал-Банно, Мустафо ас-Сибойй ўрнига келган Саид Қутб, Муҳаммад Ғаззолий, Умар ат-Тилмисани, Салоҳиддин Ашмавий, Али Баёнуний каби шахслар ушбу тузилмаларнинг фаолияти янада агрессивроқ бўлишига ўз ҳиссаларини қўшдилар.

1953 йилда «Мусулмон биродарлар» уюшмасининг бир гуруҳ аъзолари Иорданияда «Ҳизб ат-таҳрир ал-исломий» номли янги партияни тузади. Бу партияни Тақиюддин Набаҳоний ал-Фаластиний бошқаради. Партия ўз олдига барча мусулмон давлатлари ҳудудида ягона ислом давлати — «халифалик» тузиш мақсадини қўяди. Моҳиятан «Мусулмон биродарлар»дан унчалик фарқ қилмаган ушбу партия ўз ҳаракатларини у билан мувофиқлаштирган ҳолда олиб борди ва террорчи тузилмаларга мунтазам равишда жангариларни тайёрлаб бериш вазифасини бажара бошлади. Худди «биродарлар» билан бўлганидек, махсус хизматлар бозорида жангариларга талаб бўлмаган ҳолларда партия ўзи тўғридан-тўғри қўпоровчиликни амалга ошира оладиган уюшмалар тузади. Бу охир-оқибатда «биродарлар» бор жойда ҳизбутчилар, ҳизбутчилар бор жойда «биродарлар»нинг фаолият кўрсатмаслигида намоён бўлган таъсир доирасини бўлиб олишдек амалиётнинг шаклланишига олиб келди.

Дунё бўйича фаолият олиб бораётган бундай қудратли ташкилотлардан мунтазам равишда кичик террорчи уюшмалар пайдо бўлиб туради. XX асрнинг 70-йиллари бошидан мусулмон оламида «Жунуллоҳ», «Жиҳод», «ал-Жиҳод ал-исломий», «Шабаб-Муҳаммад», «Ал-такфир вал-ҳижра» ва бошқа ташкилотлар фаолият олиб борди. Уларнинг кўпчилиги ҳозир ҳам бор бўлса-да, бугун юқорида қайд этилган ташкилотлар аъзоларининг энг фаол қисмини ўзида тўплаган ва халқаро тармоқ сифатида фаолият юритаётган «ал-Қоида»нинг бир қисми сифатида иш олиб бормоқда.

Лекин янги шароитда «ал-Қоида» муҳим бир хусусиятга эга, яъни у экстремистик ташкилотларни молиялаштириш ва ривожлантириш билан шуғулланадиган жангарилар ва экстремистларнинг хизматлари бозори сифатида таркиб топди.

Ушбу ташкилот «ал-Қоида» етакчиларининг камкўстсиз яшаши, кўпоровчилик операцияларини амалга оширувчи улкан машинанинг доимий фаолият кўрсатишини таъминлаш учун наркобизнес, киднеппинг (товон олиш мақсадида кишиларни гаровга олиш), бой мусулмон оилаларидан кўрқитиш орқали пул ундириш ва бошқа кўплаб манбалар ҳисобида молиявий маблағлар йиғади.

Шу ўринда жангарилар хизмат бозорида касбий маҳоратга эга мутахассисларнинг пайдо бўлиши XX асрнинг 90-йилларида терроризмнинг беқиёс даражада авж олишига замин яратганини таъкидлаш зарур. Гап шундаки, совуқ уруш тугаши билан малакали мутахассисларнинг бир қисми ўз давлатларида ишсиз ва эътиборсиз қолдилар. Бу уларни катта маблағларга эга эксперт ва ёлланма жангчилар бозорига етаклаб келди. Уларнинг саъй-ҳаракатлари билан гиёҳванд моддалар савдоси янги даражага кўтарилдики, бу ўз навбатида террорчилик хуружларининг фаоллашувига олиб келди.

Юқорида таъкидланганидек, ҳозирда шундай ҳолат юзага келдики, терроризмга қарши турган кучлар ўз вақтида икки қутбга мансуб мамлакатлар узоқ йиллар давомида яратган улкан аждаҳо билан курашмоқдалар. Жангариларни ёлловчи кишилар шаклу шамойили номаълум халифалик (ёки коммунизм)ни қуриш йўлида ўзини ўзи қурбон қилиб, кўпоровчиликларни амалга ошираётган кишилар онгини эгаллаган ғояларга мутлақо бефарқдирлар. Ёлловчи экспертлар ҳеч қачон жанговар ҳаракатларда шахсан иштирок этиб, ўзларини қурбон қилмайдилар. Ҳар

доим сояда қолган ҳолда, улар террорчиликни нар-
кобизнес билан қўшиб, амалга ошириладиган ҳара-
катлар қўлами ва терроризмни тайёрлайдиган тар-
моқларни жиддий кенгайтиришга эришдилар. Улар
мавжуд экстремистик тузилмалардан мазкур соҳада-
ги хизматлар бозорини ривожлантиришда ҳам уста-
лик билан фойдаланмоқдалар. Бу бозор эса, улар-
нинг хизматларига доимий талабни юзага келтира-
диган, баъзан «ал-Қоида» ва унинг тузилмаларини
ҳам хоҳлаган мақомга соладиган асосий бузғунчи
бўгин сифатида чиқмоқда.

Марказий Осиёдаги экстремистик оқимлар XX
асрнинг 70-йиллари охири 80-йиллари бошларида
хорижий экстремистик марказлар, айниқса, араб
экстремистик ташкилотлари саъй-ҳаракатлари би-
лан шакллана бошлаган эди. Уларнинг асосий ния-
ти собиқ СССРнинг мусулмон аҳоли яшайдиган рес-
публикаларини ўз мақсад-интилишлари доирасига
тортишдан иборат эди. Бундай мақсад, яъни сохта
инқилобни экспорт қилиш ғояси ўша асрнинг 30-
йилларида Ҳасан ал-Банно томонидан баён этилган
эди. Натижада Марказий Осиё республикаларида хо-
риждан келаётган молиявий ёрдам ҳисобига жанга-
ри сифатида фойдаланиладиган шахсларни танлаш
ва тайёрлаш билан шуғулланадиган тизимни ярат-
ган гуруҳлар пайдо бўлди.

Уни яратиш чоғида чет эллик йўриқчилар раҳбар-
лиги ва маҳаллий кучлар иштирокида минтақада бе-
қарорликни келтириб чиқариш орқали Марказий
Осиёни жангарилар тайёрловчи, катта маблағлар
келтирадиган наркотик моддалар ишлаб чиқариш
йўлга қуйилган жойга айлантиришдек мақсад кўзлан-
ган эди.

Марказий Осиё республикалари мустақилликка
эришган 1990 йилларнинг бошларида бу гуруҳлар
фаоллашиб кетдилар. Хусусан «Ислом лашкарла-

ри», «Тавба», «Адолат» гуруҳлари Фарғона водийсида беқарор ҳолатни юзага келтириш учун ҳаракат қилдилар.

Бироқ Ўзбекистон давлатининг қатъий қаршилиги, ички ва ташқи сиёсатдаги изчиллик, халқнинг мустақилликни мустаҳкамлаш йўлидаги ҳаракатларни қўллаб-қувватлаши, ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида олиб борилаётган ислоҳотлар экстремистларнинг саъй-ҳаракатларини йўққа чиқарди. Экстремистларнинг бир қисми Ўзбекистон ҳудудидан чиқиб, аввал Тожикистон, кейин эса Афғонистондаги жангарилар сафига қўшилиб кетдилар.

Марказий Осиёдаги гуруҳлар асосида юзага келган ва ўзини «Ўзбекистон ислом ҳаракати» деб номлаган тузилма 1990 йилларнинг ўрталарига келиб, анча бақувват бўлиб қолган «ал-Қоида» таркибига кирди. Аксилтеррор коалицияси томонидан Афғонистонда ўтказилган амалиётлар вақтида уларнинг асосий қисми йўқ қилинди.

Ҳозирда бу тузилманинг қолдиқлари Покистон билан Афғонистон ўртасидаги чегарадош ҳудудларда тўпланиб, «ал-Қоида» ва унинг тарафдорлари ёрдамидан фойдаланиш имкониятига эга бўлиш учун Ўзбекистондаги ҳизбут таҳрирчилар билан алоқаларни тиклаш, ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйиш ва шу йўл билан яна фаоллашаётганликларини кўрсатишга ҳаракат қилмоқда.

Терроризм тушунчаси

Терроризм — жамиятда беқарорлик келтириб чиқариш, аҳолининг кенг қатламларида ваҳима ва қўрқув уйғотишга қаратилган сиёсий курашнинг ўзига хос усулидир. У яширин (конспиратив) руҳдаги ташкилотлар томонидан беқарорлик келтириб чиқариш орқали давлат ҳокимиятини эгаллаш мақсадида қўлланилади. Террорчи уюшмалар оммавий

бўла олмагани учун ҳам кўп ҳолларда аҳолининг кенг қатламлари номидан ҳаракат қилиш таассуротини уйғотиш мақсадида диний шиорлардан ниқоб сифатида фойдаланадилар.

Терроризмнинг энг асосий хусусиятларидан бири бундай ҳаракат тарафдорларининг «зўрлик давлатни қулатувчи ва ҳокимиятга эришишни осонлаштирувчи парокандаликка олиб келади», деган ғояга асосланиб ҳаракат қилишларида яққол кўринади. Терроризмнинг яна бир хусусияти ҳеч қандай уруш бўлмаётган, тинчлик ҳукмронлик қилаётган, жамиятда демократик институтлар фаолият кўрсатаётган бир шароитда муқобил усулларни атайин инкор этган ҳолда, сиёсий масалаларни зўрлик йўли билан ҳал қилишга интилишда кўринади. Бундай сиёсий масалалар ўз навбатида ҳудудий, этник, диний ёки бошқа шаклу шамоийил касб этиши мумкин. Маълумотларга кўра, 2000–2006-йиллар орасида дунёнинг 112 мамлакатида 14 минг 934 та террорчилик амалиёти содир этилган. Уларнинг мутлақ кўпчилиги Ер юзининг турли минтақаларида жойлашган, ўзига хос этник, диний ёки бошқа шаклдаги муаммолар мавжудлиги билан ажралиб туралиган Ироқ (4606), Иорданнинг ғарбий қирғоғи (1927), Колумбия (1135), Испания (732), Таиланд (619), Афғонистон (591), Ҳиндистон (509), Покистон (504), Туркия (477), Исроил (463), Франция (446), Непал (379), Россия (284), Греция (230), Филиппин (213), Индонезия (197), Шри-Ланка (131), Италия (125) ва Бангладеш (111) ҳудудларида амалга оширилгани ҳам шундай хулоса чиқариш имконини беради.

Америкалик мутахассис Б.Женкинс терроризмни энг аввало, қурбонлардан кўра гувоҳларга қаратилган ва ваҳима уйғотишга йўналтирилган зўрлик, деб баҳолайди. Бошқа бир америкалик сиёсатшунос Ж.Ложнинг таърифига кўра, терроризм бевосита қур-

бонлардан кўра кўпроқ одамлар фикрига таъсир ўтказиш учун қилинадиган таҳдид ёки куч ишлатишдир.

Бу таъриф ва баҳоларда терроризмнинг ниҳоятда муҳим бир хусусияти — унинг муайян сиёсий мақсад ёки амалий натижаларга эмас, балки у ёки бу хуруж натижасида одамлар орасида, ижтимоий фикрда юзга келадиган хавотирли акс-садо, шов-шувга эришишга қаратилгани таъкидланган. Худди шу маънода, алоҳида олинган ҳар бир террорчилик хуружининг мақсади экстремистларнинг давлат тўнтаришини амалга ошириш, фуқаролар урушини келтириб чиқаришдек сиёсий вазифалар билан бир-бирига мос келавермаслиги олдиндан маълум. Кейинчалик, амалда, бу номувофиқлик террорчилар жар солаётган мақсадлар билан улар эришаётган натижалар ўртасидаги зиддиятга айланади.

Бугунги кунда террорчилик услублари анча кенгайганини таъкидлаш зарур. 1970-йилларда бирор шахс ёки сиёсий арбобга қарши уюштирилган террор амалиёти кўпроқ учраган бўлса, ҳозирда жамоат жойларида, самолёт, автобус, поездларда портлашларни содир этиш орқали кўплаб тасодифий кишиларнинг қурбон бўлишига олиб келадиган қўпоровчиликни амалга оширишга эътибор берилмоқда. Экспертларнинг фикрича, бундай ҳаракатлар биринчи навбатда нобуд бўлганлардан кўра, унинг гувоҳларига қаратилгандир.

Шунинг учун ҳам, ОАВ террорчиларнинг ўз мақсадларига эришишларида асосий қуролга айланиб бормоқда. Киднеппинг ёки гаровга олиш ҳам моҳиятан ўзгариб бормоқда. Авваллари гаровга олишдан мақсад пул ундириш бўлган бўлса, ҳозирда террорчилар асосан халқаро муносабатлар соҳасида ва мамлакатда беқарорликни келтириб чиқаришга мўлжаллаган сиёсий мақсадларига эришишни кўзлайдилар. Шу билан бирга, бу жараённинг ОАВ орқали кенг

ёритилиши ва омма онгида хавотирли акс-садо беришига эришиш орқали гуруҳнинг жамият олдида танилиши ҳам ҳисобга олинади. Бундай ҳаракат замирида, аслида террорчиларнинг ожизлиги намоён бўлишини кўриш мумкин. Чунки жамиятда овоза бўлишга интилиш, одамларда кўрқув ҳиссини уйғотиш йўли билан ташкилот ўзининг бош мақсадига эришмоқчи бўлади. Шунинг учун ҳам, таъсир ўтказиш орқали хулқини моделлаштириш ва фаолигини бошқариш мумкин бўлган руҳий ожиз ва қарашларида собитлик йўқ кимсалар ижрочи сифатида чиқадилар.

Халқаро терроризм

Халқаро терроризм тушунчаси давлатлар, халқаро ташкилотлар, сиёсий партия ва ҳаракатларни беқарорлаштиришга қаратилган сиёсий кўпоровчилик фаолиятини ифодалайди. У алоҳида сиёсий арбобларни ўлдириш ёки уларга қасд қилиш орқали халқаро ижтимоий-сиёсий акс-садо берадиган бузғунчи сиёсий ҳаракатларни ифодалаш учун ҳам ишлатилади.

Террорчилик ҳаракатларининг:

– халқаро ҳуқуқ ҳимоясидаги объект ёки субъектларга қарши қаратилгани;

– давлатлар чегараларини бузиш орқали амалга оширилиши;

– аъзолари икки ёки ундан ортиқ давлат фуқаролари, шу жумладан, ёлланма шахслар бўлган экстремистик гуруҳлар томонидан содир этилиши;

– экстремистик гуруҳлар таркибида кўпоровчилик ҳаракатлари бўйича хорижлик йўриқчиларнинг қатнашиши;

– экстремистик гуруҳ аъзоларининг бошқа давлатлар ҳудудида ташкил этилган махсус лагерларда тайёргарлик кўриши;

— тайёргарлик кўриш ва кўпоровчиликни содир этишда хорижий давлатлар ва экстремистик уюшмалар ёрдамидан, халқаро тус олган ноқонуний қурол-яроғ савдоси ва наркобизнесдан келадиган молиявий манбалардан фойдаланилиши унинг халқаро террорчилик хуружи эканини кўрсатувчи асосий белгилардан ҳисобланади.

Муайян мамлакат ҳудудида содир этилган террорчилик хуружида қайд этилган у ёки бу белгиларнинг бўлиши, унга халқаро мақом берилиши ва шундан келиб чиқиб, унга мос чоралар кўрилишига олиб келади.

Терроризмнинг молиявий манбалари

Замонавий терроризм хилма-хил молиявий манбалардан озиқланиши

ҳисобига фаолият қамровини кенгайтиришга, моддий-техник базасини мустаҳкамлашга ҳаракат қилмоқда. Бунда, шартли равишда ички ва ташқи манбаларни ажратиш мумкин.

Ички манбалар сирасига террорчи ташкилотларнинг очиқ, расмий фаолият юритувчи тузилмаларидан келадиган даромадини ҳамда жиноий йўл билан топилган ва уюшма аъзоларининг бадал тўлаши ҳисобига олинадиган маблағларни киритиш мумкин.

1999 йилда Қирғизистонга бостириб кирган, ўзини «Ўзбекистон исломий ҳаракати» деб атайдиган ташкилот жангарилари музокара олиб бориш учун келган вакилларни 50 минг доллар ҳисобига қўйиб юборгани, 2003 йилнинг 27 мартда «Шарқий Туркистон озодлик ташкилоти»га мансуб террорчилар Қирғизистонда 19 та хитойлик савдогарни ўлдириб, уларнинг катта миқдордаги пулини ўзлаштирганлари бунга мисол бўла олади.

Бундан ташқари, деярли барча экстремистик ташкилотларнинг аъзолари ойлик даромадининг 5—20

фоизи миқдорида ойлик бадал («байтулмол» ёки «таборроъ») тўлашини ҳам қайд этиш лозим.

Ҳомий давлатлар, турли диний, хайрия ташкилотлари ва алоҳида шахслар, шунингдек, Яқин Шарқ ва Фарб давлатларидаги баъзи ижтимоий гуруҳлар томонидан мақсадли йиғиладиган пуллар террорчи гуруҳларнинг ташқи молиявий манбаи ҳисобланади. Соҳа мутахассислари ва айрим тадқиқотчилар фикрича, бугунги кунда фаолият кўрсатаётган қарийб 150 та ноҳукумат исломий ташкилотлари жангарилик амалиётларини молиялаштиришда гумон қилинмоқда.

Террорчи гуруҳларга кўрсатилаётган молиявий ёрдам кўламини биргина МДХ мамлакатлари ҳудудида фаолият юритувчи террорчи ташкилотларга 60 га яқин диний ташкилотлар, 100 га яқин хорижий компания ва ўнлаб банклар ҳомийлик қилаётганида ҳам кўриш мумкин. Ўз навбатида, ўзини «Ўзбекистон исломий ҳаракати» деб атовчи ташкилот ҳам қатор ҳомийлар томонидан кўллаб-қувватланади. Мутахассислар улар қаторига «ал-Қоида», «Мусулмон биродарлар» каби террорчи гуруҳларни киритадилар.

Террорчи гуруҳлар ҳозирда ўз молиявий манбалари билан банк тизими имкониятлари ва замонавий технологиялардан фойдаланган мураккаб алоқа тизимларини шакллантиришга ҳаракат қилмоқда. Натижада, ушбу манбаларни аниқлаш ва йўқ қилиш тобора қийинлашиб бормоқда. Жумладан, айрим маълумотларга кўра, 2001 йил 11 сентябрь воқеаларидан сўнг, 2003 йилнинг ноябрига қадар 148 мамлакатдаги 300 дан зиёд ташкилотларга тегишли 1400 та ҳисоб рақами «музлатилган». Бундан 200 миллион доллар зарар кўрганига қарамай, террорчи гуруҳлар ўз молиявий манбалари билан янги алоқаларни шакллантириш ҳисобига жанговар қобилиятларини қайта тиклаб олишга интиломоқда.

Терроризмнинг молиявий манбаларига барҳам беришга халқаро миқёсда алоҳида аҳамият берилмоқда. Дунёнинг кўпгина давлатлари, жумладан, Ўзбекистонда ҳам терроризмни молиялаштиришга қарши кураш ҳақидаги махсус қонунлар қабул қилинган. Мазкур йўналиш халқаро ташкилотларнинг ҳам диққат марказида турган вазифалардан ҳисобланади. Хусусан, охириги йилларда Усома бин Лодин ва бошқа террорчи шахслар ҳамда ташкилотларга тегишли дунё банкларидаги ҳисоб рақамларини «ҳибсга олиш»га бағишланган БМТ Хавфсизлик Кенгашининг 1333, 1390 ва 1455-қарорлари қабул қилиниб, улар деярли барча давлатлар томонидан ижро этилмоқда.

Қарши кураш стратегияси

Замонавий экстремизм ва терроризмга қарши кураш давлатларнинг

доимий эътиборини, унинг олдини олиш ва баргараф этишга қаратилган кўп қиррали сиёсатни амалга оширишда сабрлилик ва собитликни талаб этади. Шаклланиб, кенг тармоқ отган терроризмга қарши курашда куч ишлатмаган давлатлар заифлашиб, ўз халқи ва мамлақати осойишталиги ва барқарор ривожланишини хавф остида қолдиради.

Экстремизм ва терроризм бир-бири билан боғлиқ бўлган ягона жараённинг бирин-кетин ривожланадиган босқичларидир. Шундай экан, терроризм глобал миқёсга чиққан ҳозирги шароитда, давлат унга қарши курашда ички ва ташқи омилларнинг таъсирини ҳисобга олган ҳолда, мувозанатлаштирилган стратегияни ишлаб чиқиши керак.

Шу нуқтаи назардан қараганда, Ўзбекистон Республикасининг ўз тараққиётининг ўзига хос жиҳатларини, ҳалигача терроризм, наркобизнес, ноқонуний қурол-яроғ савдоси каби қатор таҳдидлар мавжуд бўлган Марказий Осиёдаги кучлар нисбатини

ҳисобга олиб, ишлаб чиққан ички ва ташқи сиёсати алоҳида аҳамиятга моликдир.

Экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг ушбу стратегиясида мамлакатимизнинг халқаро ҳамкорлик дастурларида, давлатларнинг терроризмга қарши курашдаги саъй-ҳаракатларини бирлаштиришда фаол иштирок этишини таъминлаш мақсадлари ўз ифодасини топган.

Бу соҳада ўзбек ташқи сиёсатининг негизини ўз кучларини ҳозирги даврнинг асосий таҳдиди билан қарши курашга йўналтиришга тайёр барча давлатлар билан фаол ҳамкорлик қилиш ташкил этади. Шу ўринда, Ўзбекистон амалда минтақада ва бутун дунёда хавфсизликни таъминлашга қаратилган барча халқаро дастур ва икки томонлама ҳамкорлик алоқаларида фаол иштирок этаётганини таъкидлаш зарур.

Шунингдек, Ўзбекистон давлатининг барқарор тараққиёт ва хавфсизликни таъминлашга қаратилган ички сиёсати ҳам экстремизмнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши ҳамда экстремизмдан терроризмнинг келиб чиқишини бартараф этишга қаратилган фаол стратегиядир. Унда экстремизмга қарши кураш орқали бундай тузилмалар бағрида вояга етиши мумкин бўлган террорчилар фаолиятининг олдини олишга интилиш ўз аксини топганини кўриш мумкин.

Бугунги кунда ўзбек давлати томонидан сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва бошқа соҳаларда амалга оширилаётган кенг қамровли ислоҳотлар бу кураш стратегиясининг асосий мазмунини ташкил этади.

Бозор иқтисодиётига асосланган фуқаролик жамиятини қуриш, иқтисодиёт, қишлоқ хўжалиги, таълим, хусусан, ўрта махсус таълим тизими, соғлиқни сақлаш, спорт ва бошқа соҳалардаги кенг кўламли ижобий ўзгаришлар бу стратегиянинг таркибий қисми, Марказий Осиё минтақасидаги аҳволни бел-

гилаб берадиган, мамлакатдаги барқарорлик ва тараққиётни таъминлашга хизмат қиладиган чора-тадбирлар тизими ҳисобланади. Кучли иқтисодиётга эга Ўзбекистоннинг барқарорлиги бутун минтақанинг барқарорлигини билдиради.

Бу, соғлом мувозанатга асосланган, серқирра ва ҳар хил даражали стратегияда маънавият ва мафкуравий тарбия алоҳида ўрин тутади.

Мутахассислар экстремизмнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига сабаб бўлган омиллар ичида мафкуравий бўшлиқнинг таъсири ва қадриятлар мўлжалларидаги беқарорликда намоён бўлган номутаносибликни алоҳида ажратиб кўрсатадилар. Мафкуравий бўшлиқ кўпинча кишиларда жамиятдаги мавжуд ҳолатни, ижтимоий муҳитни нотўғри идрок этишга, унинг иродасини бошқа кишига бўйсундириш ва дунёқарашида агрессивликни шакллантиришга хизмат қиладиган носоғлом ғоялар билан тўлдирилишига замин яратади. «Зомбилаштириш» деб аталадиган бу технология яхши шаклланмаган маънавият, бўш ирода ва носоғлом интилишлар муҳитидагина таъсир кучига эга бўлади.

Шунинг учун ҳам, Ўзбекистон экстремизмга қарши курашда, унинг пайдо бўлиши ва ривожланишини бартараф этиш ишларида ғоявий тарбия, хусусан, мамлакат ёшларида юксак маънавиятни шакллантириш масалаларига алоҳида эътибор бермоқда. Зеро, бундай ёндашувда умуминсоний ва миллий қадриятларга, миллий ўзликни тиклаш ва мустақилликни мазмунан бойитишга асосланган миллий ғоя, маънавият ва маърифат, тўғри шакллантирилган онг экстремизм ва терроризмга қарши кураш ҳамда жамиятнинг барқарор ривожланишини таъминлашнинг энг муҳим тизими сифатида юзага чиқади.

Таянч тушунчалар

Экстремизм, диний экстремизм, терроризм, халқаро терроризм, терроризмнинг молиявий манбалари.

Жамият барқарорлиги, таҳдид, мафкуравий бўшлиқ, экстремизмга қарши кураш стратегияси, мафкуравий тарбия.

Такрорлаш учун саволлар

1. Экстремистик ташкилотларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишининг қандай сабабларини ажратиш мумкин?
2. Терроризмнинг моҳияти нимада?
3. Бугунги кунда диний экстремизм ва терроризмнинг халқаро миқёс касб этишининг сабаблари нимада?
4. Диний экстремизм ва терроризмнинг жамият ривожига таҳдиди нималарда кўринади?
5. Диний экстремизм ва терроризмга қарши курашни тизимли ташкил этиш учун нималарга эътибор бериш керак?

МУСУЛМОН ДУНЁСИНИНГ ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ ВА ТЕРРОРИЗМГА ҚАРШИ КУРАШИ

Диний экстремизм ва терроризмга қарши кураш — долзарб вазифа Жаҳонда 1,5 миллиарддан ортиқ киши исломга эътиқод қилади. Мусулмонларнинг учдан икки қисмидан кўпроғи Осиёда, қарийб 30 фоизи Африкада яшайди. Дунёдаги мусулмон жамоалари мавжуд бўлган 120 дан ортиқ мамлакатдан 40 дан зиёда мусулмонлар аҳолининг кўпчилигини ташкил қилади. Жумладан, Индонезияда 210, Покистонда 150, Бангладешда 110, Нигерияда 80, Эрон ва Туркияда 65, Мисрда 60, Марокаш ва Жазоирда 30, Саудия Арабистонида 17 миллиондан ортиқ мусулмон истиқомат қилади. Ҳиндистондаги мусулмонларнинг сони 140 миллиондан ортган. Булардан ташқари, Кавказ (Озарбайжон) ҳамда Россиянинг Татаристон, Бошқирдистон, Шимолий Кавказ (Чеченистон, Ингушетия, Кабардин-Балқар) каби бир қатор минтақалари, Марказий Осиё давлатларида ҳам мусулмонлар кўпчиликни ташкил этишини қайд этиш лозим.

Ҳозирги кунда ислом омили тобора катта кучга айланмоқда. У давлатларнинг ички ва ташқи сиёсати, ижтимоий-иқтисодий ҳаётига, давлатлараро ва халқаро муносабатларга таъсир этиб келмоқда. Ҳозирда сиёсатчилар мусулмон оламига дунё ҳамда халқаро муносабатлар истиқболига таъсир кўрсатувчи куч сифатида қарамоқдалар.

Ислом омилининг кучайишида мусулмон мамлакатлари ҳудудларининг катталиги, яъни жўғрофий-стратегик имкониятларининг ҳам ўзига хос ўрни бор.

Айни пайтда, мусулмон аҳоли сонининг тез ўсиши, яъни демографик омилни ҳам назардан қочирмаслик керак. Мусулмон мамлакатларида аҳолининг ўсиши ҳар йили ўртача 2,6% (дунё буйича 1,7%, ривожланган давлатларда — 0,9%)ни ташкил этмоқда. Ислом дунёсида “демографик портлаш” кузатилмоқда.

Мусулмон мамлакатларининг нефть, газ ва бошқа табиий ресурсларнинг улкан заҳираларига эгаллиги Фарб иқтисодиёти учун ниҳоятда катта аҳамиятга эга. фарб дунёсининг Яқин ва Ўрта Шарқдаги углеводород ресурсларига бўлган боғлиқлиги яқин истиқболда ҳам сақланиб қолади. Буни англаган мусулмон давлатлари табиий ресурслардан максимал равишда фойдаланиб, ўз иқтисодиётларини ривожлантиришга ҳаракат қилмоқдалар.

Бир қатор мусулмон мамлакатларида чет элдан янги қурол-яроғ сотиб олиш ҳамда замонавий ҳарбий инфратузилма яратиш орқали ўзининг ҳарбий куч-қудратини ошириш, ҳатто, оммавий қирғин қуролига эга бўлишга интилиш жараёнлари тобора кучайиб бормоқда. Покистон ядровий қуролга эга бўлди. Замонавий технологияларни қўллаш орқали йирик мусулмон мамлакатлари миллий саноатни ривожлантириб бормоқда.

Охирги пайтда айрим мусулмон мамлакатларининг, айниқса, Покистон, Эрон, Саудия Арабистони, Миср ва Индонезия каби давлатларнинг халқаро майдондаги таъсири кучайиб бормоқда. Айни пайтда, халқаро майдонда бирлашиб, яқдил сиёсат олиб бориш йўлидаги ҳаракатлар чуқурлашиб бормоқда Шу билан бирга, халқаро ислом ташкилотларининг нуфузи ҳам ортиб бормоқда. 1969 йилда тузилган

Ислом конференцияси ташкилоти ҳозирда ўз сафи-га 57 мамлакатни қамраб олгани ҳам шундай хулоса чиқариш имконини беради.

XX асрнинг иккинчи ярмида халқаро миқёсда ўзини баралла намоён этаётган хатарли воқеликлардан бири бўлган диний экстремизм ва ундан озиқланаётган ҳамда диний шиорлар билан ниқобланган терроризм ана шу минтақалар ва мамлакатлар ҳаётига бирдек таҳдид солмоқда. Кенг кўлам ва хилма-хил кўринишлар касб этаётган ушбу таҳдидга қарши кураш нафақат мусулмон мамлакатлари, балки бутун дунё учун ҳам долзарб бўлиб қолмоқда.

Дастлаб салтанат соҳиблари ва давлат арбобларига қарши қуролли ҳужумлар шаклида пайдо бўлган сиёсий терроризмни бугун ҳар қадамда учратиш мумкин. XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб, дунёнинг бутун-бутун минтақалари турли-туман террорчилик ташкилотларининг ўчоғига айлана бошлади. Маълумотларга кўра, бугун дунё бўйича 500 га яқин террорчилик ташкилотлари фаолият кўрсатмоқда.

Замонавий терроризмнинг иккита алоҳида хатарли белгисини ажратиш кўрсатиш мумкин: бир томондан, у тобора шафқатсизроқ ғайриинсоний моҳият, иккинчи томондан, ақлга сиғдириш қийин жуғрофий кўламлар касб этиб бормоқда. Ҳозирда ҳар куни дунёнинг у ёки бу бурчагида кимларнидир кўрқувга солиш орқали муайян мақсадларга эришишни кўзлаган қўпоровчилик ҳаракатлари амалга оширилмоқда. Ва, афсуски, уларнинг сони мунтазам ошиб бормоқда.

Экстремизм ва терроризм одамларнинг эртанги кунга бўлган ишончига путур етказибгина қолмасдан, турли диний эътиқод вакиллари бўлган халқлар, ҳаттоки, цивилизациялар орасидаги ўзаро ишончга ҳам соя ташламоқда, жаҳон тараққиётининг тамал тоши бўлган халқаро иқтисодий ва маданий ҳамкорликнинг ривожланишига тўсиқ бўлмоқда.

Экспертларнинг фикрича, дунёда фаолият кўрсатётган террорчилик ташкилотларининг юздан ошиғи энг замонавий қуроллар билан яхши таъминланган йирик уюшмалардан иборат. Улар турли кўпоровчиликларни содир этиш жараёнида ўзаро ҳамкорлик қиладилар, маълумотлар алмашадилар, зарур ҳолларда, бир-бирларига ҳарбий, молиявий ва бошқа шаклдаги ёрдамни кўрсатадилар. Бундай ташкилотларнинг энг йириклари қаторига “ал-Қоида”, “Ал-Жиход ал-исломий”, “Ат-Такфир вал-ҳижра”, “Абу Сайёф” (Филиппин), “Озод Ачех” ва “Лашкари жиҳод” (Индонезия), “Қуролли исломий ҳаракат” (Жазоир) кабиларни киритиш мумкин. Охириги йилларда халқаро миқёсда амал қиляётган яна бир исломий ташкилот — “Ҳизб ат-таҳрир ал-исломий” ҳам асосли равишда дунёнинг турли мамлакатларида террорчилик амалиётларни содир этган деб ҳисобланмоқда.

Динни қурол қилиб олган бундай экстремистик ҳаракатлар бугун умуман кишилик жамияти ҳаётига жиддий таҳдид солмоқда. Масаланинг яна бир таасуфли жиҳати шундаки, диний либосларга ўралган террорчи ташкилотларнинг мутлақ кўпчилиги муқаддас ислом динини ўзига ниқоб қилиб олган.

Баён этилганларни назарда тутиб фикр юритилса, мустақиллик даврида турли кўринишларда амалга оширилган кўпоровчилик хуружлари кучли ташкилий тузилмалар ва улкан молиявий имкониятларга эга йирик террорчи ташкилотлар ва уларнинг шериклари томонидан халқаро миқёсда амалга ошириляётган кенг кўламли кўпоровчиликларнинг узвий қисми эканига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

**Диний экстремизмнинг
мусулмон дунёси учун
хавфи**

Мутахассислар фикрича,
«ислом» экстремизми ва
у билан боғлиқ терро-
ризм дунёнинг 15 дан

ортиқ мамлакатларига алоҳида таҳдид солмоқда. Ер куррасининг турли қитъаларида жойлашган бундай мамлакатларни шартли тарзда бир неча гуруҳга бўлиш мумкин.

Биринчи гуруҳга мансуб Шимолий Африкада жойлашган айрим араб мамлакатлари, жумладан, энг катта араб давлати бўлган Миср Араб Республикаси учун диний экстремизм билан боғлиқ террорчилик ҳаракатлари ҳақиқий муаммога айланди. 1970–1980-йилларда бундай жараён Тунисни ҳам қамраб олди.

Мазкур минтақада жойлашган яна бир араб давлати – Жазоирдаги диний экстремистик ташкилотларнинг кўпуровчилик фаолияти туфайли ўн минглаб бегуноҳ инсонлар ҳалок бўлган бўлса, радикал оқимлар Суданда ички ижтимоий-сиёсий барқарорликнинг мутлақо издан чиқишига, Дарфур минтақасининг дунёнинг энг фожиали нуқталаридан бирига айланишига сабаб бўлди.

Иккинчи гуруҳга Осиё қитъасида жойлашган яна бир неча араб давлатларини киритиш мумкин. Турли-туман сиёсий, иқтисодий ва диний-мафкуравий сабабларга кўра, Фаластин ҳудудлари, Ироқ Республикаси диний экстремизм билан боғлиқ террорчилик ҳаракатларидан катта талафот кўрмоқда. Саудия Арабистони Подшоҳлигида ҳам терроризм ўзининг мудҳиш қиёфасини намоён этмоқда. Вазиятнинг кескинлашиб кетиши диний арбобларнинг аксилтеррор сиёсатини фаол қўллаб-қувватлашга жалб қилинишига олиб келмоқда. Хусусан, 2003 йилнинг февралида Саудия Арабистони уламолар Кенгаши Подшоҳликдаги чет эл фуқароларига ҳужум қилишни тақиқловчи фатво чиқарди. Унда чет элликларга “кофир” деб қараш ислом тамойилларига мутлақо зид экани таъкидланади.

Диний экстремистик фаолиятнинг учинчи ўчоғи Жануби-Шарқий Осиё минтақасида жойлашган де-

йиш мумкин. Ушбу хатарнинг оловли нафаси, айниқса, Покистон, Индонезия, Малайзия ҳамда Ҳиндистон ва Филиппиннинг айрим ҳудудларида ўзининг ҳалокатли оқибатларини намоён этмоқда. Бошқача айтганда, қадим-қадимлардан буддавийлик, ҳиндуийлик, ислом ва бошқа динларга эътиқод қилувчилар тинч-тотув яшаб келган улкан ҳудудда ҳам экстремизмнинг кўпоровчилик салоҳияти ўзини кўрсатмоқда.

Ислом мафкура сифатида мусулмонларни бирлаштирувчи кучли омил бўлиб келган. Асрлар давомида турли ижтимоий табақалар ва миллатларни қамраб олиши натижасида, бугунги кунда ислом ўз ривожланишида катта қийинчиликларга дуч келмоқда. Ислом дини доирасида юзага келган турли қарама-қаршиликлар оқибатида жангари миллатчилик ва диний экстремизмга асосланган сиёсий кучлар ва иттифоқлар пайдо бўлмоқда.

Икки тизимли воқеликнинг йўққа чиқиши шароитида аҳоли турмуш даражасининг пасайиши, маънавий қашшоқлашуви Ғарб урф-одатлари ва маданиятининг кириб келиши ва маҳаллий урф-одатларнинг аста-секин сиқиб чиқарилиши каби омиллар ислом байроғи остидаги диний фундаментализм ва экстремизмнинг ривожланишига замин яратмоқда.

Мураккаб ички ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муаммолар юки остида қолган мусулмон мамлакатлари аҳолисининг кўпчилиги ҳаётда ҳеч қандай истиқболни кўра олмаслиги шароитида, исломнинг “олтин даври” аталмиш Муҳаммад пайғамбар ва тўрт халифа даври вақтига қайтишга интилиш кайфияти устувор бўлиб бормоқда. Натижада муайян сиёсий кучлар томонидан жамиятга “давлат дин асосида қурилиши керак, сиёсий ҳокимият эса Аллоҳнинг вакили-халифага берилиши лозим” деган навбатдаги ҳаёлий уйдурма гаплар сингдирилмоқда.

Ислом байроғи остидаги экстремизм ўз навбатида дин ва диннинг тозалиги йўлида “кофирларга” қарши

кураш, мурасизлик, керак бўлса, куч ишлатиш лозимлигини асословчи радикал мусулмонларнинг мафкураси ва сиёсий амалиёти бўлиб қолмоқда. Улар ўз тамойиллари ва ғояларини жамиятга сингдириб, шариат асосида бошқариладиган исломий давлат тузишни ният қилиб кўйган.

Диний экстремистлар дунёвий жамиятга нафрат руҳи билан йўғрилган, Ғарб маданиятини инкор этишга асосланган ғояларни одамларнинг онгига сингдиришга ҳаракат қилмоқдалар. Улар иқтисодий қийинчиликлар, аҳоли моддий аҳволининг оғирлашуви, сиёсий кучларнинг қутблашуви каби муаммолардан фойдаланиб, конституциявий тузумга қарши кураш олиб бормоқда. Бундай кураш очикдан-очик тўқнашув шакллари (кўча намойишлари, норозилик чиқишлари, иш ташлаш)ни қўллаб-қувватлаш ҳамда аҳолининг турли табақалари ўртасида ноқонуний тарғибот услубларидан фойдаланиб, давлат тизимига қарши қўпоровчилик олиб бориш каби кўринишларда намоён бўлмоқда.

Замонавий ислом радикалларига хос бўлган хусусиятлар ичида дунёни “оқ-қорага” бўлиш, одамлар ва жамиятни “ўзимизники-бегона”ларга ажратиш “агар ким биз билан бўлмаса, у бизга қарши” ғоясини олға суриш ҳамда ҳукумат ва жамиятни куфрда (худосизликда) айблаш алоҳида ўринни эгаллашни таъкидлаш зарур.

Халқаро майдонда ислом радикаллари кўпинча панисломизм, яъни “бутун дунёга исломни тарқатиш ва ислом давлатларини бирлаштириш лозимлиги” ҳақидаги ғояга суяниб келмоқда. Уларнинг асосий мақсади курашнинг турли усулларидан, шу жумладан, куч ишлатишдан фойдаланиб, ҳокимиятни қўлга олиш. Ўзларининг ғаразли мақсадларига етиш учун улар, ҳатто, кескин чоралар, масалан, жиҳод эълон қилишга ҳам тайёрдилар.

Ислом байроғи остида фаолият кўрсатаётган кўпчилик экстремистик ташкилотлар битта режа асосида иш олиб боришади. Бунда қонуний тузумни беқарорлаштириш, аҳолини кенг кўламда ҳокимиятга қарши чиқишларга гиж-гижлаш, мамлакат раҳбариятини ҳокимиятдан четлатиш, исломий ҳукуматни шакллантириш (бошида бошқа муҳолифат кучлар билан биргаликда, кейин эса ҳокимиятни ўз қўлига тўлалигича олиш) марказий ўринни эгаллайди.

Мазкур режани амалга оширишда экстремистлар террорчилик амалиётларини ўтказишга алоҳида эътибор беришади. Бу уларнинг ўз мақсадларига эришишда биринчи навбатда вазиятни беқарорлаштиришга уринишга ҳаракат қилишларини кўрсатади. Лекин бундай амалиётларнинг вақти, уларни ўтказишнинг мақсадга мувофиқлиги, сиёсий оқибатлари инобатга бутунлай олинмайди. Уларнинг фикрича, вазиятни тизимли равишда беқарорлаштириш, жамиятда норозилик кайфиятларини уйғотиш ва шу йўл билан ҳокимиятни қўлга олиш учун қулай шароит яратиш муҳим ҳисобланади. Экстремистлар ғояси бўйича битта муваффақиятли ўтказилган йирик террорчилик амалиёти халқ қўзғолонига туртки бўлиши мумкин.

Диний экстремизмни ўзига қурол қилиб олган террорчиларнинг бутун дунёнинг нафратини қўзғатган 2001 йил 11 сентябрда содир этган ваҳшийликлари башарият тарихидаги энг машъум саҳифалардан бўлиб қолишига ҳеч ким шубҳа қилмайди.

Ўтган асрнинг 70-йиллари интиҳосидан бошлаб Афғонистон диний экстремизм ва фундаментализмнинг энг йирик ўчоғига айлана бошлади. Ушбу мамлакатдаги сиёсий беқарорлик туфайли турли мамлакатлардан ўзининг хунук қилмишлари учун бадарға бўлган қора кучлар Афғонистонга оқиб келдилар ва мустаҳкам ўрнашиб олдилар. “Толибон” номи билан

аталган экстремистлар уларга бошпана бердилар. Афсуски, айрим йирик давлатлар ҳам ўзларининг шубҳали геосиёсий манфаатларини рўёбга чиқариш илинжида Афғонистондаги радикал гуруҳларни амалда қўллаб-қувватладилар. Натижада, ушбу мамлакат экстремизм ва терроризмнинг ҳақиқий ўчоғига айланди. Бу ҳол нафақат унинг, балки унга туташ мамлакатларнинг хавфсизлигига ҳам тажовуз солгани яхши маълум.

Таъкидлаш жоизки, диний экстремизм ва у билан боғлиқ терроризмнинг Ўзбекистонга кириб келишида айнан Афғонистон ўзига хос дарвоза вазифасини ўтади. Ўтган асрнинг сўнгги йилларида мазкур мамлакатдан паноҳ топган, “Толибон” ҳаракати ва “ал-Қоида” ташкилоти билан мустаҳкам алоқалар ўрнатган диний-сиёсий гуруҳлар Ўзбекистон ва Марказий Осиёнинг бошқа мамлакатларидаги барқарорликка путур етказишга интилиб келмоқда.

Кўпгина мамлакатларда яширин фаолият олиб боришга уринаётган “Ҳизбут-таҳрир” ташкилоти ўзини террорчилик фаолиятига алоқаси йўқдек қилиб кўрсатишга интилади. Унинг ушбу иддаосини ҳақиқат деб қабул қилишга тайёр кучлар ҳам бугунги дунёда, афсуски, йўқ эмас. Лекин ҳизбуттаҳрирчилар тарқатаётган варақаларнинг мазмуни ушбу гуруҳнинг тинчликсевар экани ҳақидаги даъволар ҳақиқатдан нечоғлик йироқлигини, унинг “беозор сиёсий куч” эканига ишонаётганлар қанчалик хато қилаётганига ҳеч қандай шубҳа қолдирмайди. Ўз умрини яшаб, тарих саҳнидан тушиб кетган, бугунги воқеликка мутлақо тўғри келмайдиган хаёлий халифаликни барпо этиш учун ҳар қандай амалий ҳаракатлардан тийилмаслик, жумладан, қурол ишлатишни тарғиб қилиш орқали мусулмонлар онгига энг ашаддий сиёсий ғояларни сингдиришни ўзининг дастурий вазифаси қилиб олган ҳамда уни ҳаётга татбиқ этишга жон-

жаҳди билан уринаётган бундай гуруҳни террорчилик фаолиятга алоқадор эмас деб бўладими?!

Ўзбекистон диний экстремизм билан тўқнаш келаётган биринчи давлат эмас. Юқорида қайд этилганидек, у бугун дунёнинг кўплаб мамлакатлари хавфсизлигига таҳдид солмоқда. Шунга мос равишда дунёда диний экстремизм ва у билан боғлиқ терроризмга қарши кураш бўйича салмоқли тажриба тўпланган. Мазкур тажрибадан келиб чиқадиган энг асосий хулоса шуки, диний экстремизм ва терроризм билан курашда, асосан, ҳуқуқ-тартибот органларига суяниш, фақат жазо чораларини қўллаш орқали унга барҳам беришга интилиш мазкур салбий ҳодисанинг оқибати билангина курашиш билан баробардир. Бошқача айтганда, бундай йўлдан борилганда, диний экстремизм ва терроризмни озиклантириб турган “илдиз”лар бешикаст қолаверади, вақт ўтиши билан улар янги “куртак”лар беришда давом этаверади. Шунинг учун ҳам, диний экстремизм ва терроризм билан тўқнаш келаётган давлатлар ушбу хатарли ҳодисага қарши курашишда тобора кўпроқ ялпи ва мақсадли ёндашув йўлидан боришга ҳаракат қилмоқда.

Ҳаёт-мамот жанги

Биз шундай даврда яшамоқдамизки, уни ҳеч

бир муболағасиз, инсоният тақдирини белгилаб берадиган жанг содир бўлаётган давр деб аташ мумкин. Ушбу жангда фойдаланилаётган восита том маънодаги қурол эмас, балки ғоялардир. Яхши маълумки, ғоялар ҳар хил бўлади: азал-азалдан дунёда бунёдкор ғоялар билан бир қаторда, бузғунчилик мафкураси ҳам яшаб келади. Аслида, башарият тарихи, муайян маънода, бунёдкорлик ва бузғунчилик ўртасидаги кураш тарихидир. Ушбу курашда бунёдкорлик ғолиб бўлган пайтлардагина инсоният олға босган,

бузғунчилик, ёвузликнинг қўли баланд келган вақтларда эса, таназзулга юз тутган.

Ахборот алмашиш ва етказиш имконияти бугун шундай даражага етдики, улар инсон ҳаётини яхшилашга хизмат қилиш билан бир қаторда, унинг тинчлигини бузишга ҳам сабаб бўлмоқда. Интернет каби маълумотлар узатиш воситалари том маънодаги ижобий жиҳатини намоён қилиш билан бирга, халқаро террорчилар, жумладан, диний-сиёсий жангариликнинг ўз ғараз мақсадлари йўлида фаол фойдаланаётган қуролига ҳам айланиб қолмоқда.

Бугун муайян кучлар ўзларининг ғаразли мақсадларига эришишда кибер бўшлиқдан фойдаланишини ифодаловчи “кибертерроризм” деган тушунча ҳам пайдо бўлди. У мутахассислар томонидан терроризмнинг бошқа ҳар қандай кўринишидан ҳам кўра хавфлироқ ҳодиса сифатида қайд этилмоқда. Халқаро терроризмнинг ривожланишидаги навбатдаги янги босқич кибер урушлар шаклида бўлиши шубҳасиз экани таъкидланмоқда. Халқаро кўламдаги, чегара билмас бундай салбий ҳодисага қарши курашнинг халқаро тизимини шакллантириш ҳаётий заруратга айланмоқда. Дарҳақиқат, интернет қўпоровчилики амалга ошириш учун мўлжалланган нишонлар ҳақида маълумотлар манбаи, уларни содир этиш учун лозим маблағни тўплаш ва террорчи ташкилотлар орасидаги ишончли тезкор алоқа воситаси, маълум белгилар бўйича турли-туман одамларни бирлаштириш йўли, ғаразли мақсадларни ташвиқот қилиш ва бузғунчи ғояларни тарғиб қилиш қуроли, психологик терроризмнинг ташаббускори вазифасини ўташи мумкин ва афсуски, шундай бўлмоқда ҳам. Интернет масофадан, яъни муайян мамлакат ҳудудларидан туриб бошқа ўлкада қўпоровчилики амалга ошириш имконини бермоқда.

**Диний экстремистик
ташкилотлар фаолияти-
нинг жамият ривожига
салбий таъсири**

“Биздан узоқ-яқин ма-
софаларда жойлашган
айрим ислом давлатла-
рида ўрта асрларда мав-
жуд бўлган мусулмон

халифалигини тиклашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган муайян ташкилотлар мавжуд”, — деб ёзади И.Каримов. Бугунги кундаги мавжуд воқелик, жаҳон саҳнида кечаётган жараёнларга теран кўз билан қарайдиган бўлсак, Юртбошимизнинг сўзлари чуқур мазмунга эгалигини англаб етиш мумкин. Зеро, мусулмон дунёсида қонун доирасида сиёсий, маърифий-маданий, хайрия ишлари билан шуғулланувчи расмий исломий ташкилотлардан ташқари, бир қатор экстремистик диний-сиёсий гуруҳлар ҳам фаолият олиб бормоқда. Уларнинг асосий мақсади ислом динини сиёсийлаштирган ҳолда, ягона мафкуравий макон барпо қилиш асосида ҳокимиятни қўлга киритишдир.

Ушбу мақсад йўлида улар тарғибот-ташвиқот ишлари билан бир қаторда, террорчилик амалиётидан ҳам кенг қўламда фойдаланишмоқда. Хусусан, давлат раҳбарлари, ҳуқуқни муҳофаза қилиш тизими ходимлари, журналист ва сиёсатчилар, чет эллик фуқароларни ўлдириш ёки гаровга олиш, етакчи Ғарб давлатларига тегишли объектларда қўпоровчилик ишларини амалга ошириш орқали жамиятда ижтимоий-иқтисодий беқарорлик келтириб чиқариш ҳамда ҳукуматнинг Ғарб дунёси билан ҳамкорлигига путур етказишга интилиш гаразли мақсадлар йўлида амалга ошириладиган ҳаракатлар занжирининг узвий халқатари ҳисобланади.

Ҳозирги кунда диний-экстремистик ташкилотларнинг фаолияти юқорида қайд қилинганидек, Жазоир, Миср, Индонезия, Ҳиндистон, Филиппин, Покистон, Ироқ, Афғонистон, Марказий Осиё мамлакатлари ва Россия Федерациясининг Кавказ минтақаси каби катта жуғрофий ҳудудда кузатилмоқда.

Диний экстремизм ва терроризмнинг жамият барқарорлиги ва ривожига салбий таъсири халқаро террорчилик тизимида етакчи ўринларни эгаллаб турган баъзи ташкилотларнинг моҳияти таҳлил қилинганда янада яққол намоён бўлади. Улар сирасида бундай ташкилотлар вужудга келишига асос ва намуна бўлган “Мусулмон биродарлар” гуруҳининг фаолияти алоҳида аҳамият касб этади.

**«Мусулмон биродарлар
жамоаси»**

XIX асрнинг охири ва
XX асрнинг бошларида
Мисрда жамиятда ис-

ломнинг ўрни масаласида турлича ёндашув ва қарашлар шаклланди. Жумладан, баъзилар жамиятда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ислоҳотлар динга бўлган муносабатда ҳам қўлланиши зарур деб ҳисобласалар, бошқалар, аксинча, ўтган асрнинг 20-йилларида мамлакатда рўй берган иқтисодий турғунликни мусулмонлар ҳаётига кириб келган ғарб цивилизациясига хос “янгиликлар” билан боғлаб, мамлакатда шариатга асосланган теократик давлат тузумини ўрнатиш орқалигина тараққиётга эришиш мумкин, деган даъват билан чиқдилар.

Айнан сўнгги йўналиш тарафдорларининг ғоялари асосида Ҳасан ал-Банно томонидан 1928 йилда “Жамоат ал-ихвон ал-муслимин” “Мусулмон биродарлар жамоаси” ташкилотига асос солинди.

Ҳасан ал-Банно Ғарб маданиятининг мусулмон дунёсига кириб келиши исломнинг инқирозига сабаб бўлгани учун мусулмонларни сақофийлик руҳида қайта тарбиялаш зарур, деб ҳисобларди.

Даставвал, ислом алоҳида бир давлатда тинч (ислом қадриятларини тарғиб қилиш, хайрия ишлари ўтказиш, диний уламоларнинг шахсий намуна кўрсатиши ва ш.к.) йўл билан тантана қилиши мумкин,

деган ғояни илгари сурган Ҳасан ал-Банно кейинчалик фаолиятига сиёсий тус бериб, 1939 йилда “Мусулмон биродарлар”ни Қуръон ва суннани жамият-ни ривожлантиришнинг ягона асоси сифатида кўрувчи сиёсий ташкилот, деб эълон қилди. Шундан кейин “биродарлар” “Аллоҳ — мақсадимиз, Пайғамбар — етакчимиз, Қуръон — Конституциямиз, Жиҳод — буюк орзуимиз” деган шиор асосида фаолият юритиб, маркази Мисрда жойлашган мусулмонларнинг ягона “буюк ислом давлатини” қуришни асосий мақсад сифатида эътироф этдилар.

Иккинчи жаҳон уруши даврида жамиятнинг қуйи ва ўрта табақалари вакиллари ҳисобига тез кенгайиб борган ташкилот ўзининг хорижий бўлимлари ва жанговар фаолиятга мўлжалланган махфий тизимларини вужудга келтирди. 1946 йилга келиб, “Мусулмон биродарлар” 5000 та маҳаллий бўлим ва умумий ҳисобда 500000 аъзога эга йирик ташкилотга айланди.

1948–49-йиллари ташкилот аъзолари Фаластиндаги Араб–Исроил урушида мустақил жанговар бирлик сифатида Исроил қўшинларига қарши жанг қилди. Урушдан кейин эса “биродарлар” етакчилари Миср раҳбариятини журъатсизликда айблаб, мамлакатда қатор террорчилик ҳаракатларини амалга оширди. Бунга жавобан, ҳукумат ташкилотни қаттиқ таъқиб остига олди ва 1949 йилнинг февралда Ҳасан ал-Банно ўлдирилди.

1950–1960-йилларда “биродарлар”га раҳбарлик қилган Саййид Қутб ташкилот фаолиятининг янада радикаллашувига замин яратди. Хусусан, у 1965 йилда ёзган “Йўлдаги белгилар” китобида араб жамияти “жоҳилия” даврига қайтиб, маънавий таназзулга учради, бундай вазиятда асл диндорлар жамиятдан ажралиб, алоҳида жамоалар тузишлари ҳамда жоҳилияга айланган жамиятни исломлаштириш учун жиҳод олиб боришлари лозим, деган ғояни илгари сурди. Бунда у “жиҳод” тушунчасини динсизларга ҳатто,

унинг талқинига қўшилмаган мусулмонларга қарши қуролли кураш маъносида қўллай бошлади.

Бундан ташқари, Саййид Қутб илк марта дунёвий ҳукумат ва ўзига қўшилмаган мусулмонларга нисбатан “такфир” (кофирликда айблаш)ни қўллаган ҳолда исломга умуман ёт бўлган – “фитна” (амалдаги давлат тузумига қарши қуролли қўзғолон кўтариш амалиёти)ни ёқлаб чиқди. Шуниси диққатга сазоворки, ҳозирда фаолият юритаётган қатор диний-экстремистик ташкилотлар учун ҳам бундай ёндашув мафкуравий асос бўлиб хизмат қилмоқда.

1950-йилларнинг бошларида Миср ҳукумати “Мусулмон биродарлар”га очиқ фаолият юритишга рухсат берган бўлса-да, ташкилот раҳбариятининг Миср инқилобий Кенгаши фаолиятига таъсир ўтказишга интилиши оқибатида бу ҳуқуқ бекор қилиниб, унинг кўпчилик фаоллари қамоққа олинди. Ташкилот аъзоларининг бир қисми Саудия Арабистони, Сурия, Иордания ва Ливанга қочиб кетишга мажбур бўлди.

1964 йилда “биродарлар” фаоллари амнистия билан озодликка чиққач, ҳукуматга қарши фаолиятни янгидан бошладилар. Уларнинг Президент Жамол Абдул Носирга бир неча бор суиқасд уюштириши оқибатида, ташкилот яна тазйиққа учради ва 1966 йили Саййид Қутб бошчилигидаги бир гуруҳ етакчилар қатл қилинди. Бу “биродарлар” фаолиятидаги террорчилик унсурларининг бирмунча сусайишига сабаб бўлди.

1970–1981-йилларда диний уюшма сифатида очиқ фаолият юритган “биродарлар”нинг жамиятдаги таъсири кенгайиб борди. Бироқ “Мусулмон биродарлари”нинг раҳбарлари Мисрнинг 1978 йилдаги Кемп-Дэвид ва 1979 йилдаги Вашингтон шартномалари асосида Исроил билан бир битимга келишини танқид қилган ҳолда, ҳокимиятга нисбатан муросасиз, радикал муҳолифатчилик мавқеига ўтдилар.

1979—1989-йилларда ташкилот ўзининг фаол ҳаракатини кўпроқ хорижда амалга оширди. Жумладан, 1979—82-йиллар ичида “биродарлар”нинг Суриядаги бўлини маси томонидан ҳарбий билим юртлари ва ҳарбий хизматга чақирув жойларида содир этилган террорчилик ҳаракатлари натижасида 200 дан зиёд киши нобуд бўлди. 1982 йилнинг феврида Хам шаҳрида “биродарлар” бошлаган қуролли кўзғолон ҳукумат кўшинлари томонидан катта талафотлар билан бостирилди.

Айнан шу даврда ташкилотга мансуб жангарилар Афғонистонда шўро кўшинларига қарши жангларда фаол иштирок этди. Шунингдек, “Мусулмон биродарлар”нинг Фаластин бўлими Усома бин Лодин билан биргаликда Покистонда жанговар ҳаракатлар олиб бориш учун кўнгиллилар ёллаш мақсадида “Мактаб ал-хидамат” номли уюшмага асос солгани маълум.

Маълумотларга кўра, ҳозирги кунда “Мусулмон биродарлар”нинг минтақавий бўлиналари Баҳрайн, Миср, Иордания, Яман, Қатар, Кувайт, Ливан, Бирлашган Араб Амирликлари, Покистон, Саудия Арабистони, Судан, Сурия, Туркия, Буюк Британия, Дания, Швейцария, АҚШ, Франция ва Германия каби мамлакатларда фаолият юритмоқда.

Бугунги кунда “Мусулмон биродарлар” 28 кишидан иборат кўмита томонидан бошқарилиб, унинг энг қуйи бўғинини террорчилик амалиёти, тарғибот-ташвиқот ишлари, молиявий, моддий-техник таъминот каби соҳаларга ихтисослашган, “амир” етакчилигидаги 20 га яқин аъзони ўз ичига оладиган “жамоати исломия” гуруҳлари ташкил этади. Кўмита ушбу гуруҳларнинг фаолиятини “усар ал-исломия” (“ислом оилалари”) деб аталувчи ўрта поғона тизим орқали мувофиқлаштириб туради.

Ташкилот аъзолари тайёргарлик ўтаётган, бироқ Қуръонда қасамёд қабул қилмаганлар — “ал-мусоид” (ёрдамчилар), қасам ичган ҳолда расман ташки-

лот сафига кирганлар — “ал-мутаносиб” (кўшилганлар), ташкилот фаолиятида бевосита иштирок этаётганлар — “ал-амил” (фаолият юритаётганлар) ҳамда ташкилот ўзагини ташкил этувчи раҳбарият аъзолари ва етакчилари — “ал-мужоҳид” (жиҳодчилар) каби тўрт даражага бўлинади. Шу билан бирга, “Мусулмон биродарлар” таркибида ғоявий раҳнамолар ва-зифасини бажарувчи, хусусан, ташкилот амалга оширажак ҳаракатларга фатво берувчи “саид”лар ҳам фаолият юритишини қайд этиш лозим.

Ташкилот жангарилари махсус лагерларда террорчилик амалиётини тайёрлаш ва ўтказишда зарур бўлиши мумкин бўлган хуфия ишлаш асослари, автомашина ҳайдаш, топографик харита бўйича жой топиш, қуролдан фойдаланиш, қўл жанги ва кўпурувчиликни амалга ошириш бўйича машғулотларни ўтайдилар.

Таъкидлаш жоизки, ҳозирги кунда “биродарлар”нинг маҳаллий бўлимларидан ажралиб чиқиб, мустақил фаолият юритаётган бир қатор диний-экстремистик ва террорчи ташкилотлар мавжуд. Улар қаторида Мисрда фаолият юритаётган “Ал-жамоа ал-исломия”, “ал-Жиҳод” “ат-Такфир вал-ҳижра”, “Жундуллоҳ”, Жазоирдаги “Қуролланган ислом гуруҳи”, “Ислом жиҳоди”, Саудия Арабистонидаги “Жумаймана ал-Утейбий”, кўпчилик давлатларда илдиз отишга ҳаракат қилаётган “Ҳизб ат-тахрир ал-исломий” каби ташкилотларни кўрсатиш мумкин.

“Мусулмон биродарлар”нинг бўлимлари ҳамда ундан ажралиб чиққан мустақил гуруҳлар ўз мақсадлари йўлида асосан якка террор ва портловчи модда ўрнатилган автомобилларни портлатиш усулидан фойдаланган ҳолда террорчилик амалиётини ўтказиб келмоқда. Бунга 1990 йилда “ал-Жамоа ал-исломий” гуруҳи томонидан Миср парламенти спикери Р.Махгуб отиб ўлдирилгани ҳам мисол бўла олади.

1990 йилларда “Мусулмон биродарлар” ташкилоти Миср давлат бюджетининг асосий манбаларидан бири бўлган сайёҳликка зарба бериш орқали иқтисодий беқарорликни келтириб чиқаришга ҳаракат қилди. Масалан, 1996 йил 18 апрелда Қоҳирада 18 грек сайёҳи, 1997 йил 17 ноябрда Луксорда 58 нафар турли давлат фуқаролари отиб ташланди. Бундай ҳаракатлар сайёҳларнинг оммавий тарзда мамлакатни тарк этишига ва оқибатда мамлакатнинг туризмдан кўрадиган фойдасига жиддий зарар етказилишига олиб келмоқда. Бундан ташқари, хизмат кўрсатиш инфраструктурасида фаолият юритувчи, миллий ҳунармандчилик билан шуғулланувчи минглаб мисрликлар ишсиз қолмоқда.

“Мусулмон биродарлар” Мисрда расман тақиқланган бўлса-да, деярли очиқ фаолият юритмоқдаки, буни “биродарлар”дан 16 таси мустақил депутат сифатида Миср парламентида жой олганида ҳам кўриш мумкин.

Гарчи, “Мусулмон биродарлар” кўпчилик давлатлар томонидан террорчи ташкилотлар рўйхатига киритилмаган бўлса-да, гуруҳ ўзининг реакцион мазмунини йўқотгани йўқ. 2004 йилнинг 12 майида Миср полицияси ташкилотнинг 54 нафар аъзосини Чеченистон, Ироқ ва Фаластинда жанговар тайёргарлик ўтиш ва Мисрда давлат тўнтаришини амалга оширишни режалаштиришда айблаб қамоққа олгани ҳам фикримизнинг исботи бўла олади.

Юқорида амалга оширилган таҳлил “биродарлар”нинг узоқ йиллар давомида олиб бораётган фаолияти Мисрда даврий равишда ижтимоий-иқтисодий беқарорликни келтириб чиқариши билан бир қаторда мусулмон дунёсига мансуб бошқа давлатларда радикал исломий ташкилотлар вужудга келишига мафкуравий ва ташкилий замин яратгани ҳақида хулоса чиқариш имконини беради. “Ҳизб ат-таҳрир ал-исломий” ташкилотининг фаолияти бунга мисолдир.

“Ҳизб ат-таҳрир ал-исломий” (“Ислом озодлик партияси”)

Ташкилотга 1953 йилда Тақиюддин Набаҳоний (1909–1979) томонидан асос солинган.

Даставвал ўзига Фаластинни озод қилишни мақсад қилган Набаҳоний, кейинчалик мусулмон давлатларини бирлаштирувчи халифалик давлатини қуришни бош мақсад деб эълон қилди.

Таълимот назарияси Набаҳоний ва унинг издоши Абдул Қаддим Заллумнинг “Ислом низоми”, “Ислом давлати”, “Халифалик”, “Исломий оламга қайноқ нидолар” ва “Ҳизбут-таҳрирнинг тушунчалари” “Демократия – куфр низоми” ва “Сиёсий онг” каби асарларида баён этилган. Уларда Ғарб цивилизацияси ва дунёвий давлат тамойиллари қораланган, демократия, конституция, сайлов каби сиёсий институтлар инкор қилинган ҳолда, турли мамлакатларда радикал «ислом» ғояларини тарғиб қилиш, давлат тўнтариши орқали ҳокимиятни қўлга киритиш ҳамда халифаликка асосланган тузумни ўрнатиш асосий мақсад сифатида илгари сурилади.

“Ҳизбут-таҳрир” 1960–70-йилларда бир неча бор ҳукуматга нисбатан фитна тайёрлашда қатнашганидан сўнг унинг фаолияти Иордания ва Мисрда, кейинроқ Сурия, Ироқ, Миср, Ливия, Тунис ва деярли барча мусулмон давлатларида, 2003 йилдан Россия ва Германияда ҳам ман қилинди.

“Ҳизбут-таҳрир” пирамида шаклидаги тузилишга эга бўлиб, унинг қуйи поғонасини 5 кишилик “халқалар”га бирлашган “дорислар” ташкил этади. Халқага “мушриф” раҳбарлик қилиб, 4–5 мушрифдан иборат “маҳаллий жиҳоз” “нақиб”га, нақиблар вилоят даражасида “мусоид”га бўйсундилар. Мусоидлар фаолияти минтақавий раҳбар – “муътамад” томонидан бошқарилади. Ташкилот раҳбари – “Амирул-аъзам” ташкилотнинг олий бўғини – “қиёдат”

орқали муътамадларнинг фаолият йўналишини белгилаб туради. Бундай тузилиш ташкилотнинг ўз фаолиятини мумкин қадар яширин олиб бориш имконини бериш билан бир қаторда бутунлай фош бўлиш эҳтимолини камайтиради.

Ҳозирги кунда эса ташкилот раҳбарлари томонидан илгари сурилган “Араб—Исроил муаммоларини ҳал этишнинг ягона воситаси — яҳудийларни оммавий қирғин қилишдир”, деган реакцион ғоя “Ҳизбут-таҳрир”нинг ҳақиқий моҳиятини белгилаб беради, дейиш мумкин.

Яқин Шарқ мамлакатлари ҳозирги кунда ҳам “Ҳизбут-таҳрир” учун фаолият маркази сифатида сақланиб қолмоқда. Баъзи маълумотларга кўра, фақат Иордания, Ливан ва Фаластин ҳудудларида ташкилотнинг 3000—5000 аъзоси фаолият юритади. Ташкилотнинг Байрутда чоп этиладиган “ал-Ваъй” (“Онг”) журнали эса ҳизбий ғояларни тарқатишга ўзининг улушини кўшиб келмоқда.

“Ҳизбут-таҳрир”нинг фаол ҳаракати 1970—80-йиллардан буён Покистон, Индонезия, Филиппин, 1990-йиллар бошидан эса Марказий Осиё давлатларида, 2003—2004-йиллардан Қрим ярим ороли ва Россиянинг бир қатор минтақаларида кузатилмоқда.

Бундан ташқари, “Ҳизбут-таҳрир” Ғарбий Европадаги бир қатор мамлакатларда ўз бўлинмаларига эга. Баъзи маълумотларга кўра, ташкилотнинг Буюк Британияда жойлашган бўлинмаси мувофиқлаштирувчи марказ вазифасини бажармоқда.

Ғарчи “Ҳизбут-таҳрир” ўз фаолиятида фақат ғоявий кураш усулларида фойдаланишини эълон қилса-да, ташкилот мафкурасини ифодаловчи ҳужжатлар бунинг аксини кўрсатади. Хусусан, “Ҳизбут-таҳрир” томонидан тарқатиладиган варақалар ва қилинадиган даъватларда “мусулмон бўлмаган ҳукуматларга қуролли жиҳод эълон қилиш зарур”, деган

гоянинг кенг тарғиб қилиниши, “ал-Ваъй” журна-
лининг 2001 йил июнда чоп этилган 170-сониди ис-
лом халифалигини қуриш йўлида барча воситаларни
қўллаш, ҳатто, қотиллик қилишнинг оқланиши, бе-
гуноҳ одамларнинг ўлимига сабаб бўлувчи террорчи-
камикадзеларнинг “шаҳидлар” қаторига киритилган-
ни ҳам буни тасдиқлайди.

“Ҳизбут-таҳрир” фаолларининг мусулмон дунёси-
га мансуб бир қатор давлатларда конституциявий ту-
зумга қарши қаратилган террорчилик амалиётларида
иштирок этгани ҳам уларнинг асл қиёфасини очиқ-
ойдин намойиш этади. Жумладан, 1968, 1974 ва 1977
йилларда “Ҳизбут-таҳрир” аъзолари Иорданияда, 1974
йилда эса Мисрда ҳарбий исён кўтаришга уринган.
2000 йил январда эса Сурия ҳуқуқни муҳофаза қилиш
идоралари томонидан ҳукуматга қарши ғалаёнлар
кўтаришга тайёргарлик кўраётган ташкилот фаолла-
рининг 800 нафари қамоққа олинган.

Шу билан бирга, фитналарнинг доимий муваф-
фақиятсизликка учраши, “Ҳизбут-таҳрир” раҳбария-
ти орасида ушбу ҳаракатлар ташкилотнинг “ажра-
либ” чиққан қисми томонидан амалга оширилди,
деган даъво билан айбни бўйинларидан соқит қилиш-
га интилишдек амалиётни келтириб чиқарганини таъ-
кидлаш зарур.

Воқелик бошқа диний-экстремистик ташкилотлар
сингари, “Ҳизбут-таҳрир” аъзоларининг фаолияти
ҳам ўта радикал тус олаётганини кўрсатмоқда. 2003
йил апрелда ташкилотнинг Буюк Британиядаги бў-
линмаси аъзоларидан бирининг Исроилнинг Тель-
Авив шаҳрида жойлашган “Майкс Плейс” кафесида
ўзини портлатиб юбориши натижасида 23 киши но-
буд бўлгани ҳам буни тасдиқлайди.

2002 йилда Филиппинда қамоққа олинган ташки-
лотнинг бир гуруҳ фаолларидан катта миқдордаги
портловчи моддалар ва ўқотар қуроллар қўлга оли-

ниши баробарида уларнинг “ал-Қоида” террорчи ташкилотининг маҳаллий тузилмалари билан яқин алоқада бўлгани ҳам аниқланган. Бу эса “Ҳизбут-таҳрир” ташкилоти ўз фаолиятини халқаро террорчилик тизимининг таркибий қисми сифатида ташкил этаётганидан далолат беради.

“Ал-Қоида”
 (“Асос”)

Радикал «ислом» ғояла-
рига асосланган ушбу
трансмиллий диний-си-

ёсий гуруҳнинг пайдо бўлишига Усома бин Лодин раҳбарлигида Афғонистонда Совет армиясига қарши урушда иштирок этиш учун кўнгиллиларни ёллаш ва уларни қурол-аслаҳа билан таъминлаш мақсадида Покистон ҳудудида тузилган “Мактаб ал-хидамат” бюроси асос бўлиб хизмат қилган.

Ташкилотнинг дастлабки тузилмалари Фарб ва АҚШнинг глобал етакчилигига қарши кураш, исломнинг фундаментал асосларига қайтиш ва ягона исломий халифат қуришдек мақсадлар дастурига монанд равишда 1992 йилда Хартум (Судан)да қайта шакллантирилган.

“Ал-Қоида” раҳбарияти ғоявий жиҳатдан Муҳаммад ибн Абдул Ваҳҳоб ва Саййид Қутбларнинг асарларида баён қилинган тамойилларга асосланишини эътироф қилган ҳолда, амалда мусулмон давлатларидаги дунёвий ҳукуматларни ағдариб ташлаш ва шариатга асосланган ислом давлати қуришдек асосий мақсадни кўзлайди.

“Ал-Қоида” бошқа диний экстремистик ташкилотлар каби қатъий иерархия асосида тузилган бўлиб, унга Олий кенгаш (“Мажлис аш-шура”) раҳбарлик қилади. Олий кенгашга ҳарбий, молиявий, диний ва ҳуқуқий, ахборот ва ташвиқот кўмиталари бўйсундирилган бўлиб, улар қуйи поғонадаги гуруҳлар фаолиятини бошқаради.

Манбаларда “ал-Қоида”нинг ҳарбий лагерлари

2001 йилга қадар Афғонистон, Покистон, Сомали, Судан, Яман, Бангладеш каби қатор давлатларнинг тоғли ҳудудларида фаолият кўрсатгани қайд этилади.

Тахминларга кўра, ҳозирги кунда ташкилотнинг яширин гуруҳлари 33 тадан 88 тагача мамлакат ҳудудида фаолият юритаётган бўлиши, жангариларининг сони эса 3000—7000 кишини ташкил этиши мумкин.

“Ал-Қоида”нинг дастлабки фаол ҳаракати 1992 йил куз фаслида кузатилган бўлиб, ташкилот жангарилари Сомалидаги беқарорликларнинг олдини олиш учун киритилган БМТ тинчликпарварлик кучлари таркибидаги АҚШ махсус қўшинларининг 18 ҳарбий хизматчисини ўлдиришган.

1996 йилда “ал-Қоида”нинг асосий жанговар кучлари Афғонистоннинг “Толибон” ҳаракати назоратидаги ҳудудларга кўчиб ўтди. Айнан шу ерда, 1998 йилнинг февралда “ал-Қоида” етакчилигида “ал-Жамоа ал-Исломия”, “ал-Жиход” (Миср), “Жамаати уламе Покистон”, “Кашмир қўзғолончилик ҳаракати” (Ҳиндистон), “Жиход” (Бангладеш) ва “Толибон” ҳаракати вакиллари “Яҳудий ва салбчиларга қарши халқаро ислом фронти” уюшмаси тузилганини эълон қилишди. Ушбу уюшма номидан Усома бин Лодин Фарб дунёсига жиҳод эълон қилди.

Шундан сўнг, қатор оғир оқибатларни келтириб чиқарган террорчилик ҳаракатлари содир этилди. Жумладан, 1998 йил 25 июнда “ал-Қоида” жангарилари Саудиянинг Дахран шаҳри ёнида жойлашган АҚШ Ҳарбий Ҳаво кучларининг базаси олдида амалга оширган портлаш натижасида 19 киши ҳалок бўлиб, 300 дан зиёд киши тан жароҳатини олди. Ўша йилнинг 7 августида эса “ал-Қоида” жангарилари бир вақтнинг ўзида АҚШнинг Танзания ва Кениядаги элчихоналари олдида бомба ортилган машиналарни портлатиши оқибатида эса 242 киши ҳалок бўлди ва 5000 га яқин одам шикастланди.

Ва ниҳоят, 2001 йилнинг 11 сентябрида Америка Қўшма Штатларида турли рейслар билан Нью-Йорк, Бостон ва Вашингтон шаҳарларидан учган тўртта “Боинг-757” самолёти “ал-Қоида” гуруҳига мансуб 18 нафар террорчи томонидан эгаллаб олиниб, уларнинг иккитаси Нью-Йоркдаги халқаро савдо Маркази жойлашган “эгизак” биноларга, биттаси эса АҚШ қуролли кучлари штаби — Пентагонга йўналтирилди. Яна бир самолёт Пенсильвания штатидаги Шанксвилл районига қулаб тушди.

Умуман олганда, мавжуд маълумотларга кўра, “ал-Қоида” гуруҳи жангарилари Афғонистон (1992 йилдан), Сомали (1992—1993-йиллар), Босния ва Герцеговина (1992—1995-йиллар), Кашмир (1993 йилдан), Шимолий Кавказ (1995 йилдан), Косово (1999 йилдан), Марказий Осиё (1999 йилдан), Покистоннинг Жанубий Вазиристон вилояти (2001 йилдан) ва Ироқ (2003 йилдан) ҳудудларида қуролли тўқнашув ва террорчилик ҳаракатларини амалга оширишда фаол иштирок этиб келмоқда.

2001 йил 11 сентябрь воқеаларидан сўнг Афғонистонда ўтказилган кенг кўламли халқаро аксилтеррор ҳаракати натижасида “ал-Қоида” жиддий талафот кўрган бўлса-да, у ўз фаолиятини янги шароитларга мослаштиришга интилмоқда. Жумладан, баъзи маълумотларга кўра, ташкилот асосий тизимларини эркин пуштун қабилалари яшайдиган Покистоннинг шимоли-ғарбий ва Кашмирдаги баланд тоғли ҳудудларга кўчиришга ҳаракат қилмоқда.

Афғонистон ва Ироқда АҚШ ҳарбийларига қарши партизан урушида фаол иштирок этиш баробарида аксилтеррор иттифоқига аъзо давлатлардан ушбу ҳудудлардан ўз қўшинларини олиб чиқишни талаб қилаётгани ташкилотнинг бугунги кундаги ўзига хос хусусиятидир. “Ал-Қоида” айнан шу мақсадга эришиш байроғи остида террор-

чилик ҳаракатларини амалга оширмоқда. Жумладан, 2004 йилнинг 11 мартида Мадрид (Испания)даги 4 та темир йўл бекатида умумий ҳисобда 6 та портлатиш амалга оширилди. Натижада, 200 киши ҳалок бўлди ва 1500 дан зиёд киши ярадор бўлди. Полициянинг тахминига кўра, портлашларни “ал-Қоида” гуруҳи билан яқин алоқада бўлган марокашлик радикал гуруҳ амалга оширган.

Қайд этилган далиллар ҳам “ал-Қоида”нинг халқаро террорчилик тизимининг марказий унсури ва жаҳоннинг турли нуқталарида рўй бераётган қуролли тўқнашувлар, террорчилик амалиётларини молиялаштириш, режалаштириш ҳамда бевоқиф амалга оширишнинг асосий бўғинига айланганини кўрсатади.

Диний экстремистик ташкилотлар: умумий жиҳатлар

Амалиёт аксарият диний-экстремистик ташкилотлар расмий – очиқ иш олиб борувчи сиёсий ҳамда хуфия ҳаракат қилувчи жанговар қанотлар орқали фаолият юритишга интилишини кўрсатади. Сиёсий қанот жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётида фаол иштирок этиб, аҳоли хайрихоҳлигига эришиш, жанговар қанот эса террорчилик усуллари билан ҳукуматга тазйиқ ўтказиш услубидан фойдаланади.

Кейинги йилларда ушбу ташкилотлар ўз фаолиятига кўпроқ ёшларни ва аёлларни жалб қилиш, террорчи-камикадзелардан фойдаланиш ва мумкин қадар кўпроқ қурбонлар бўлишини назарда тутган ҳолда террорчилик ҳаракатларини амалга ошираётганини қайд этиш лозим.

Шу билан бирга, диний-экстремистик ташкилотлар ўз фаолиятини уйғунлаштиришга ва яхлит тизим сифатида иш олиб боришга ҳаракат қилмоқда. Ироқ, Афғонистон ва Чеченистондаги кўпоровчилик ҳара-

катларида турли миллатга мансуб жангариларнинг иштирок этаётгани, террорчилик ҳаракатлари бир хил шиорлар остида амалга оширилаётгани бунга далил бўла олади.

Диний-экстремистик ташкилотларнинг реакция гоялари ва қўпурувчилик фаолияти барча мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ривожланишига ўзининг салбий таъсирини ўтказмоқда. Бундан ташқари, мамлакатлар иқтисодиёти, ўзаро инвестиция муҳитига жиддий зиён етказилмоқда. Хусусан, маълумотларга кўра, 2001 йил 11 сентябрда амалга оширилган террорчилик ҳаракатлари АҚШ ва жаҳон иқтисодиётига бевосита 135 миллиард билвосита 2 триллион доллар зарар етказган. Жазоирда ҳукумат қўшинлари ва “Қуролланган ислом гуруҳи” орасидаги урушда эса 1996–2001-йиллар орасида мамлакат бюджетига 16 млрд. АҚШ доллари миқдорда зиён келтирган.

Айни пайтда, диний-экстремистик ташкилотлар томонидан олиб борилаётган ташвиқот ёшларнинг сохта гояга алданиб қолиши, юрт равнақи йўлидаги фаолиятдан чалғиши, жамиятдаги маънавий-руҳий муҳитнинг бузилишига сабаб бўлмоқда.

Диний-экстремистик ташкилотлар фаолияти, шунингдек, мусулмон бўлмаган мамлакатлар аҳолиси ўртасида исломни “ёвузлик салтанати” ва таҳдид манбаи сифатида қабул қилинишига, “исломофобия”нинг турли кўринишлари пайдо бўлишига ҳам замин яратмоқда.

Қайд этилган ҳолатлар ҳам, диний экстремизм ва терроризмнинг кишилиқ жамиятининг нафақат бугунги куни, балки истиқболига ҳам таҳдид солаётган омилга айланганини, инсоният бир бутун вужуд сифатида қарши курашга киришгандагина уни енга олиши мумкинлигини кўрсатади.

Мусулмон мамлакатларининг диний экстремизмга қарши кураш тажрибаси

Диний экстремизм ва терроризмга қарши кураш олиб боришда комплекс ва тизимли, шужумладан, ижтимоий-иқтисодий ва мафкура-

вий чора-тадбирларни қўллаш муҳим аҳамиятга эга. Албатта, бундай чора-тадбирларни амалга ошириш катта вақт, тегишли режа ва йирик маблағларни талаб қилади. Миср тажрибаси бундай комплекс ёндашув ижобий самара беришини кўрсатмоқда. Бошқа томондан, Жазоирда 1990-йилларда содир бўлган воқеалар демократияни миллий шароитларни инобатга олмаган ҳолда сингдиришга интилиш айнан кўзланган мақсадларга зид бўлган натижаларга, шужумладан, радикал «исломий» гуруҳларнинг фаоллашуви-га олиб келиши мумкинлигини кўрсатганини ҳам ёддан чиқармаслик лозим. Барча ислохотлар мамлакатнинг ўзига хос хусусиятлари ва халқ менталитетидан келиб чиқиб, босқичма-босқич амалга оширилиши зарур.

Диний экстремизмга қарши курашда халқаро бирдамлик ва келишувлар ҳам катта аҳамиятга эга. Хусусан, ўз худудида диний экстремистлар ва террорчилар фаолиятига йўл очиб бермаслик, уларга ҳеч қандай ёрдам кўрсатмаслик ва сиёсий бошпана бермаслик ҳаётий-амалий аҳамиятга эга.

Араб – мусулмон давлатлари ичида Миср Араб Республикаси биринчи бўлиб терроризм муаммосига 1940-йилларда, “Мусулмон биродарлар”нинг ўз фаолиятида ишонтириш усуллари-дан радикал террорчиликка – давлат, полиция ва армиянинг кўзга кўринган арбобларини жисмонан йўқ қилиш йўлига ўтиши натижасида дуч келди. Ушбу давлатнинг диний мутаассибликка қарши курашдаги бир неча ўн йиллик тажрибаси радикал диний гуруҳларга хайрихоҳлик билан қараш, уларни пин-

ҳона рағбатлантириш экстремистик ҳаракатларнинг янада фаоллашувига, янгиларининг пайдо бўлишига имкон яратишини кўрсатади.

Президент Анвар Садатнинг ўзини дин ва диний қарашларнинг бош ҳимоячиси сифатида кўрсатишга ҳаракат қилиши, динни кучайтириш орқали сўл кучларга қарши курашга қаратилган сиёсати натижасида “Ат-такфир вал-ҳижра” (“Кофирликда айбланиш ва жамиятдан чиқиш”) ва “Ал-Жиход ал-Муқаддас” (“Муқаддас жиход”) каби ташкилотларнинг шаклланиши, экстремистларнинг оммавий чиқишларни амалга оширгани, хусусан, 1980 йилда Қоҳирада 400 мингга яқин диндор қатнашган намойиш уюштиргани, турли ташкилотларга ўз таъсирини ўтказишга урингани бунинг исботи бўла олади.

Айни пайтда, бу тажриба юзага келган қулай вазиятдан исломчилар зудлик билан фойдаланишга ҳаракат қилишини, Муҳаммад пайғамбар ҳаётидан келтирилган мисолларга таянган, исломни қутқариш заруратини таъкидлаган, мавжуд муаммоларни рўкач қилган ҳолда давлат ва ҳукумат раҳбарлари ҳаётига суиқасд уюштириш, конституциявий тузумни афдариб ташлашга интилишини кўрсатади.

1981 йилнинг 6 октябрида ҳарбий парад вақтида Анвар Садат ва яна 7 киши “Жиход” ташкилоти аъзолари томонидан отиб ташлангани, Садатнинг ўлиmidан сўнг “Жиход” ташкилоти ўрта аср ислом халифалигига ўхшаш ислом давлатини ташкил этиш мақсадида Асбют шаҳри устидан назорат ўрнатишга ҳаракат қилгани ҳам бундай хулосаларнинг ўринли эканини тасдиқлайди.

Кураш стратегияси   Мусулмон мамлакатларининг диний экстремизмга қарши кураш стратегияси умуман олганда, ҳар бир давлатга хос бўлган ўзига хос хусусиятлар

ва устувор йўналишлардан қатъи назар, билвосита ва бевосита қаршилиқ кўрсатиш усуллари ўз ичига олади.

Билвосита чораларга расмий диний ташкилотлар билан ҳамкорлик, зўравонликка қарши курашда диний арбоб ва муассасаларнинг аҳамиятини ошириш, шунингдек, ижтимоий-иқтисодий ва маданий-маърифий чора-тадбирларни амалга оширишга ёрдам берадиган дастурларни киритиш мумкин.

Бевосита қаршилиқ кўрсатиш ўз ичига ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари томонидан кўриладиган чораларни, аксилтеррорчилик қонунларини қабул қилиш, улардан кенг фойдаланиш каби тадбирларни олади. Шу ўринда, масалан, Миср қонунчилиги диний асосда партиялар ташкил этишни тақиқлашини таъкидлаш жоиз. Бундан ташқари, давлат ноқонуний равишда қурол сақлаганлар, зўравонликни тарғиб этувчилар, радикал «ислом»ни молиявий қўллаб-қувватловчиларга нисбатан қаттиқ маъмурий-жиноий чораларни қўллашини ҳам қайд этиш лозим.

1990-йилларда зўрлик ва террор ҳаракатларининг кучайиши эса Миср ҳукуматини “Терроризмга қарши кураш тўғрисида”ги Қонун каби бир қатор янги ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилишга мажбур қилди. Бундай махсус Қонуннинг қабул қилиниши хавфсизлик идораларига кўпроқ эркинлик бериш ва улар олиб бораётган фаолиятнинг самарадорлигини таъминлаш билан боғлиқ эди.

Миср тажрибаси ҳақида гап кетар экан, яна қуйидагиларни таъкидлаш зарур.

1970-йилларда бошланган либераллаштириш сиёсати доирасида Миср Араб Республикасида кўппартиявийлик тизими яратилган эди. Бироқ Миср қонунчилиги диний асосдаги партиялар тузишни тақиқлагани учун ҳам исломчилар мамлакат ички сиёсатида қатнаша олмаган эди.

Президент Муборак томонидан 1980-йилларда ишлаб чиқилган стратегия “Мусулмон биродарлар” ва бошқа ислом гуруҳларига парламентга якка тартибда ва қонуний фаолият кўрсатаётган бошқа партиялар билан иттифоққа киришган ҳолда парламент сайловларида иштирок этиш, ўз газеталарини нашр этиш, ОАВда ўз овозига эга бўлишга йўл қўйиб берди. У ислом жангарилари билан ал-Азҳар шайхлари ўртасида телевидениедаги баҳсларни молиявий таъминлади.

Бироқ радикал ислом ташкилотларининг хорижда яшаётган етакчилари мавжуд тузумни кучсиз деб билар, уни қулатиш учун мамлакат ичида озгина кўзғалиш бўлса кифоя деб ҳисоблар эди. Шу сабабли радикал ислом гуруҳлари мамлакат ичида ҳам, ташқарида ҳам террорчилик ҳаракатлари содир этишнинг юқори суръатини сақлаб қолишга интилдилар. Жумладан, сайёҳларга нисбатан террор амалиётини қўллаш кучайди. Исломчилар давлатнинг иқтисодий қувватини издан чиқариб, сўнг мамлакатнинг қонуний ҳукуматини қулатишга ҳаракат қилмоқдалар. Давлатга қарши очиқ қуроли кураш шароитида исломчилар одамлар кўп тўпланадиган жойларда портлатишларни амалга ошириш, сайёҳларга ҳужум уюштириш, автобус ва поездларни ўққа тутишда давом этмоқдалар. Давлат томонидан амалга оширилган ҳимоя чораларига қарамасдан радикал ислом ташкилотларининг қибтийлар ва насронийларга қарши террорчилик ҳаракатлари ҳам ўсиб бормоқда.

Радикал ислом ташкилотлари фаоллиги ва улар амалга ошираётган ҳаракатларнинг хавфи ўсиб бораётгани ҳамда олдин қабул қилинган чораларнинг етарли самара бермаётганини инобатга олиб, Миср ҳукумати ва ҳуқуқни ҳимоя қилиш идоралари терроризм ва радикализмга жиддийроқ ёндашишга мажбур бўлдилар.

Мусулмон мамлакатларининг диний экстремизм ва терроризмга қарши кураш стратегиясида ишсизлик, кам таъминланган оилаларнинг яшаш даражасининг пастлиги, саводсизлик, уй-жой етишмаслиги каби муаммоларни ечишга қаратилган тадбирларни амалга оширишга алоҳида эътибор берилаётганини қайд этиш лозим. Масалан, Миср ҳукумати мамлакатнинг қоқоқ туманлари ва вилоятларини ривожлантиришга қаратилган ва устувор йўналишларни ўз ичига оладиган аниқ дастур ишлаб чиқишни ўз олдига вазифа қилиб қўймоқда. Покистонда ҳам террорчиликни келтириб чиқарувчи омилларни бартаграф қилишга қаратилган чора-тадбирлар қаторида, айниқса, Афғонистон билан чегарадош ҳудудларга татбиқан, қашшоқлик ва ижтимоий қоқоқликни тугатиш асосий масала сифатида эътироф этилмоқда.

Бундан ташқари, мусулмон мамлакатлари диний экстремизм ва зўравонлик муаммоларини илмий ва кенг қамровда ечиш бўйича амалий ишларни ташкил этмоқда. Жумладан, илмий-текшириш институтлари ва стратегик марказларда бу муаммонинг илмий-тизимли таҳлилига катта эътибор берилмоқда. Мисрда терроризмга қарши кураш бўйича Халқаро марказ ташкил этилгани ҳам фикримизнинг исботи бўла олади.

**Диний ташкилотлар ус-
тидан назорат ўрнатишга
қаратилган амалиёт**

Мусулмон мамлакатларининг диний экстремизм ва терроризмга қарши кураш бўйича

тажрибаси таҳлили диний радикализмнинг ижтимоий-иқтисодий заминини йўқ қилиш ва ёшларга таянишдан маҳрум этиш, сиёсий, ахборот, диний, маданий ва ёшлар муассасаларининг ушбу муаммони ҳал қилишда ўзаро ҳамкорлигини кучайтириш, диний дастурлар ва фанларнинг ўқитилишини қаттиқ назорат қилиш орқали ислом ташкилотларининг уни-

верситетлар, талабалар ва касаба уюшмалари ичидаги таъсирини жиддий камайтиришга алоҳида эътибор берилаётганини кўрсатади.

Шунингдек, исломчиларнинг радикал ғояларининг асоссизлигини кўрсатиш, тарқалишининг олдини олишда соф исломга даъват қилувчи, радио ва телевидениеда ташкил этилаётган диний семинар ва мунозараларда фаол қатнашаётган, халқ орасида машҳур диний уламоларнинг чиқишларидан ҳам унумли фойдаланишга ҳаракат қилинмоқда.

Бу жараёнда ҳар бир мамлакатда муайян ўзига хосликлар кузатилиши, табиий, албатта. Масалан, Индонезияда экстремизмга қарши олиб борилаётган курашда радикал исломчиларнинг йирик вакиллари, жумладан, ҳозирда қамоқда бўлган Абу Бакар Башир томонидан ташкил этилган ислом мактабларини ёпиш чоралари кўрилаётгани бунга мисол бўла олади. Шунингдек, 2002 йилда Бали оролида содир этилган ва 200 дан ортиқ кишининг умрини хазон қилган портлашларнинг ташкилотчиларидан бири Имом Самудра томонидан ёзилган ва жангарилик ғояларига бой бўлган китобларни босиш ва тарқатиш ман этилганини ҳам қайд этиш зарур.

Бундай ҳаракатлар ҳозирда ҳукумат ва уламоларнинг диний экстремизмга қарши биргаликда олиб бораётган ишларининг бир қисми сифатида қаралмоқда. Умуман олганда, Индонезияда "Полиция иштирокида кучга ва мусулмон уламоларининг фаол иштирокида мафкурага таяниб иш олиб бориш – экстремизмга қарши курашнинг икки fronti" сифатида эълон қилинганини таъкидлаш лозим. Радикал қарашларга қарши кураш бўйича етакчи мусулмон уламолари иштирокида гуруҳ шакллантирилгани ҳам бу йўлда амалий ишларга ўтилганининг исботи бўла олади.

Мисрда эса ҳозирги кунда "хусусий" ёки "халқ масжидлари" деб аталадиган масжидларнинг фаолия-

ти ва сиёсий фаоллиги кучайгани туфайли давлат томонидан уларнинг фаолиятини назорат қилишни босқичма-босқич Вақф вазирлигига ўтказила бошлаши баробарида уларга ал-Азҳар университетини битирганларни имом қилиб тайинлаш, қишлоқлардаги Куръонни ўрганиш марказларида саводсизликни тугатишни тарғиб қилиш ҳам давлатнинг дин соҳасидаги сиёсатининг узвий қисмига айланиб бормоқда.

Давлат дастурига кўра, барча масжидлар Вақф вазирлиги қарамоғига ўтказилиши лозим. Бу тадбирлар кўплаб хусусий масжидларни назорат қиладиган ва шу ерда янги аъзоларни жалб қиладиган радикал ислом ташкилотлари ва гуруҳларининг таъсирини камайтиришга қаратилган.

Унинг яна бир мақсади жамиятнинг чаласавод, ўрта ва қуйи табақаларини радикал диний ғоялар таъсиридан ҳимоя қилишдан иборат. Бундан ташқари, мазкур жараёнда жума намозида ўқиладиган маърузалар, уларнинг мазмунан бир хиллигини таъминлаш орқали назорат қилинаётганини ҳам таъкидлаш зарур. Шунингдек, масжидлар ва имомлар фаолияти “Масжидлар фаолияти тўғрисида”ги Қонунга биноан хутбалар ва диний фанларни ўқитишни мажбурий лицензиялаш жорий қилинганини, закот йиғиш назорат остига олинганини ҳам қайд этиш лозим.

Бироқ ушбу тадбирларни молиявий таъминлаш ва ал-Азҳар университетини битирган юқори ма-лакали диний ходимларнинг етишмаслиги билан боғлиқ бир қатор сабаб ва қийинчиликлар бу сиёсатнинг самарадорлигига жиддий салбий таъсир кўрсатмоқда. Закот қўмиталари, хусусий эҳсонлар ҳисобига моддий таъминланадиган ва аҳоли томонидан қўллаб-қувватланадиган масжидларнинг катта қисмини назорат қилиш ҳам муайян қийинчиликларни туғдирмоқда.

Терроризмни озиқ-лантираётган ижтимоий-иқтисодий омилларни бартараф этиш

Террорчи ташкилотлар аъзоларининг мутлақ кўпчилигини жамиятдаги ўрни ва мавқеини аниқлаб белгилаб ололмаган

(маргиналлашган) ижтимоий қатламларга мансуб 16—30 яшар ёшлар ташкил қилади. Шунинг учун ҳам, дунёнинг деярли барча мамлакатларида аҳолининг қашшоқлашувига терроризмни озиқлантирувчи омиллардан бири сифатида қаралмоқда ва уни келтириб чиқарувчи сабабларни бартараф этишга алоҳида эътибор берилмоқда. Экстремистик ғоялар ёйилишининг олдини олишга қаратилган махсус дастурлар ишлаб чиқилиб, ҳаётга татбиқ этилмоқда. Хусусан, Миср ҳукумати ва раҳбарияти ижтимоий-иқтисодий муаммоларнинг кескинлигини пасайтиришга ва 70 фоизи қашшоқликда яшаётган аҳолининг аҳволини яхшилашга қаратилган бир қатор дастурлар ва тадбирларни амалга оширмоқда. Миср ҳукумати радикал ислом ташкилотларини қашшоқлик, ишсизлик, аҳолининг табақалашuvi каби асосий таянч нуқталаридан ва мазкур муаммолар учун жавобгарликни ҳозирги ҳукумат бўйнига юклаш имкониятидан маҳрум қилишга ҳаракат қилмоқда.

Шу билан бирга, давлат аҳоли учун асосий (нон, ун, шакар, ўсимлик ёғи ва шу каби) озиқ-овқат маҳсулотлари, нефть маҳсулотлари, электр энергияси, ойлик маошга қўшимча тўловлар ҳамда сувдан бепул фойдаланиш кабиларни дотациялаш (давлат томонидан молиявий кўмаклашиш)да давом этмоқда. Шунингдек, ҳукумат уй-жой, олий маълумот олиш, дори-дармонларга ҳам ўртача нархни сақлаб туришга ҳаракат қилмоқда.

Имтиёзли тиббий хизмат ва дори-дармон билан таъминлаш, бепул мактаб таълими кабиларни ўз ичига олган ижтимоий дотация ва имтиёзлар тизими ҳам ривожлантириб борилмоқда.

Умуман олганда, кўрилган бу чоралар нисбатан бўлса-да, ижтимоий адолатни ва мамлакат аҳолисининг қўйи табақасига яшаш учун зарурий маблағнинг энг кам миқдорини таъминлашга қаратилган.

Юқоридаги каби тадбирлар доирасида муайян мамлакатларга хос бўлган хусусиятлар ҳақида гап кетар экан, диний экстремизмга қарши курашнинг самардорлигини таъминлашга қаратилган чоралар қаторида 1997 йилда Мисрда қабул қилинган “Ерни ижарага олиш тўғрисида”ги Қонун алоҳида аҳамиятга эгаллигини таъкидлаш зарур. Мазкур қонун мавжуд сулолалар ва оилаларнинг таъсир қувватини пасайтириш баробарида ҳукуматнинг фаллоҳ (деҳқон)ларнинг ички миграциясини таъминлашга йўл очади.

Сулолавий алоқаларнинг сусайиши эса, ўз навбатида радикал ислом ташкилотларининг қишлоқ жойларидаги мавқеини йўққа чиқаради. Шу йўл билан, мазкур қонун жойлардаги кескинлик ва ишсизликнинг муайян даражада бўлса-да, пасайишига замин яратади.

Халқаро майдондаги ҳаракатлар

Диний экстремизм ва терроризм муаммоси билан дуч келаётган мусулмон мамлакатлари

ушбу масалани турли халқаро форумларда кўтариш билан дунё жамоатчилиги диққатини уни ҳал этишга қаратиб келмоқда.

Шунингдек, радикал кайфиятдаги исломчилар яшаётган давлатлар билан хавфсизлик соҳасида ҳамкорлик қилиш ва жиноятчиларни алмашиш бўйича икки томонлама келишувларни имзолашга ҳам алоҳида эътибор берилмоқда. Жумладан, араб давлатлари ўртасида хавфсизлик соҳасидаги сиёсатни тартибга солиш ва терроризм муаммосини араб давлатлари Ички ишлар вазирлари мажлисларининг долзарб мавзусига айлантириш йўлидаги ҳаракатлар ҳам шу йўналишдаги ишларнинг узвий қисми ҳисобланади.

Шу билан бирга, радикал ислом ташкилотлари ва гуруҳлари етакчилари ҳаракатларини мунтазам асосда кузатиб бориш, улар жойлашган давлатни бу ҳақда огоҳлантириш каби йўналишда ҳам иш олиб борилмоқда. Масаланинг бу жиҳати, хусусан, Миср учун ниҳоятда муҳимдир. Зеро, 1990-йилларнинг бошларида Афғонистон ва Покистонда “Мусулмон биродарлар”, “Ал-Жиход ал-Исломия” ва “Ал-Жамоа ал-Исломия” каби Миср исломий ташкилотлари томонидан ташкил этилган 20 га яқин лагерлар фаолият олиб борган эди. У ердан қайтиб келган жангарилар радикал ислом ташкилотларига қўшилиб, фуқаролар ва мамлакат учун хавф-хатарнинг ортишига олиб келар эди.

Аммо қидирилаётган террорчи унсурлар яширинган хорижий давлатлар билан олиб борилаётган музокаралар доим ҳам ижобий натижалар бермаётганини таъкидлаш зарур. Айрим Европа мамлакатлари демократик тамойил ва эркинликларга риоя этиш байроғи остида исломчиларга сиёсий бошпана бериб, йиғилишлар ўтказиш ва фаолият кўрсатиш учун шароит яратиб бермоқда.

1990-йилларнинг бошларида кўтарилган ва зўравонликлар занжирини вужудга келтирган ислом экстремизми тўлқини бугунги кунда бирмунча сусайгандек туюлса-да, ҳамон диний радикализм реал хавф сифатида сақланиб қолмоқда. Хусусан, радикал ислом ташкилотлари томонидан аҳоли ўртасида, айниқса, унинг чаласавод қатлами орасида миллатлараро ва динлараро келишмовчиликларни келтириб чиқаришга қаратилган тарғибот ва ташвиқот ишлари давом эттириляётганини таъкидлаш зарур.

Умумий хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, терроризмга қарши курашнинг хорижий тажрибаси кенг қамровли ҳодиса бўлиб, уни ўрганиш, ибратли жиҳатларини ўзлаштириш ҳамда ҳаётга татбиқ этиш мавжуд давлатларнинг барчаси учун бир хилда фойдали ва шунинг учун ҳам, муҳим аҳамиятга эгадир.

Таянч тушунчалар

Мусулмон мамлакатлари, қарши кураш, қарши курашнинг сиёсий-ҳуқуқий асослари, диний экстремизмга қарши курашнинг маънавий-маърифий асослари.

Такрорлаш учун саволлар

1. Қайси мамлакатлар аҳолисининг кўпчилигини мусулмонлар ташкил этади?
2. Бугунги кунда фаолият олиб бораётган қандай диний экстремистик ташкилотлар мавжуд?
3. Диний экстремизм ва терроризмнинг мусулмон мамлакатлари учун хавфининг ўзига хос хусусиятлари нималарда кўринади?
4. Диний экстремизм ва терроризмнинг олдини олиш борасида мусулмон дунёси мамлакатлари томонидан қандай ҳаракатлар олиб борилмоқда?
5. Мусулмон мамлакатларида диний экстремизм ва терроризмга қарши кураш борасида қандай сиёсий-ҳуқуқий асослар яратилган?

МАРКАЗИЙ ОСИЁДАГИ БАРҚАРОРЛИК ВА ХАВФСИЗЛИККА ТАҲДИД СОЛАЁТГАН ДИНИЙ ЭКСТРЕМИСТИК ВА ТЕРРОРЧИ ТАШКИЛОТЛАР

Диний экстремизм ва терроризмнинг минтақада намоён бўлишининг ўзига хос хусусиятлари

Ўзбекистон Республикасида мустақиллик йиллари диний эркинликларга кенг йўл очилди. Ҳақиқий диний эътиқод

эркинлиги қонун йўли билан кафолатланди. Бугунги кунда мамлакатимизда турли диний конфессияга мансуб диний ташкилотлар, шу жумладан, олий ва ўрта махсус диний билим юртлари фаолият юритаётгани, фуқароларнинг эмин-эркин диний амаллари бажараётгани бунинг ёрқин исботидир.

Бироқ бугунги кунда сиёсий ҳокимиятга интилаётган, диний шиорларни ниқоб қилиб олган баъзи гуруҳлар Марказий Осиё мамлакатлари, хусусан, Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий вазиятга салбий таъсир ўтказмоқда. Экстремистларнинг 2005 йил май ойида Андижонда амалга оширган террорчилик ҳаракатлари, 2006 йилнинг май ойида Қирғизистоннинг Боткент тумани ва Тожикистоннинг Исфара туманида чегарачиларга, август-сентябрь ойларида Қирғизистоннинг Ўш ва Жалолобод вилоятларида ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари ходимларига қуролли ҳужум уюштиришлари оқибатида бегуноҳ одамлар халок бўлди, халқ осойишталиги бузилди.

Ўтган асрнинг 80-йилларидан Афғонистон диний экстремизм ва фундаментализмнинг йирик ўчоғига айланди. Айрим йирик давлатлар ўзларининг геосиёсий манфаатларини рўёбга чиқариш илинжида Афғонистондаги радикал исломчиларни амалда қўллаб-қувватлади.

Марказий Осиёга диний экстремизмнинг кириб келишида Афғонистон дарвоза вазифасини ўтади. Диний-экстремистик гуруҳларнинг бош мақсади — “халифалик” давлати тузиш шиори остида сиёсий ҳокимиятни эгаллашдир. Ҳозирги кунда кўпроқ “Ўзбекистон ислом ҳаракати” (иккинчи номи — Туркистон ислом ҳаракати), “Ҳизбут таҳрир”, “Акримийлар”, “Нурчилар” ва “Таблиғчилар” каби диний экстремистик ва террорчи гуруҳларнинг фаолияти кузатилмоқда.

Марказий Осиё минтақаси, жумладан, Ўзбекистонда бундай таҳдиднинг юзага келишига қуйидагилар сабаб бўлди:

— “қайта қуриш” даврида нафақат сиёсий ва иқтисодий инқироз, балки мафкуравий парокандалик ҳам юзага келган эди. Совет империяси барбод бўлгач эса, мафкуравий бўшлиқ ўзининг хатарли оқибатларини намоён қилди;

— эътиборли диний уламолар ўрнини сохта “исломчилар” эгаллашга интилишлари ва улар томонидан ислом асослари бузиб талқин қилиниши бошланди;

— аҳолининг ислом динига бўлган катта қизиқишидан фойдаланиб, халқаро экстремистик марказлар томонидан минтақада диний мутаассиблик руҳидаги адабиётларни тарқатиш кенгайтирилди;

— дин ниқоби остида фаолият олиб борувчи, аслида айрим давлатларнинг ғаразли геосиёсий ва геостратегик қарашлари натижаси ўлароқ шаклланган, қўпоровчилик мақсадини кўзлаган турли оқим ва йўналишларга мансуб хорижий даъватчилар минтақага ўз ғояларини олиб кира бошладилар;

– минтақа давлатлари чегараларининг мустаҳкам эмаслиги турли экстремистик кучларга наркотрафик, қурол-яроғларнинг ноқонуний савдоси орқали молиявий имкониятларини мустаҳкамлаб олишга ва минтақа бўйлаб эркин ҳаракат қилишга замин яратди.

Қисқа қилиб айтганда, шўро давридан мерос бўлиб қолган оғир ижтимоий-иқтисодий муаммолар юки юқорида қайд этилган сабаблар билан қўшилиб диний экстремистик оқимларнинг шаклланиши ва фаоллашувига қулай шароит яратди.

Умуман олганда эса, диний экстремизм минтақада яширин, кейинроқ очиқ-ошкора ташвиқот ва зўравонликка асосланган фаол ҳаракатлар, сўнг унга қарши қаратилган чора-тадбирлар натижасида яна ўта махфий ишлаш асносида тарғибот олиб бориш ва кўпорувчилик хуружларини содир этишдек сифатий босқичларни босиб ўтди, дейиш мумкин.

Диний экстремистик оқимларнинг ғаразли мақсадлари

Диний экстремистик ташкилотларнинг асосий мақсад ва фаолият услублари қуйидагилардан иборат:

– аҳолига ҳанафийлик мазҳабига зид мутаассиб ва сиёсийлаштирилган диний ғояларни сингдириш. Бунинг учун аҳоли ичида ақидапарастлик ғоялари ва “Ҳизбут таҳрир” гуруҳининг таълимотлари даъват қилинади, “жиҳод”, “шаҳидлик” ғоялари тарғиб қилинган адабиёт, видео ва аудио тасмалар тарқатилади, яширин “ҳужралар” ташкил қилиниб, ўқиётганларга мутаассиб тушунчалар сингдирилади;

– ижтимоий-сиёсий вазиятни беқарорлаштириш, динлараро ва миллатлараро муносабатларни кескинлаштириш. Бунинг учун аҳоли ичида ва хорижий ахборот воситаларида Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий ҳолат, жумладан, диний сиёсат, имомларнинг фаолияти бўйича ифво маълумотлар тарқатилади, шу-

нингдек, яширин гуруҳлар тузилиб, улар томонидан ақидапарастлик руҳидаги диний ташвиқот юритилади, террорчилик амалиётлари амалга оширилади;

— хорижда фаолият юритаётган диний-экстремистик ташкилотлар билан мустаҳкам алоқалар ўрнатиш, улар ёрдамида жангарилар тайёрлаш.

Кейинги йилларда диний-экстремистик ташкилотлар фаолияти, террорчилик амалиётида ўз-ўзини портлатиш усулини қўллаш ҳаракатларига аёлларнинг кўпроқ жалб қилиниши кузатилмоқда.

Минтақамизда бир қатор диний экстремистик ташкилотлар фаолият олиб боришга интилмақда. 1996 йилда ташкил топган “Ўзбекистон ислом ҳаракати” гуруҳининг мақсади — қурол кучи билан Марказий Осиё, Кавказ ва Россия Федерациясининг Волгабўйи республикаларини бирлаштирувчи “Буюк Ислом амирлигини” тиклаш. Таркибига 1992—1993-йилларда фаолияти тугатилган “Адолат” ҳаракати каби қатор диний-экстремистик ташкилотларнинг собиқ фаоллари кирган, ЎИХ аъзолари Бирлашган тожик мухолафати (БТМ) тарафида фуқаролар урушида иштирок этди. Низо ҳал қилиниши жараёнида ЎИХ дала қўмондонлари Тожикистон ҳукумати ва БТМ ўртасида имзолаган битим шартларини бажаришдан бош тортдилар ва улар Тожикистонни тарк этиб, Афғонистон ҳудудига ўтиб кетдилар.

Жаҳоннинг қатор мамлакатларида ЎИХ расмий равишда террорчилик ташкилоти, деб тан олинган. Чунончи, у АҚШ Давлат департаменти томонидан тайёрланган ва Конгресс тасдиқлаган хорижий террорчилик ташкилотлари рўйхатига киритилган. Шундан келиб чиқиб, ташкилотнинг аниқланган барча молиявий ҳисоблари “музлатилган” Россия Федерацияси Олий суди ва Бош прокуратураси ҳам ўзининг 2003 йил 14 февралдаги қарори билан уни террорчилик ташкилоти сифатида эътироф этган. Мазкур гуруҳ “ал-Қоида” ва «Толибон» ҳаракати билан яқин алоқага эга.

“Ўзбекистон ислом ҳаракати” гуруҳи жангарилари 1999 йили Тошкент шаҳри ва вилоятида, 2000 йили Тошкент ва Сурхондарё вилоятларида, 2004 йили Тошкент ва Бухорода, 2005 йили Андижонда, шунингдек, 1999, 2000 ва 2006-йиллари Қирғизистон, 2006 йили Тожикистон ҳудудида террорчилик ҳаракатларини амалга оширишда иштирок этган.

“Ҳизб ат-таҳрир ал-исломий” — (“Ислом озодлик партияси”) ташкилоти демократия, конституция, сайловни инкор этади, сиёсий ҳокимиятни қўлга киритиш ҳамда халифаликка асосланган тузумни ўрнатишни мақсад қилиб белгилаган. “Ҳизбут-таҳрир” ташкилоти, асосан, яширин “халқалар” тузиш, оғзаки ва варақа тарқатиш орқали экстремистик ғояларни тарғиб қилади. Шу билан бирга, гуруҳ террорчи гуруҳлар учун “зомбилаштирилган” жангарилар етказиб бериш билан ҳам шуғулланади. Масалан, 2006 йили Ироқда ўлдирилган “ал-Қоида”нинг Ироқдаги бўлимнинг раҳбари Абу Мусо Зарқавий ҳам аввал “Ҳизбут таҳрир” аъзоси бўлган. 2004 йили Россия, 2006 йили эса Қирғизистонда қўлга олинган “ҳизбчилардан” ўқ отар қурол, портловчи моддалар ва ўқ-дори топилган.

“Ҳизбут-таҳрир” аввало, ислом ниқоби остида экстремистик ғоялар билан йўғрилган тушунтириш ишларини олиб боради. Бунда ҳизбчи ҳар бир шахснинг фикрлаш доирасига қараб ўз таълимотига даъват этади. Қолаверса, жамиятда содир бўлаётган у ёки бу шаклдаги қийинчиликлар, турли табиий офатлардан ўз мақсадлари йўлида фойдаланиб, агар исломнинг саҳиҳ ҳукмлари бўлганда эди, бундай ҳодисалар рўй бермас эди, қабилдаги фикрлар билан ғаразли ниётларини амалга оширишга интиладилар. Бошқача айтганда, уларнинг наздида ҳужум фикрга қаратилмоғи лозим. Бу ҳужум фикрий курашга, фикрий кураш, ўз навбатида, фикрий инқилобга олиб бориши

керак. Фикрий инқилобнинг орқасидан эса сиёсий инқилоб содир бўлади. Мазкур вазифани адо этган авлоднинг ўзи ҳокимият тепасига келади.

Бу мақсадларни амалга ошириш учун ташкилот 1989 йилдан бошлаб “ал-Ваъй” (“Онг”) номли ойлик нашрини турли тиллардаги таржимаси билан давомий чиқариб келмоқда.

Айни пайтда, “Ҳизбут-таҳрир” курашни уч босқичда олиб боришни кўзлайди. Улардан биринчиси “тасқиф” – тушунтириш ишлари босқичидир. Унда ҳали онги тўлиқ шаклланмаган, фикри заиф, таъсирга берилувчан ёшларни тузоқга илинтириш, ҳуқуқ-тартибот ва ҳокимият идораларидаги масъул шахсларни ўз тарафига оғдиришдек мақсадларга эришиш кўзланади.

Иккинчи – “тафоул” – биргаликда ҳаракат қилиш босқичида фикрий кураш орқали “Умматнинг оёққа туриши, фикрий онглилиги ва келажак масалаларини идрок қилишга эришиши” йўлида фикрий инқилобга етишиш назарда тутилади.

Учинчи – “инқилоб” – тўнтариш босқичида эса, тарбияланган уммат орқали ҳокимиятни қўлга кириштириш мўлжалланади.

Юқоридагилардан “Ҳизбут-таҳрир” ҳам бошқа диний экстремистик ташкилотлар каби мавжуд конституциявий тузумни афдариб ташлаб, ҳокимият тепасига келишга интилиши, ягона халифалик давлатини қуриш, унинг асосий ва сўнгги мақсади экани очиқ-ойдин кўриниб турибди. Шунинг учун ҳам, “Ҳизбут-таҳрир”нинг расмий фаолият кўрсатиши деярли барча мусулмон мамлакатлари, жумладан, араб давлатларида расман тақиқланган.

“Ҳизбут-таҳрир” партиясини қўллаб-қувватлайдиган уламолар ислом дунёсида жуда озчиликни ташкил этади. Аксинча, уни инкор этадиганлар сон-саноксиз. Бу партиянинг ғояси ва дастури ҳанузгача

дунёнинг бирорта мамлакатада маъқулланмаган. Унинг ўзи расмий ташкилот сифатида тан олинмаган, балки илк таъсис топган масканидан тортиб, дунё мамлакатларининг ҳаммасида унинг фаолияти тақиқланган. Исломда эса, озчиликнинг эмас, кўпчиликнинг фикрига қўшилишга буюрилган. “Менинг умматим ёппасига адашиб, залолатга тушиб қолмайди, қачонки, улар орасида қарама-қаршилиқни кўрсаларингиз, сизлар кўпчилик томонида бўлингиз!” — деган саҳиҳ ҳадис ҳам ушбу фикрга далил бўлади.

Республикамизда фаолият юритишга интилаётган бошқа оқимларнинг ўз олдиларига қўйган мақсадлари ҳам юқоридагилардан деярли фарқ қилмайди. Масалан, “жиҳодчилар”нинг мақсади диний ҳолатни Пайғамбар давридаги кўринишга қайтариш, яъни дин, мусулмончилик ўша даврда қай ҳолатда бўлган бўлса, бугун ҳам шундай қолиши керак, деган даъвода яққол намоён бўлади. Бундай тузум бугун қандай натижаларга олиб келиши мумкинлигини “Толибон” ҳаракати Афғонистонда олиб борган сиёсати ва унинг оқибатлари ҳам яққол кўрсатиб турибди.

“Акромийлар” гуруҳи асосчиси — Акром Йўлдошев «жиҳодчилар»нинг Андижондаги ғоявий раҳнамоси Абдували Мирзаев шогирдларидан бўлиб, 1990-йилларда «Ҳизбут таҳрир»нинг маҳаллий раҳбари Абдурашид Қосимовдан сабоқ олган.

Кейинчалик А.Йўлдошев «ҳизбуттаҳрир» чилар билан келиша олмай, ажралиб чиққан ҳамда «Ислом низоми», «Иzzат ва шараф сари» ва «Халифалик» номли адабиётлардан фойдаланган ҳолда 12 дарсдан иборат «Имонга йўл» рисоласи ва ҳаракат дастурини ишлаб чиққан.

«Акромийлар» ўз сафларига жалб қилинувчи шахсларга руҳий таъсир ўтказиш ва уларни ғоявий жиҳатдан бирлаштириш мақсадида фаолиятларини қу-

йидаги асосий даврлар (босқичлар)га бўлган ҳолда амалга оширишлари аниқланган.

«Сирли» ёки «Махфий» (ўз тарафига муносиб номзодлар жалб қилиш); «Моддий» ёки «Иқтисодий» (иқтисодий ёрдам ва иш билан таъминлаш, топган фойдадан 1/5 қисмини жамоа учун «байтулмол»га ажратиш); «Маънавий» ёки «Сиёсий» (ғоявий жиҳатдан қайта ишлов, дин ва сиёсатни қўшиб ўргатиш); «Узвий майдон» (тайёр бўлган аъзоларни «зарур» жойларга қўйиш, фаолият доирасини кенгайтириш); «Охират» ёки «Тўнтариш» (асл ва асосий мақсад: вазият етилгач, мавжуд тузум ўрнига ўз ҳокимиятларини ўрнатиш). Мазкур босқичлар махфий, ижро муддати қатъий белгиланмаган ҳолда амалга оширилиши кўзда тутилган.

Шу билан бирга, «акромийлар» ҳар бир тузилма учун биринчи навбатда, молиявий асос яратилиши лозимлигини таъкидлаб, ўз ҳаракатларини ривожлантириш мақсадида «биродарлар» даромадининг 20 фоизидан тушадиган маблағлар жамғармасини ташкил этганлар. Жамғарманинг асосий қисмини янги иш ўринларини ташкил этиш ва аъзолар сафини кенгайтиришга сарфлаганлар.

Ҳибсга олинган А.Йўлдошев амнистия туфайли 1998 йил декабрида озодликка чиқиб, ўз издошлари билан биргаликда «ашёвий далил» бўлиши мумкин бўладиган барча адабиётларини йўқотиб юборишга эришган.

1999 йилда А.Йўлдошев бошчилигида «акромийлар»нинг бир қатор раҳбарлари жиноий жавобгарликка тортилганидан сўнг, оқим фаолиятида туб ўзгаришлар юз берган. Шу даврга қадар «биродарлар»га «Имонга йўл» китобидан сабоқ бериб келинган бўлса, эндиликда ушбу ўқув дарслиги йўқ қилиниб, дарслар оғзаки равишда, аммо кўрсатиб ўтилган китобнинг моҳияти бўйича олиб борилган.

Янги тахрирда тайёрланган «Имонга йўл» рисола-сида фалсафий-мантикий баён услуби танланган. Бундан диний ва дунёвий, хусусан, фалсафий илмлардан узоқ бўлган кишини мантиқ, ақлга оид мавҳум мавзулар олдида осон таслим қилишдек мақсад кўзланади. Шунингдек, ушбу рисолада имон масаласида юртимизда азалдан анъанавий ҳисобланиб келган ҳанафий мазҳаби ва мотуридия таълимотига зид ақидалар ҳам кўплигини қайд этиш зарур.

Буни китобнинг 3-дарсидаги қуйидаги фикрда ҳам кўриш мумкин:

«Имон комил бўлиши учун, тилда айтилган нарса амалда тасдиқланмоғи шартдир».

Ҳанафий мазҳаби ва мотуридия таълимотига кўра, имон шarti 2 та: Аллоҳнинг бирлиги ва Муҳаммад алайҳиссалом пайғамбар эканига тил билан иқрор бўлиб, дил билан тасдиқлаш. Имом Мотуридий «Имоннинг жойи қалбдир», деганлар. Буюк ватандошимиз Абу Ҳафс Насафий айтадилар: «Мўминлардан бўлган гуноҳкорлар дўзахда абадий қолмайдилар. Имон Аллоҳ таоло ҳузуридан келган нарсаларга қалбдан ишониш ва уни тил билан иқрор қилишдир. Агар бандада шу икки шарт бўлса, у бсмалол мен мўминман дейиши мумкин». Демак, дин арконларига амал қилиш имоннинг шarti эмас ва амалсиз одам кофир бўлмайди.

Имом Мотуридий ушбу фикрларни ўз даврининг адашган фирқаларидан — хорижий, муътазила ва ҳашвийларга раддия сифатида асосли тарзда изҳор қилганлар.

Тарихда ана шундай адашган фирқалардан бири — хорижийлар ўз йўлларига юрмаган, кўзғолонларида иштирок этмаган мусулмонларни «имонсиз», «кофир» ҳисоблаб, «катта гуноҳ» (кабира) қилганлар имондан чиқади ва улар билан уруш (жиҳод) олиб бориш керак, деб таъкидлаганлар.

Мазкур талқиндаги «имон» ҳам дин арконларига амални ўзларича баҳолаб, «кофир» деб аташ ҳамда оммани уларга қарши қўйишга дастак бўлиб хизмат қиладиган ғоялардан ҳисобланади.

Шунингдек, таълимот «биродар»ларга ўзларини яшириш мақсадида шариатда тақиқланган баъзи амалларни бажаришга рухсат этади.

«Акромийлар» ўзаро алоқаларни мустаҳкамлаш мақсадида, тадбиркорлик билан шуғулланганлар ҳамда янги аъзоларни, асосан, қариндошлар ҳисобига ўзларининг савдо дўконлари, сартарошхона, новвойхона, дурадгорлик, қандолатчилик, косибчилик ва мебель ишлаб чиқариш цехларига ишга жалб қилиш орқали кенгайтиришга ҳаракат қилганлар.

Бу оқим ғояларининг тарқалишига бир қатор омиллар ҳам сабаб бўлган. Жумладан, улар иш билан таъминлаш, молиявий муаммолар ечими учун «халис» моддий ёрдам кўрсатиш орқали уларнинг асл мақсадларидан беҳабар одамларни ўзларига иқтисодий жиҳатдан боғлаб олишга ва ўз тарафдорларига айланттиришга ҳаракат қилганлар. Уларнинг тарафдорларидан бўлганлар «А.Йўлдошев ва унинг атрофидагилар бизни иш, яхши маош ва бепул овқатланиш билан таъминладилар», деб чет эл ахборот воситаларига интервьюлар берганидан бу ҳақиқатни англаб олиш қийин эмас.

«Акромийлар» ҳокимиятни қўлга олиш билан боғлиқ режаларини ҳақиқий аъзо бўлмаганлардан сир тутганликлари ҳамда янги тарафдорлар уларни сиёсатга алоқаси йўқ деб билганлари боис сингдирилатган фикрларга кўникиб бораверганликларини кўрсатади. Бу йўлдаги амалий даъват услуби бошқа ақидапарастлар ёндашувидан фарқли бўлиб, оммага мафкуравий тузоқ қўйишга асосланади. «Акромийлар»нинг бу тамойилига кўра, мавжуд конституциявий тузумни ўзгартириш, ислом давлати қуриш каби гап-

ларни гапириш шарт эмас, балки «ҳаётдаги барча муаммоларнинг ечими Қуръон ва ҳадисда» деб уқтирилса бас. Бу фикрдан «тўғри» хулосани одамлар ўзлари чиқариб олишларига бироз «ёрдамлашиб юборилса» етарли.

«Акромийлар» янги аъзоларга эртаю кеч мавжуд тузумнинг камчиликлари, ўзларининг гўёки сиёсатдан йироқ, кичик бўлсада, ҳақиқий «биродарлар жамоаси» муҳитининг «гўзал» жиҳатларини уқтириб бориш орқали руҳий таъсир ўтказишга ҳаракат қилганлар.

Барча мутаассиб ақидапарастлар қатори «акромийлар»нинг ҳам фожиаси шундаки, улар имон, эътиқод, туйғу, тушунча, қалб ва ақл, маънавият билан маърифат, дин ва фалсафанинг моҳиятини ўзларининг ғаразли фикрлари доирасида талқин этадилар. Киши ўз эътиқоди йўлида қанча илмга эга бўлмасин, у аввало, ниятни пок қилсин, ниятида эзгулик, самимийлик ва ихлосга жой берсин. Зеро, ҳадисларда айтиладики: «Ишлар ниятга мувофиқдир».

Улар кундалик ибодат ва диний турмуш тарзида яшаб келаётганларни ҳақиқий мусулмон деб ҳисобламайдилар, дин аҳллари билан маслаҳатлашиш ёки улардан илм олишни умуман ўзларига эп кўрмайдилар. Ваҳоланки, диёримизда азалдан ислом илмларига чин ихлос билан хизмат қилувчи уламою фузалолар кўп бўлган, улар ҳозирда ҳам кам эмас.

«Ҳизбут таҳрир», «акромийлар» каби адашган фирқалар турли ташвиқотлар олиб боришларига қарамай, халқимиз орасида эътибор топа олгани йўқ. Чунки, Пайғамбаримиз «Менинг умматим залолатда бирлашмас», деган ҳикматни бекорга айтмаганлар. Ўн тўрт асрдан буён эътиқодида мустаҳкам бўлган халқни нотўғри йўлга бошлаш самарасиз кечиши турган гап. Дин-диёнатимизга шунчалар имкониятлар берилиб турган бир пайтда бу каби тоифалар динга фақат зарар келтирмоқда.

Президентимиз таъкидлаганларидек: «Биз фақат терроризмнинг ташқи кўринишларига, бегуноҳ одамларни гаровга оладиган, портлатадиган ва ўлдирадиган кимсаларга қарши курашиш билангина бу офатни бартараф этиб бўлмаслигини бир неча бор таъкидлаганмиз. Ҳаётнинг ўзи шуни кўрсатмоқдаки, авваламбор, ушбу бало-қазонинг бирламчи манбаларига қарши курашиш даркор. Яъни ислом динини сиёсатга айлантираётган, ёвузлик ва террорчилик мафкурасини яратаётган кўплаб радикал ва экстремистик марказларнинг, биринчи навбатда, ёшлар онгини заҳарлаб, зомбига айлантириб, улардан террорчилар тайёрлаш бўйича конвейер ташкил этаётган, халифалик тузишдек турли хом-хаёлларни амалга оширишга уринаётган қабиҳ кучларнинг илдизини қирқиб ташлаш керак».

“Таблиғчилар” дунёвийликни инкор этувчи, сиёсийлаштирилган ва мутаассиб диний мафкурани ташвиқот қилиш ва унинг тарафдорларини кўпайтириш орқали ўз таъсирини бутун дунёга ёйишни мақсад қилади. Маркази Бангладешда жойлашган. Йирик филиаллари Покистон, Ҳиндистон, Миср, Саудия Арабистони, Бирлашган Араб Амирликлари каби мамлакатларга жойлашган. “Таблиғчилар” ҳар йили 40 кун мобайнида уйма-уй юриб ташвиқот ишларини амалга оширади. Улар илгари сураётган ғоялари ҳанафийлик мазҳабига зид бўлиб, ақидапараст гуруҳларнинг ғоялари сингари динда мутаассибликни тарғиб қилади.

Асосчиси туркиялик Саййид Нурсий Бадиуззамон бўлган «Нурчилар» ташкилотининг асл мақсади — мавжуд ҳокимият учун қарши чиқувчи ўта диний, мутаассиб кишиларни тарбиялашдан иборат.

1942 йилда Туркиянинг Эрзурум шаҳрида туғилган Ф.Гюлен “Нур” ҳаракатининг асосчиси Саййид Нурсий вафотидан сўнг унинг ўрнини эгаллагач, нур-

чиларнинг Измирдаги ҳаракати режаларини ишлаб чиққан ва ҳаракат иштирокчиларининг амалий машғулотларига раҳбарлик қилган.

Ф.Гюлен қаламига мансуб 24 та китоб ва 130 дан зиёд турли видеокассеталар мавжуд. Туркияда Ф.Гюлен ташкил қилган 90 та турли жамғарма, 103 та хусусий мактаб, 211 та ширкат, 160 та ўқув курслари ва 500 га яқин ётоқхоналар фаолият кўрсатмоқда. Шунингдек, у “Сизинти”, “Йни умит” ва “Фонтан” каби 14 та журнал, “Заман” кундалик газетаси, “Саманйоли” хусусий телеканали ва икки радиостанцияга эгалик қилади.

Оқим вакиллари ўзларига янги аъзоларни жалб этишда биринчи навбатда, «Нурчилар» жамоаси фаолияти сиёсатдан узоқ деган фикрни сингдиришга ҳаракат қиладилар. Аслида бу бир ниқоб бўлиб, уларнинг фаолияти негизида айнан сиёсатга аралашув ётади. Ташкилотнинг стратегияси узоқ даврга мўлжалланган бўлиб, аста-секинлик билан ёшларга мутаассиб диний ғояларни сингдириб бориш ва келажакда уларнинг раҳбар лавозимларга тайинланиши орқали “Нурчилар” жамоасига мойил шахсларни ҳокимият тепасига чиқаришга асосланган.

“Нурчилик” ҳаракати сафларининг асосини ёшлар ташкил этади. Ҳаракат томонидан ташкил этилган оммавий ахборот воситалари орқали амалга оширилган тарғибот ва ташвиқот натижасида уларнинг сафлари кенгаймоқда. Мазкур оқим аъзолари Ҳиндистон, Покистон ва Малайзия мамлакатларида ҳам пайдо бўлган. Шунингдек, Америкада таҳсил олувчи турк талабалари орасида «Нурчилар» даъватига эргашувчилар борлиги сабабли бу ҳаракат АҚШ ҳудудида ҳам тарқалмоқда. Туркиядан ташқарида, масалан, Германияда Ф. Гюлен тарафдорлари томонидан тил мактаби, иккита ўқув маркази, радиостанция, касалхона ва болалар боғчаси, Голландия ва Швейца-

рияда — иккита жамғарма, Болқонда — иккита хусусий мактаб, бизга кўшни бўлган Марказий Осиё давлатларида — 128 та хусусий лицей ва 6 та университет, Яқин Шарқ ва Африкада — 3 та мактаб ва 2 та тил курслари, АҚШда — 2 та ётоқхона ва масжид ташкил қилингани ҳам улар фаолиятининг қамрови тўғрисида тасаввур ҳосил қилиш имконини беради. Ф.Гюлен фаолиятининг иқтисодий манбаи бўлиб “Азия Файненс”, “Ишик” каби энг йирик суғурта ва кўплаб тижорат компаниялари хизмат қилади ва одатда, бу ҳомийлар ўз ёрдамларини ошқора қилмайдилар.

Бу оқимнинг юртимизга кириб келиши 1992 йилдан бошлаб кузатилган. Дастлаб оқим ғоялари туркиялик экстремистларнинг моддий ва маънавий кўмагида етказилган. Айни дамда улар махфий тарзда ҳаракат олиб боришга уринмоқдалар.

Юқорида қайд этилган диний экстремистик гуруҳлар ислом динини “асл ҳолатига қайтариш” даъвати остида босқинчилик, талончилик ва бегуноҳ инсонларнинг қонини тўкиш каби террорчилик ишларини амалга оширмоқда. Мазкур гуруҳларнинг ғоялари жамият ҳаётининг ажралмас бўлаги саналган маънавий ва маданий тараққиётга ҳам салбий таъсир кўрсатмоқда.

Ёшлар ва хотин-қизлар орасида экстремистик ғояларнинг тарқалиш сабаблари

Кейинги пайтларда турли террорчилик ҳаракатларини содир этиш ишларига аёллар ҳам араллашиб қолмоқда. Белла-

рига портловчи моддалар боғлаб, ўзини нобуд қилаётган аёллар сони ортиб бормоқда. Бу каби ишларга қўл уришлари, ўз жонларига қасд қилишлари, умуман, терроризм йўлига кириб қолишларининг асосий сабаби, уларнинг на диний, на дунёвий билимга эга эмасликлари, турли оқимларга нисбатан соф ислом динининг муносабатини билмасликларидир.

Баъзи кишилар аёлларнинг террор йўлига кириб қолишларини моддий қийинчилик, оиладаги етишмовчилик, ишсизлик, кам таъминланганлик, аламзадалик, сиёсатдан норозилик каби қатор ижтимоий ҳолатлар билан боғлашга интиладилар.

Аслида эса, экстремистлар аёлларнинг турли оқимларга кириб, ўзларини ўлдириш даражасигача боришларида уларнинг маънавий-руҳий оламига хос хусусиятлардан усталик билан фойдаланаётганликларини кўриш мумкин. Хусусан, маълумотлар Фаластин ва Кавказда алдаб ёки зўрлаб номусига тегиш орқали уларни маънавий-руҳий жиҳатдан боши берк кўчага киритиб қўйиш, сўнг эса бу гуноҳни ювиш йўли сифатида “шаҳидлик”ни таклиф этиш ва аста-секин ўз-ўзини портлатишга тайёрлаш усулидан кенг фойдаланилаётганини кўрсатади.

Амалиёт, айна пайтда, хотин-қизлар ўз ака-укаларининг таъсирида ҳам бундай ҳаракатларни содир этиш даражасига келганликларини кўрсатади. Жумладан, эркаклар ўзининг диний илмлардан беҳабар, ҳар ишда итоаткор аёлига турли оят-ҳадисларни нотўғри талқинда тушунтириши, кўпорувчилик ҳаракати учун жаннат билан мукофотланишини ваъда қилиши, аёлнинг жаннатга кириши эрнинг розилигига боғлиқлигини доимий уқтириши оқибатида аёлларнинг ўзини ва беғуноҳ кишиларни ўлдириб, жиноятга қўл уришлари аниқланган.

Ёшларнинг турли оқимларга кириб қолишлари сабаблари қаторида уларнинг билимлари, шу жумладан, диний илмларни эгаллашга бўлган қизиқиш ва интилиши ҳамда ишонувчанлиги, бирданига ва ҳамма нарсага (бойлик, шон-шуҳрат, мартаба ва ҳ.к.) эга бўлишга ҳаракат қилиши, илмий тилда айтганда максимализм каби маънавий-руҳий омилларни алоҳида ажратиб кўрсатиш лозим. “Сен бу ташкилотга ки-

риш ёки мана бу вазифани бажариш билан алоҳида, ҳар кимга ҳам насиб қилавермайдиган шарафли ишга қўл урган бўласан, керак бўлса, сен миллат, дин, инсониятнинг халоскорига айланасан!” — деган қарашларни сингдириш жараёни айнан мана шу каби хусусиятларга алоҳида эътибор берилаётганини кўрсатади.

Ёшлар ва аёллар уларга хос бўлган руҳий хусусиятларни яхши биладиган ва ўзларининг ғаразли мақсадлари йўлида усталик билан фойдаланаётган, халифалик тузсак барча муаммоларимиз ҳал бўлади деб юрган ҳизбчиларнинг сафсаталарига учиб, алданиб қолмоқдалар, ўзларини портлатмоқдалар. Ислот таълимотининг асл моҳиятига кўра, бу каби ҳаракатлар мутлақо нотўғридир. Зеро, Қуръони каримда ўз жонига қасд қилиш энг катта гуноҳлардан экани таъкидланган: «...ўз қўлларингиз билан ўзларингизни ҳалокатга ташламангиз! (Барча ишларни) чиройли қилингиз. Албатта, Аллоҳ чиройли (иш) қилувчиларни яхши кўради».

Ким бўлишидан қатъи назар, бегуноҳ кишиларни ҳалок этиш улкан гуноҳ экани ҳақида қуйидаги оят хабар беради: «Бирор жонни ўлдирмаган ёки Ерда (бузгунчилик ва қароқчилик каби) фасод ишларни қилмаган инсонни ўлдирган одам худди ҳамма одамларни ўлдирган кабидир.

Абу Ҳурайра ривоят қилган ҳадиси шарифда эса ўзини ўлдирган кишининг жазоси янада равшанроқ ёритилган: «Ким ўзини бир темир парчаси билан ўлдирса, қиёмат кунда жаҳаннам ўтида темир парчаси қўлида, абадий равишда у билан ўзини ўлдириб азобланиб ётади. Ким заҳар ичиб ўзини ўлдирса, доимий равишда заҳарланиб жаҳаннам ўтида азобланади. Ким ўзини тоғдан ташлаб юборса, доимий равишда жаҳаннам ўтида ўзини тоғдан ташлаб ўлдириб азобланади».

Жаҳолатга қарши маърифат

Бугунги кунда диний экстремизм ва терроризмга қарши кураш жаҳон ҳам-

жамияти учун энг долзарб масалага айланди. Шу жумладан, бизнинг юртимизда ҳам бегуноҳ кишиларнинг қони тўкилиши, обод жойлар вайрон бўлиши, аҳоли ўртасида ваҳима, парокандалик келиб чиқшининг олдини олиш мақсадида бу каби ишларни амалга оширмақчи бўлганларга қарши қатъий кураш олиб борилмоқда. Бу курашнинг моҳияти, жумладан, Президентимизнинг “Ҳозирги вақтда кўз ўнгимизда дунёнинг геополитик, иқтисодий ва ижтимоий, ахборот-коммуникация манзарасида чуқур ўзгаришлар рўй бераётган, турли мафкуралар тортишуви кескин тус олаётган бир вазиятда, барчамизга аёнки, фикрга қарши фикр, ғояга қарши ғоя, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш ҳар қачонгидан кўра муҳим аҳамият касб этмоқда”, — деган фикрларида ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Хўш, жаҳолатнинг ўзи нима? У қандай кўринишларда намоён бўлмоқда? Жаҳолат — арабча “жаҳила” феълининг ўзаги бўлиб, билмаслик маъносини англатади. Ислом динидан олдинги даврни “жоҳилият даври” деб аталишининг сабаби ҳам шунда. Кишилар билимсизлиги, жоҳиллиги туфайли қиз болаларни тириклай кўмганлар, аёлларни одам ўрнида кўрмаганлар, уларнинг ҳеч қандай ҳақ-ҳуқуқлари бўлмаган, жамият жиноят ботқоғига ботган замон бўлган. Ислом дини келгач, жаҳолат ўрнини маърифат эгаллади. У аёл-қизлар шаънини кўкларга кўтарди, уч қиз тарбиялаб, уларни турмушга берган она жаннатий бўлиши, жаннат оналар оёғи остида эканини баралла айтди. Кишилар маърифатли бўла бошладилар.

Афсуски, бугунги кунда ҳам жаҳолат турли кўринишларда ўзлигини намоён қилмоқда. Шулардан

бири, диний билимсизликдир. Диний саводи паст бўлган кишилар ўзларини ислом динининг жонкуярлари қилиб кўрсатувчи, аслида эса, ҳокимиятни эгаллашни мақсад қилиб қўйган турли оқим вакилларининг қуруқ ваъдаларига алданиб қолмоқдалар, ҳатто, ўзларини қурбон қилишгача етиб бормоқдалар. Бундай мудҳиш оқибатларни келтириб чиқарувчи билимсизликнинг олдини олишга давлатимиз катта эътибор қаратаётганини таъкидлаш зарур. Ҳақиқий диний билим оламан деганларга кенг имкониятлар яратилгани — ўрта махсус ислом билим юртлари, Тошкент ислом институти ва Тошкент ислом университети каби ўқув юртлари фаолият кўрсатаётгани ҳам жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш борасида аниқ амалий ишлар қилинаётганининг ёрқин ифодасидир.

Жоҳиллик ҳам мутаассиб оқимларнинг ғаразли ниятларини амалга оширишига замин яратадиган омиллардандир. Республикамиз ҳудудига яширин тарзда олиб кирилаётган экстремистик руҳдаги адабиётлар, тарқатилаётган варақалардан таъсирланаётган ва тўғри йўлдан адашаётганларнинг борлиги ҳам буни тасдиқлайди.

Бунинг олдини олишда, Президентимиз қайд қилганларидек, “ бугунги мураккаб мафкуравий жараёнларни илмий-амалий жиҳатдан атрофлича таҳлил қилиш ва баҳолаш, уларнинг устувор йўналишларини, кимга ва нимага қарши қаратилганини аниқлаш, аҳоли турли қатламларига таъсирини ўрганиш, миллий манфаатларимизга, ҳаёт тарзимизга зид бўлган зарарли ғоялар ва мафкуравий хуружларнинг моҳиятини очиб бериш, фуқароларимиз қалбида миллий тафаккур ва соғлом дунёқараш асосларини мустаҳкамлаш алоҳида аҳамият касб этади” Шу билан бирга, давр фуқароларимизнинг экстремистик оқим-

лар таъсирига тушиб қолишининг олдини олиш учун қилаётган ишларимизни мунтазам асосда такомиллаштиришиб боришни талаб этаётганини ҳам алоҳида қайд этиш лозим.

Ўзини портлатиш орқали бегуноҳ кишиларнинг ҳалок бўлишига, қанчадан-қанча болаларнинг етимга айланишига сабаб бўладиган жафокорлик ҳам жаҳолатнинг ўзига хос кўринишидир.

Бундай жафокорлик энг оғир гуноҳлардан ҳисобланади. Куръони каримнинг “Кимдаким қасддан бир мўминни ўлдирса, унинг жазоси жаҳаннамда абадий қолишдир. Яна унга Аллоҳ ғазаб қилгай, лаънатлагай ва унга улкан азобни тайёрлаб қўйгай”, — деган ояти ҳам фикримизни тасдиқлайди.

Юқорида қайд этилган ҳолатлар ҳам жаҳолат оғир оқибатларни келтириб чиқаришини кўрсатади. Шундай экан, одамлар онги ва қалбида маърифатнинг мутлақ устувор бўлишига эришиш, кишилар тафаккурини бойитиш, уларда соғлом ва собит эътиқодни шакллантириш учун кураш, бу йўлдаги назарий ва амалий ишларнинг ҳозиржавоблигини таъминлаш, таъсирчанлигини ошириш долзарб вазифалардан бири бўлиб қолаверади. Зеро, Юртбошимиз таъкидлаганларидек, одамнинг ўз мустақил фикрига, собит эътиқодига, ўзи таяниб яшайдиган ҳаётий-миллий қадриятлар, шаклланган дунёқараш ва мустаҳкам иродага эга бўлиши ҳар турли мафкураларнинг босими, уларнинг гоҳ ошкора, гоҳ пинҳона кўринишдаги тазйиқларига бардош беришининг асосий шarti ҳисобланади.

Таянч тушунчалар

Диний экстремизм ва терроризмнинг минтақада намоён бўлиши, диний экстремистик ҳаракатларнинг ғаразли мақсад ва интилишлари, диний экстремистик ташкилотлар.

Ёшлар ва хотин-қизлар экстремистик ғояларни тарқатиш объекти, жаҳолат, маърифат, “Жаҳолатга қарши маърифат” ғояси.

Такрорлаш учун саволлар

1. Диний экстремизм ва терроризмнинг Марказий Осиёда намоён бўлишининг ўзига хос хусусиятлари нималарда кўринади?

2. Диний экстремистик ҳаракатлар Марказий Осиёга нисбатан қандай ғаразли мақсадларни кўзламоқда?

3. Марказий Осиёда фаолият юритишга интилаётган қандай диний экстремистик ташкилотлар мавжуд?

4. Ёшлар ва хотин-қизлар орасида экстремистик ғояларни тарқатишга уринишнинг асосий сабаблари ва уларни олдини олиш йўллари ҳақида нима дейиш мумкин?

5. «Жаҳолатга қарши маърифат» ғоясининг диний экстремизм ва терроризмнинг олдини олишдаги аҳамияти нимада?

ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ ВА ТЕРРОРИЗМГА ҚАРШИ ҚУРАШНИНГ ХАЛҚАРО СИЁСИЙ – ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Диний экстремизм ва терроризмга қарши курашда халқаро ҳамкорлик

Халқаро терроризм — энг оғир жиноят бўлиб, у узоқ давом этган жараёнларнинг ҳосиласи ҳисобланади. Унга қарши курашда давлатлараро ҳамкорликнинг йўлга қўйилиши ўтган асрнинг 30-йилларидан бошланган. Масалан, 1934 йилда Мадридда бўлиб ўтган жиноятчиликка оид қонунларни унификациялаштириш муаммоларига бағишланган конференцияда терроризмнинг «Аҳолини даҳшатга солиш ва ҳар қандай ижтимоий ташкиллашувни йўқ қилиш мақсадида бирор бир воситани қўллаш» деган маънодаги таърифи қабул қилинишига эришилган эди.

1937 йилда 20 дан ортиқ давлат терроризмнинг олдини олиш ва бундай ҳаракатлар учун жазолаш ҳақидаги Конвенцияни имзолади. Унда терроризм «давлатга қарши қаратилган, муайян шахслар ёки аҳоли ўртасида қўрқувни келтириб чиқариш мақсадини кўзлаган жиноий фаолият» дея таърифланган эди. Давлат бошлиқлари, уларнинг ҳуқуқидан фойдаланувчи, улар тайинлаган ёки меросхўр бўлган кишилар, қайд этилган шахсларнинг аёллари ҳаёти, соғлиғи, озодлигига тажовуз қилиш, жамоат мулки ёки бошқа давлатнинг мулкига зарар етказиш, оммавий хавф туғдириш билан одамларни ҳалок қилиш

ниятини кўзлаш, кўзлаган жиноятларини содир этиш мақсадида қурол-яроғ ва портловчи моддалар сотиб олиш, сақлаш ва етказиб бериш ана шундай жиноят сирасига киритилган эди.

Айни пайтда, террорчиларни жиноий жавобгарликка тортиш учун 13 давлат суверен тенгликни чегараловчи «Халқаро жиноий судни ташкил этиш» ҳақидаги Конвенцияни имзолади. Шундай бўлса-да, бу ҳужжатларда халқаро террорчиларни тутиб бериш масаласи умуман қўйилмаган, терроризмнинг таърифи эса ҳаддан ташқари кенгайиб кетган эди. Юқоридаги каби қатор камчиликлари туфайли номлари зикр қилинган конвенциялар зарур миқдордаги ратификацияларни тўплай олмади ва кучга кирмай қолиб кетди. Шунга қарамай, улар бу соҳадаги давлатлараро ҳамкорликка озми-кўпми ижобий таъсир кўрсатгани шубҳасиз, албатта. Чунки уларнинг асосий қоидаларидан терроризмга қарши кураш тўғрисидаги миллий қонунларни мукаммаллаштиришда фойдаланилди.

1972 йилнинг май ва сентябрь ойларида содир бўлган воқеалардан кейин халқаро ҳамжамият бу долзарб ва хавфли ҳодисага яна ўз эътиборини қаратди. Терроризм ҳақидаги умумий тушунча ва террорчилик фаолияти билан шуғулланувчи шахсларни жазолаш чораларини белгилаб берувчи ҳуқуқий актлар ишлаб чиқилди. Ўнлаб давлатларда терроризмга қарши кураш тўғрисидаги қонунлар қабул қилинди, икки томонлама ва кўп томонлама битимлар имзоланди. қуролли тўқнашувлар вақтида террорчилик ҳаракатларини қўллаш халқаро гуманитар ҳуқуқ меъёрларига, хусусан, 1949 йилда имзоланган Уруш пайтида оддий фуқароларни ҳимоя қилиш ҳақидаги Женева Конвенциясига, 1977 йилда қабул қилинган қўшимча протоколлар қоидаларига кўра ман этилган.

Урушдан кейинги давр террорчилик гуруҳларининг сон ва сифат жиҳатидан ўсиши билан фарқла-

нади. Уларнинг ичида «Штерн», «Иргун» (Исроил), «Яхудийларни ҳимоя қилиш лигаси» (АҚШ), «Тамил Илам»ни озод қилувчи йўлбарслар», «Баадер-Майнхоф», «Қора интернационал», «Бутун дунё национал-социалистик иттифоқи», «Арманистонни озод қилиш махфий арман армияси» каби уюшмалар кўпчиликка маълум эди. Шунингдек, ҳозирда дунёнинг 60 га яқин мамлакатларида шундай гуруҳлар мавжуд. Жумладан, Европада ҳам «қизил бригадалар» (Италия), «Қизил Армия фракцияси», «Жангари коммунистик гуруҳлар» (Бельгия), «Аксъон директ» (Франция), «ЭТА» (Испания) каби террорчилик уюшмалари фаолият олиб бормоқда.

Айни пайтда, террорчилик нафақат сиёсий, балки катта миқдорда пул талаб қилиш ва бошқа оддий жиноий мақсадларда ҳам амалга оширила бошланганини таъкидлаш зарур. Натижада, нафақат халқаро муҳофазадан фойдаланувчилар, балки оддий фуқаролар ҳам жабр кўра бошлади. Уларга аҳоли зич яшайдиган жойлар, аэропортлар, метро бекатлари, ресторан ва ибодатхоналарда амалга оширилган портлатишларни киритиш мумкин.

Бундай жиноятларга қарши курашда халқаро ҳамкорлик алоқалари кенгайиб бормоқда. Жумладан, БМТ ҳузурида халқаро терроризм бўйича ташкил этилган Махсус қўмита терроризм сабабларини ўрганиш, бартараф қилиш ва унга қарши кураш борасида давлатлар фаолиятини мувофиқлаштириш билан шуғулланмоқда.

1973 йилнинг декабрида БМТ Бош Ассамблеяси халқаро муҳофазадан фойдаланадиган шахслар, жумладан, дипломатик агентларга қарши қаратилган жиноятларнинг олдини олиш ва жазолаш бўйича Конвенцияни қабул қилди. Унинг I-моддасига мувофиқ хорижий мамлакатда бўлиб турган давлат ва ҳукумат бошлиқлари, ташқи ишлар вазири, уларга ҳамроҳлик

қилаётган оила аъзолари; махсус муҳофаза ҳуқуқи бўлган давлат вакили ёки мансабдор шахс; ҳукуматлараро халқаро ташкилотнинг мансабдор шахси ёки агенти ва улар билан бирга яшовчи оила аъзолари халқаро муҳофазада бўладиган шахслар қаторига киритилган.

Одам ўлдириш, ўғирлаш ёки шахс ва унинг эркинликларига бошқа бир шаклда тажовуз қилиш; эркинлиги ёки шахсиятига хавф туғдирган ҳолда расмий идораларга ёки шундай шахсларнинг транспорт воситаларига зўравонлик билан бостириб кириш, эгаллаб олиш; таҳдид, қасд қилиш ва шунга ўхшаш босқинчиликда иштирок этишдек қасддан қилинган ҳаракатлар эса халқаро жиноят сифатида эътироф қилинади.

Террорчини ўз ҳудудида қўлга олган давлат амалдаги қонунларига кўра уни жиноий жавобгарликка тортиш ёки бошқа давлатга шу мақсадда тутиб бериш учун зарур чораларни кўради. Айни пайтда, кўрилган чоралар ҳақида манфаатдор давлатлар ёки халқаро ташкилотларга маълум қилади. Бундай жиноятлар:

— жиноят шу давлат ҳудудида ёки шу давлатда рўйхатга олинган транспорт воситаси (кема, самолёт ва ш.к.) бортида амалга оширилганда;

— гумон қилинаётган жиноятчи шу давлат фуқароси бўлганда;

— жиноят шу давлат номидан расмий вазифани бажараётган ва халқаро муҳофазадан фойдаланадиган шахсга қарши содир этилганда давлатларнинг юрисдикцияси амалга оширилади.

Қайд этилган ҳаракатларга қарши кураш бўйича сиёсий келишувлар Европа хавфсизлик ва ҳамкорлик Кенгаши иштирокчиларининг Хельсинки, Мадрид, Вена, Парижда қабул қилган яқунловчи актларида ўз ифодасини топган.

Айни пайтда, террорчилик хуружларининг олдини олиш ва уни содир этганлик учун жазолаш тўғри-

сидаги Америка давлатлари ташкилоти (1971 й.), Европа давлатлари (1976 й.) ва Жанубий Осиё минтақавий ҳамкорлиги ассоциацияси (1987 й.) томонидан қабул қилинган учта минтақавий Конвенция ҳам мавжудлигини қайд этиш лозим.

Шу билан бирга, Европа иқтисодий ҳамжамияти таркибида терроризм бўйича Ташқи ишлар вазирлари кўмитаси ҳам фаолият кўрсатаётганини таъкидлаш зарур.

Бу йўналишда ҳамкорлик қилишга интилиш мусулмон дунёси мамлакатларига ҳам хосдир. Кўплаб араб-мусулмон давлатлари Ички ишлар ва Адлия вазирлари томонидан 1998 йилда имзоланган терроризмга қарши кураш бўйича Араб битимини қабул қилишган.

Форс кўрфазидаги араб давлатлари ҳамкорлик Кенгашига аъзо бўлган мамлакатлар ҳам ҳозирда шунга ўхшаш Битимни яратиш устида ишламоқда. Бу мамлакатлар томонидан терроризм билан курашни ташкил этиш, ноқонуний йўллар билан топилган пулларни легаллаштириш, шубҳали тадбирларга пул йиғишнинг олдини олишга қаратилган бир қатор чоралар кўрилган. Кўплаб қўшни давлатлар билан хавфсизликни таъминлаш соҳасида бир қатор битимлар ратификация қилинган. Бу битимлар экстремизм ва терроризм билан кураш, шунингдек, жиноятчиларни дўтиб беришга алоқадор қоидаларни қамраб олади.

Бундан ташқари, Жазоирда террорчилик ҳаракатларидан азият чеккан фуқароларга моддий ёрдам кўрсатиш, терроризм ва экстремизмга қарши кураш қурбони бўлганларга товон пули тўлаш масалаларига бағишланган ҳужжатлар қабул қилинган.

Бироқ ҳали ҳам халқаро терроризм тушунчасининг моҳияти, ҳуқуқий табиати ва уни содир этганлик учун жавобгарликни белгиловчи ягона универ-

сал келишув ҳам, халқаро террорчилик хуружларини характерловчи тўла рўйхат ҳам йўқ.

Халқаро битимларни таҳлил қилиш:

– элчихоналар, халқаро ташкилотларнинг миссиялари ёки ваколатхоналари штаб-квартираларини портлатиш;

– мулкка зарар етказиш ёки йўқ қилиш, одамларни жароҳатлаш ва ўлдириш мақсадида кўчалар, аэропортлар, вокзаллар, маданият марказлари, саноат иншоотлари, савдо-сотик ва касбий фаолият учун мўлжалланган биноларда содир этиладиган қўпуровчилик ҳаракатлари;

– юк, бандерол, хат ва почта орқали юбориладиган бошқа нарсаларга портловчи мосламаларни ўрна-тиб, қасддан фойдаланиш;

– жамоат биноларига нисбатан содир этилган ҳар қандай қўпуровчилик ҳаракати;

– халқаро террорчилик ҳаракатларини амалга ошириш мақсадида фитна уюштириш ва унинг ҳар қандай кўринишида иштирок этишни халқаро террорчилик хуружлари қаторига қўшиш имконини беради.

Бошқа манбаларда эса, одамларни гаровга олиш, қароқчилик, фуқаролар авиациясига қарши йўналтирилган ҳодиса, шунингдек, ядровий хомашёларни ноқонуний қўлга киритиш ва ишлатиш каби-лар ҳам халқаро террорчилик амалиётлари қаторига киритилган.

Халқаро терроризм катта хавф туғдириши, кенг тарқалгани ва амалга ошириш шаклларининг хилма-хиллиги туфайли ҳам давлатлар унга қарши курашиш учун махсус конвенциялар қабул қилишда давом этмоқдалар ва бундай хуружларни халқаро жиноят деб таърифламоқдалар.

Кишилик жамияти ривожининг ҳозирги босқичида терроризм, жумладан, диний-сиёсий моҳиятга эга

экстремизм ва терроризминг глобаллашуви, уларнинг тобора халқаро миқёсдаги воқеликка айланиб бораётгани дунё ҳамжамиятининг мазкур муаммога бўлган эътиборини янада оширмоқда, унга бўлган муносабатини тубдан ўзгартирмоқда.

Мазкур муаммонинг БМТ, ЕХХТ, НАТО каби нуфузли халқаро институтлар фаолиятидаги ўрни узлуксиз ошиб бормоқда. Терроризмга қарши курашни фаоллаштириш, унинг самарасини оширишга қаратилган ўнлаб ҳуқуқий ҳужжатлар, шартномалар, битимлар, конвенциялар қабул қилинмоқда, ташкилотлар ҳамда ижро тизими яратилмоқда. Хусусан, БМТ Хавфсизлик Кенгашининг охириги йилларда қабул қилинган 1368, 1373 ва 1377-қарорлари мазкур муаммонинг турли қирраларини қамраб олган бўлиб, дунёнинг мутлақ кўпчилик давлатлари томонидан қизғин қўллаб-қувватланмоқда. Уларда белгиланган мақсадларга эришишнинг амалий йўллари изланмоқда. МДХнинг Аксилтеррор маркази ҳамда Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти тузилмалари шундай институтлардан бўлиб, уларнинг яратилиши ва бугунги фаолияти, қўп жиҳатдан, Ўзбекистон Республикаси ташаббуслари самарасидир.

Терроризмга қарши курашнинг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш бу курашда илғор ҳисобланган мамлакатлар тажрибасида ҳам алоҳида ўрин тутмоқда. Масалан, 1958–1999-йиллар давомида АҚШда қабул қилинган 40 та ҳуқуқий ҳужжат у ёки бу даражада терроризмга қарши курашнинг ҳуқуқий заминини мустаҳкамлашни кўзлайди. Уларнинг энг муҳимлари қаторига махсус «Президент директиваси» (1995 й.) ва «Терроризмга қарши кураш ҳақидаги қонун»ни (1996 й.) киритиш мумкин.

Диний-сиёсий экстремизм ва терроризмдан катта талафот кўраётган айрим бошқа давлатлар, жумладан, Исроил, Россия, Миср ва Ўзбекистон ҳам ана

шу йўлдан бормоқда. Ушбу мамлакатларда қабул қилинаётган қонунлар ҳамда бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар тегишли давлат идоралари, айниқса, ҳуқуқни муҳофаза қилиш муассасаларининг тайёрланаётган қўпоровчилик хуружларини аниқлаш ва уларнинг олдини олишдаги имкониятларини кенгайтиришни кўзлайди. Мазкур йўналишдаги халқаро тажрибанинг амалий натижалари махсус аксилтеррор ҳарбий бўлинмаларини тузиш, алоҳида аҳамиятга эга объектлар, жумладан, ядровий муассасалар, йирик сув ҳавзалари, оммавий жамоат жойлари ҳимоясини кучайтириш, гаровга олинганларни озод этишнинг музокара йўллари яратиш ва мунтазам такомиллаштиришга қаратилган технологияларнинг туғилаётганида ўзини намоён этмоқда.

Одамларни гаровга олиш билан боғлиқ жиноятларнинг кескин ўсиши муносабати билан БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1979 йилнинг 17 декабрида махсус конвенция қабул қилинган эди. Унда, одамларни гаровга олиш халқаро жиноят сифатида қайд этилган. Мазкур конвенциядан ташқари давлатларнинг одамларни гаровга олишга қарши кураш бўйича ҳамкорлиги қатор минтақавий битимлар орқали ҳам тартибга солинади. Хусусан, бундай минтақавий келишув хорижлик дипломатлар ва уларнинг оила аъзолари гаровга олинишидан биринчилардан бўлиб жабр кўрган Америка қитъаси давлатлари томонидан қабул қилинди. Америка давлатлари ташкилотлари (АДТ) Доимий кўмитаси товон олиш мақсадида одам ўғирлашни қораловчи резолюция қабул қилди ва бундай хатти-ҳаракатларни инсониятга қарши жиноят сифатида баҳолади.

Шунингдек, 1971 йилда Вашингтонда АДТнинг Бош Ассамблеяси томонидан конвенция қабул қилинганини ҳам таъкидлаш зарур. Унда одам ўғирлаш, ўлдириш, товон талаб қилиш ва

халқаро муҳофазада бўлган шахсларга қарши куч ишлатишга қарши қаратилган қонунчилик меъёрларини унификациялаш назарда тутилган. Қандай мақсадда содир этилганидан қатъи назар, қайд этилган жиноятлар халқаро аҳамиятга эга жиноят сифатида кўрилади.

Одамларни гаровга олишга қарши кураш юзасидан муайян келишувларга эришиш Европа Кенгаши доирасида ҳам муҳокама қилинган эди. 1973 йилда унинг Маслаҳат Ассамблеяси ўзининг 703-сонли тавсияномасида давлатларга одамларни гаровга олиш ёки ҳаётларига хавф туғдиришни оғир жиноятлар қаторига киритишни таклиф қилди. Европа Кенгашида узоқ давом этган муҳокамалардан сўнг 1977 йилда Страсбургда «Терроризмга қарши кураш тўғрисида»ги Конвенция имзоланди. Унда бошқа ҳодисалар қаторида одамларни ҳар қандай шаклда гаровга олиш, ўгирлаш ёки ноқонуний равишда эркини чеклаш ҳам халқаро террорчилик хуружи сифатида таърифланган.

Гаровга олганлик учун жиноий жавобгарлик юқорида қайд этилган халқаро терроризмнинг олдини олиш ва унга қарши курашга қаратилган халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар ҳамда Уруш пайтида аҳолини ҳимоя қилиш бўйича 1949 йилда қабул қилинган Женева Конвенцияси ва 1977 йилда имзоланган, уни тўлдирувчи кўшимча протоколларда ҳам назарда тутилган.

1979 йилдаги Конвенциянинг 1-бандига биноан гаровда ушлаш деганда — одамни зўрлик билан қўлга олиш, ушлаб туриш орқали уни ноқонуний равишда эркинлигидан маҳрум этиш йўли билан учинчи тараф (давлат, бошқа шахс ёки ташкилотлар)ни муайян ҳаракатларни мажбуран амалга ошириш ёки амалга оширмаслик эвазига озодликка чиқариш тушунилади.

Гаровга олиш объекти сифатида нафақат халқаро муҳофазада бўлган шахслар, балки жиноятчини озод қилиш мақсадида қўлга олинган жазони ижро этиш муассасалари маъмурияти вакиллари, товон олиш ниятини кўзлаб гаровга олинган йирик саноатчилар ва тижоратчилар, уларнинг оила аъзолари ҳам чиқиши мумкин.

Гаровга олишдан кўпинча давлат томонидан амалга ошириладиган сиёсатдан қасд олиш воситаси сифатида ҳам фойдаланилади. Масалан, 1980-йилларда ақидапарастлар Исроилнинг Яқин Шарқдаги сиёсатини қўллаб-қувватловчи АҚШ ва бошқа давлатлардан қасд олиш мақсадида Байрут ва бошқа шаҳарларда бир қатор шахсларни ўғирлаб кетиб, уларнинг кўпчилигини бир неча йил тутқунликда сақлаб келдилар.

Жиноятчилар томонидан гаровга олинган кишилар ушлаб турилган ҳудуддаги давлат уларнинг аҳволини энгиллаштириш, хусусан, озодликка чиқариш ва озод этилганидан кейин ўз юртига етиб олишини таъминлаш бўйича барча зарур чораларни кўриши шарт.

Конвенциянинг 5-моддасида универсал юрисдикция тамойили мустақкамлаб қўйилган. Гаровга олиш:

а) давлат унинг ҳудудида ёки унинг ҳудудида рўйхатга олинган сув транспорти бортида содир этилганда;

б) давлат фуқаросига нисбатан амалга оширилганда;

в) давлатни қандайдир ҳаракатларни амалга ошириш ёки оширмасликка мажбурлаганда;

г) гаровга олинган одам шу давлат фуқароси ва гумон қилинган жиноятчи ҳам шу ҳудудда бўлганда давлат ўзининг юрисдикциясини амалга оширади.

Сиёсий қарашлари, ирқий, диний мансублиги учун таъқиб қилиш ва жазолашга уриниш аломатлари бўлганда жиноятчини даъвогар давлатга бериш ман этилади.

Гаровга олиш тўғрисидаги халқаро ҳуқуқий меъёрларнинг миллий қонунчилигимизда акс этиши Ўзбекистон Республикаси ҳудудида бундай жиноятларга қарши курашга қўшилган муҳим ҳисса ҳисобланади. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 245-моддасида, бирор бир шахсни гаровга олиш шундай таърифланади:

«Гаров сифатида тутқунликка олинган шахсни озод қилиш шарти билан давлат, халқаро ташкилот, жисмоний ёки юридик шахсдан бирон-бир ҳаракат содир этиш ёки бирон-бир ҳаракат содир этишдан ўзини тийиб туришни талаб қилиш мақсадида шахсни гаров тариқасида тутқунликка олиш ёки тутқунликда ушлаб туриш, ушбу Кодекснинг 155, 165-моддаларида назарда тутилган аломатлар бўлмаса, беш йилдан ўн йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ўша ҳаракатлар:

а) вояга етмаган шахсга нисбатан; б) икки ёки ундан ортиқ шахсга нисбатан содир этилган бўлса; в) оғир оқибатлар келиб чиқишига сабаб бўлса, ўн йилдан ўн беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади».

Бироқ юқоридаги каби жиноятларни халқаро аҳамиятга молик шунга ўхшаш жиноятлардан фарқлаш керак. Гаровга олиш: а) жиноятчилар ва уларнинг қурбонлари бир ёки турли давлатнинг фуқаролари бўлиб, жиноят ушбу давлатлардан ташқарида амалга оширилганда; б) халқаро муҳофазада бўлган кишилар гаровга олинганда; в) жиноят бир давлатда тайёрланиб, бошқа давлат ҳудудида амалга оширилганда; г) жиноятчилар бошқа давлатда бошпана топган ва уларни бериш масаласи кўндаланг бўлган пайтларда халқаро жиноят сифатида кўрилади. Бу шартлар, ҳеч истисносиз халқаро террорчилик хуружларининг барчасига тегишлидир.

Ҳаво кемаларида содир этиладиган жиноятлар 1960-йиллар охиридан бошлаб кенг тарқала бошлади. Бунгача содир этилган айрим шундай жиноятлар «ҳаво қароқчилиги» деб баҳоланар эди. Бу атама денгиз ҳуқуқидан олинган бўлиб, унинг қароқчиликка ҳеч қандай алоқаси йўқ. Қароқчилик фуқаролар ва экипаж аъзолари мулкани эгаллаб олишдек шахсий мақсадларни кўзлайди. Босқинчилик, самолётларни олиб қочиш, гаровга олиш, самолётларни вайрон қилишдек ҳаракатлар билан биргаликда кечади. Ҳаво кемаларида амалга ошириладиган жиноятларнинг мақсади ҳам бошқача бўлади.

Ҳаво кемаларида содир этиладиган қонунбузарликлар ва бошқа шунга ўхшаш ҳаракатлар юзасидан 1963 йилда қабул қилинган ва 1969 йилдан кучга кирган Токио Конвенциясида ҳаво кемасини гаровга олиш «Ҳаво кемасида учаётган шахс, ноқонуний равишда, куч ишлатиш ёки куч ишлатиш билан кўрқитиш орқали ҳаво кемаси парвозини бошқаришга, қўлга олишга ёки бошқа усуллар билан назоратга олишга уриниш» сифатида таърифланган. Бироқ бундай ҳаракатлар жиноят сифатида баҳоланмаган, балки давлатларга тегишли тавсиялар берилган эди.

1970 йилда ҳаво кемаларини ноқонуний равишда қўлга олишга қарши кураш бўйича Гаага Конвенциясида имзоланган бундай ҳаракатлар халқаро жиноят сифатида таърифланди.

1971 йилда фуқаро авиацияси хавфсизлигига қарши йўналтирилган ноқонуний ҳаракатларга қарши кураш ҳақидаги Монреал Конвенцияси қабул қилинди. Унда ҳаво кемасида содир этиладиган ва жиноий жавобгарликка тортилишга олиб келадиган жиноятлар сони анча кенгайтирилган. Конвенциянинг I-моддасига биноан уни имзолаган давлатлар:

— ҳаво кемасида бўлган шахсга нисбатан зўравонлик содир этилган ва бу ҳаракат ҳаво кемаси хавфсизлигига таҳдид солганда;

— фойдаланилаётган ҳаво кемасини вайрон қилиш ёки унинг ишдан чиқишига ёки парвозига хавф туғдирувчи носозликлар келтириб чиқарилганда;

— ҳаво кемасига уни вайрон қилувчи, ишдан чиқарувчи ёки парвозига хавф туғдирувчи ҳар қандай буюм ва қурилмалар олиб кирилганда;

— ҳаво кемаси парвозига жиддий зарар келтирадиган аэронавигация жиҳозлари бузилганда ва ундан фойдаланишга аралашилганда;

— ёлғон маълумотларни тарқатиш билан ҳаво кемасига хавф туғдирилганда, бундай жиноятларни амалга оширган шахсларга нисбатан босқинчилик ва ҳаво кемаларини олиб қочишда қўллангани каби қаттиқ чораларни кўриш мажбуриятини ўз зиммаларига оладилар.

Юқорида қайд этилган ҳаракатларни содир этишга уриниш ҳамда уларда иштирок этиш жиноят ҳисобланади. Мазкур Конвенция фуқаро авиацияси фаолиятига ноқонуний равишда аралашилганга қарши курашни самарали ташкил этишга хизмат қилгани учун давлатимиз унинг фаол иштирокчиси ҳисобланади.

Ҳаво кемасини босиб олиш ва олиб қочиш — «хайджекинг» энг кўп ижтимоий хавф туғдирувчи ҳодиса ҳисобланади.

Бундай жиноятларнинг ижтимоий хавфи уларнинг давлатга катта зарар келтириши, нафақат самолётнинг ўзида, балки авария натижасида ерда ҳам кўплаб одамларнинг ҳалок бўлишига олиб келиши билан белгиланади. Ҳаво транспортини олиб қочиш, уни бошқаришдаги қийинчиликлар, ёқилғи тугаб қолиши хавфи бўлган шароитда амалга оширилади. Кўпгина ҳолларда бундай парвоз вақтида отишмалар, гуноҳсиз кишиларни ўлдириш, талончилик каби ҳаракатлар содир этилади. Бундай жиноятлар кишиларда фуқаро авиацияси кемаларида учишнинг хавфсизлигига ишончни йўқотади.

Бироқ ҳаво кемасини олиб қочиш, ҳавода уни ноқонуний бошқариш ва қайд (регистрация) қилинган давлатига қўндиришдек фуқаролик жиноятини ижтимоий хавфсизликка таҳдид соладиган ва халқаро жиноят сифатида баҳоланадиган ҳаво кемасини олиб қочишдан фарқлаш зарур. Охириги ҳолатда ҳаво кемасини олиб қочиш уни ноқонуний қўлга олиш ва фуқаро авиацияси фаолиятига ноқонуний аралашидек ҳаракатларни ҳам ўз ичига қамраб олади.

Самолётларни олиб қочувчи халқаро жиноятчиларни шартли равишда уч гуруҳга бўлиш мумкин:

– самолёт олиб қочувчилар содир этган жиноятлари учун давлат олдидаги жавобгарлик ёки ўзларининг жиноятчи шерикларидан қутулиш мақсадида экипаж ва йўловчиларга қурол билан таҳдид қилган ҳолда самолёт йўналишини ўзгартириш ва бошқа давлат ҳудудига қўндиришни талаб қиладилар;

– мазкур рейсда учаётган муайян йўловчи ёки давлат ёки бирор бир ташкилот ёки бошқа шахслардан йўловчиларни тирик, самолётни эса бешикаст қолдириш шarti билан товон олиш учун олиб қочиш. Содда қилиб айтганда, олиб қочиш таъмагирлик мақсадида содир этилади. Охириги йилларда бундай жиноят тури кенг тарқалмоқда;

– жиноятчилар халқаро низо чиқариш ёки давлатлараро алоқаларни чигаллаштиришни ўз олдларига мақсад қилиб қўядилар.

Террорчилик нияти билан амалга оширилган бундай ҳаракатлар халқаро миқёсдаги энг хавфли жиноятлардан ҳисобланади. Улар билан курашни Фуқаро авиацияси халқаро ташкилоти (ИКАО), Учувчилар уюшмасининг халқаро федерацияси (ИФАЛПА) ва Ҳаво транспортининг халқаро ассоциацияси (ИАТА) каби ташкилотлар амалга ошириб келмоқда.

Шундай қилиб, жинойтчилар ҳаво кемасини қўлга олиш ва олиб қочишда ундан ноқонуний тарзда ҳаракат воситаси сифатида фойдаланиш ва унинг йўналишини ўзларига керак томонга ўзгартиришдек мақсадни кўзлайдилар. Қайд этилган конвенциялар ҳаво кемалари қўндирилган давлатларни олиб қочилган ҳаво кемаси ва юкни қонуний эгаларига қайтариш ҳамда зудлик билан йўловчилар ва экипажга ўз йўналишлари бўйича учишга рухсат бериш мажбурияти-ни юклайди.

Гаага Конвенциясининг I-моддасида ҳаво кемасини зўравонлик, қўрқитиш ёки унинг бошқа ҳар қандай кўринишини амалга ошириш орқали эгаллаб олиш ёхуд шундай ҳаракатларни содир этишга уриниш ва унда иштирок этиш уни олиб қочишнинг объектив томони сифатида қайд этилади. Бунда ҳаво кемасининг учиш ёки қўниш жойи у қайд (регистрация) қилинган ҳудуддан ташқарида бўлиши керак.

Гаага Конвенциясининг олтинчи ва еттинчи моддаларига мувофиқ ҳаво кемасини олиб қочган жинойтчи пайдо бўлган ҳар қандай давлат ўз миллий қонунчилигига таяниб, дастлабки тергов ишларини олиб бориш учун уни ҳибсга олиши ёки бошқа эҳтиёт чораларини кўриши ва ўрганиш натижаларини манфаатдор давлатларга етказиши мумкин. Агар давлат жинойтчиларни тутиб беришдан бош тортган ҳолларда уларга қарши жинойт иши қўзғатиш шарт.

Қайд этилган жинойтларга нисбатан жинойт юрисдикцияларни чегаралашда барча ҳаво кемалари: ҳаво йўли орқали фуқароларни ташиш, авиация хизматлари, аҳолига тиббий ёрдам кўрсатиш ва бошқа эҳтиёжларни қондириш мақсадида давлат реестрига киритилган — фуқаро ҳамда ҳарбий, божхона ва полиция хизматларида фойдаланиладиган давлат ҳаво кемалари каби икки гуруҳга бўлинади.

Юқорида қайд этилган конвенциялар фақат фуқаро ҳаво кемаларига тааллуқлидир. Жиноят давлат ҳаво кемасида содир этилган ҳолларда миллий юрисдикция (байроқнинг мустақиллиги) тамойили амал қилади. Шунинг учун ҳам, давлат ҳаво кемасини олиб қочган жиноятчилар ҳаво кемаси қайд (регистрация) қилинган давлатга топширилиши шарт.

1988 йилда Монреал Конвенцияси халқаро фуқаро авиациясига хизмат кўрсатувчи аэропортларда ноқонуний зўравонликларга қарши кураш Протоколи билан тўлдирилди. Бунда Конвенциянинг I-моддасида «Атайлаб ва ноқонуний тарзда мослама, нарса ёки қурол ишлатган ҳар қандай шахс:

а) аэропортда халқаро фуқаро авиациясига хизмат кўрсатаётган шахснинг ўлимига ёки оғир тан жароҳатига олиб келувчи зўравонликни содир этганда;

б) халқаро фуқаро авиациясига хизмат кўрсатувчи аэропорт биноси ёки ускунасини бузганда ёки уларга жиддий зарар келтирганда, аэропортда турган фойдаланилмаётган ҳаво кемасига зарар етказганда, унинг хавфсизлигига хавф туғдирганда ёки туғдириши мумкин бўлган даражада аэропорт хизмати ишини бузганда жиноят содир этган ҳисобланади», — деган бандлар билан тўлдирилди.

Монреал Конвенцияси иштирокчиси бўлган давлатларга жиноятчи унинг ҳудудида бўлса ва уни топширмақчи бўлмаса, унга нисбатан ўз юрисдикциясини қўллаш мажбурияти юклатилган.

ИКАО доирасида фуқаро авиациясини террорчилик ва бошқа ноқонуний хуружлардан ҳимоя қилишга қаратилган янги услублар ишлаб чиқилмоқда. Масалан, давлатлар ноқонуний аралашишларга жавобан ахборотлар алмашиш тартиби, хавфсизлик масалалари бўйича шахсий таркибни ўқитиш ва тайёрлаш, ерда ва ҳаво кемасида хавфсизликни таъминлаш ва ш.к. масалаларда келишиб олдилар. Ишлаб чиқилган

тавсиялар ИКАО томонидан нашр этилган «Фуқаро авиациясини ноқонуний аралашувдан ҳимоя қилиш бўйича йўриқнома»да жамланган.

Ҳаво транспортида қайд этилган жиноятлар содир этилишининг олдини олиш мақсадида Монреал Конвенцияси иштирокчи давлатларга ўз миллий қонунчилигида бу жиноятлар учун жиноий жавобгарликни белгилашни таклиф этади.

Ҳаво кодекси ҳаво кемаси командирига ўз ҳаракатлари билан учиш хавфсизлигига раҳна солувчи шахсларга нисбатан барча чораларни, зарур ҳолларда ҳатто, қурол ишлатиш мажбуриятини ҳам юклайди.

Ядровий материалларини ўғирлаш билан боғлиқ жиноят 1980 йил 3 мартда қабул қилинган Ядровий материални ҳимоя қилиш ҳақидаги Конвенцияга биноан халқаро жиноят ҳисобланади. Унда таъкидланишича, ядро техникаси ва ядровий материаллар ишлаб чиқаришнинг ривожланиши оқибатида уни давлатлар, халқлар ва атроф-муҳитга зиён келтириш мақсадида ўғирлаш, ноқонуний йўл билан қўлга киритиш имконияти пайдо бўлди.

Конвенцияда бундай жиноят объектлари, таркибий қисмлари, уларни содир этувчиларини жавобгарликка тортиш тартиблари белгиланган. Давлатлар:

— ҳар қандай шахснинг ўлими ёки соғлигига, шахсий мулкига жиддий зарар етишига олиб келиш мумкин бўлган ядровий материални ишлаб чиқариш, эгаллик қилиш, фойдаланиш, бировга бериш, кўринишини ўзгартириш, йўқ қилиш ёки парчалаш;

— ядровий материални ўғирлаш ёки босқинчилик йўли билан қўлга киритиш;

— ядровий материални алдов йўли билан қўлга киритиш ёки ўзлаштириш, кўрқитиш ёки бошқа шаклдаги таҳдид орқали уни беришга мажбур қилиш;

— ядровий материалларни юқорида қайд этилган мақсадда ишлатиш билан таҳдид солиш, давлат,

унинг юридик ёки жисмоний шахсларини қўрқитиш орқали ўғирлаш каби қонунбузарликларни рухсатсиз, қасддан содир этилган ва жавобгарликка тортилувчи ҳаракатлар, деб эълон қилдилар.

Юқоридаги мақсадларда амалга оширилган ҳаракатлар ва уларда иштирок этиш жиноят ҳисобланади. Бундай ҳоллар юз берганда ҳар қайси давлат содир этилган ҳуқуқбузарликнинг ижтимоий хавфлиги ва у келтириб чиқарган оқибатларнинг даражасига қараб жазо белгилайди.

Ҳарбий мақсадларда ишлатиладиган ядровий материаллар жуда қаттиқ қўриқланишини ҳисобга олиб, Конвенция қоидалари фақат тинч мақсадларда фойдаланиладиган ядровий материалларга тааллуқлидир. Конвенциянинг 1-моддасида цезий, плутоний, уран изотопларининг айрим концентрациялари каби ядровий материалларнинг асосий турлари санаб ўтилган. Конвенция ядровий материалларни сақлаш ва ташиш стандартларини белгилаган ҳолда унинг юқори даражадаги ҳимоясини таъминлайди. Шунга қарамасдан, ядровий материалларни ўғирлаш ҳоллари мавжуд. Масалан, 1992 йил августда йирик жаҳон ахборот агентликлари Москвада бир гуруҳ фуқароларнинг қўлга олингани ҳақида хабар бердилар. Улар 3 кг ҳаёт учун ўта хавфли бўлган цезий — 137 изотопини 1,5 миллион долларга сотишга уринганлар. Атом энергияси бўйича халқаро агентлик (МАГАТЭ) эса 1993 йилда 600 дан ортиқ ядровий материаллар олдироттиси амалга оширилганини қайд қилган.

Қайд этилган мисоллар ҳам бундай ҳаракатларнинг нақадар хатарли эканини кўрсатади.

Ядровий материал ўғирланган, босқинчилик ёки бошқа кўринишдаги ноқонуний ҳаракатлар натижасида қўлга киритилганда ёки шундай ҳаракатнинг реал хавфи бўлганда Конвенция иштирокчиси бўлган давлатлар ўз миллий қонунчилигидан келиб чиқиб

ҳамкорлик қиладилар ва ёрдам сўраб мурожаат қилган давлатга бундай материални қайтариш ва ҳимоя қилишга кўмаклашадилар. Бундай жиноят экстрадицион жиноят ҳисобланади ва давлатлар ядровий материалларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги Конвенцияни жиноятчиларни бериш учун ҳуқуқий асос сифатида қарашлари мумкин.

Жиноят давлатда ёки унинг ҳудудида қайд (регистрация) қилинган кема ёки самолётда содир этилганда ёки гумон қилинаётган жиноятчи унинг фуқароси экани аниқланганда ҳам давлат юрисдикцияси қўлланилади. Бошқа конвенцияларда бўлгани каби бу ерда ҳам гумон қилинаётган жиноятчи қайси давлат ҳудудида бўлса, шу давлатнинг юрисдикцияси амал қилади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 254-моддасида радиоактив материаллардан қонунга хилоф равишда фойдаланганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган.

Ёлланиш билан боғлиқ жиноят БМТнинг қатор резолюция ва қарорларида халқаро жиноят сифатида қайд этилган. Биринчи навбатда БМТ Хавфсизлик Кенгашининг 1961 йил 24 ноябрдаги резолюциясида БМТ кўмондонлиги остида бўлмаган ҳар қандай ҳарбий ва ярим ҳарбий одамларни, ёлланганларни зудлик билан қўлга олиш ва чиқариб юбориш учун энг самарали, шу жумладан, куч ишлатишга асосланган чораларни кўриш зарурлиги қайд этилганини таъкидлаш лозим. 1967 ва 1977-йилларда қабул қилинган резолюцияларда ҳам ўз ҳудудида жангариларни ёллаш ва сақлашга рухсат берган давлатлар қатъий қораланган. Хавфсизлик Кенгаши ўзининг 405-резолюциясида давлатлардан ўз ҳудудини жангариларни ёллаш учун бермаслик, ўз фуқароларини уларни шакллантириш, ёллаш ёки уларни бошқа давлатларга ташлаш жараёнида иштирок этишга рухсат бермасликни талаб қилади.

БМТ Бош Ассамблеясининг 1968 йилда қабул қилинган 2465-резолүцияси (XXIII) ёлланганлардан фойдаланиш амалиёти жиноий жавобгарликка тортиладиган фаолият эканини, ёлланганларнинг ўзи эса жиноятчи ҳисобланишини ва қонундан ташқарида эканини белгилаб берди. Шунингдек, унда барча давлатларда ўз ҳудудида жангариларни ёллаш, уларни маблағ билан таъминлаш ва ўқитишни жиноий жавобгарликка тортиладиган ҳаракат сифатида баҳолайдиган ва ўз фуқароларига ёлланма жангчи сифатида хизмат қилишни ман этадиган қонунлар қабул қилиш зарурлиги таъкидланган.

БМТ Бош Ассамблеясининг Халқаро ҳуқуқ тасмойлари Декларациясида (1970 й.) давлатларга бошқа давлат ҳудудига бостириб кириш учун доимий ҳарбий куч ёки қуролланган гуруҳлар, шу жумладан, ёлланма жангариликни ташкил этиш ёки ташкил этишни рағбатлантириш ва ўз ҳудудида ушлаб туришдек ҳаракатлардан тийилиш тасвия этилган. Шу билан бирга, ёлланма жангариларни халқаро жиноятчи сифатида жазолаш колониал ва хорижий ҳукмронликка ҳамда ирқчилик тузумларига қарши курашаётган «Комбатантлар ҳуқуқларининг асосий принциплари» (1970 й.)да ҳам кўзда тутилган.

Шунингдек, Бош Ассамблея бошқа бир давлатга нисбатан қуролли кучларни қўллайдиган ёлланма жангчиларни ўзга мамлакатлар ҳудудига юборишни тегишли халқаро-ҳуқуқий оқибатларни келтириб чиқарадиган ҳуруж, деб таърифлаган эди.

Ёлланишнинг жиноий жиҳати минтақавий халқаро ташкилотлар қарорларида ҳам ўз аксини топган. Улар қаторида Африка бирлиги ташкилоти (АБТ)нинг Лагосда бўлиб ўтган вазирлар кенгашининг фавқулодда VII сессиясининг резолүциясини, АБТ Ассамблеяси томонидан 1967 йилда қабул қилинган ёлланма жангчилар тўғрисидаги резолүцияни, 1971 йилда Аддис-Абебада АБТ томонидан қабул қилин-

ган Африкадаги ёлланма жангчилар ҳақидаги Декларацияни кўрсатиш мумкин.

«Ёлланиш» тушунчасининг мазмуни биринчи марта Уруш пайтида фуқаро аҳолини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Женева Конвенциясига 1977 йилда қабул қилинган қўшимча протоколнинг 47-моддасида таърифлаб берилган эди.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 154-моддасида ёлланишнинг моҳияти ва бундай ҳаракатлар учун қўлланиладиган жазо аниқ белгилаб қўйилган: «Ёлланиш, яъни низолашаётган давлатнинг фуқароси ёки ҳарбий хизматчиси ҳисобланмаган ёхуд назорат қилиниб турган низолашаётган давлат ҳудудида доимий яшамайдиган ёки ҳеч қандай давлат томонидан қуроли кучлар таркибида расмий топшириқни бажариш ваколати берилмаган шахснинг моддий манфаатдорлик ёки бошқа бирон шахсий манфаатни кўзлаб, ўзга давлат ҳудудида ёки унинг тарафини олиб қуроли тўқнашувда ёхуд ҳарбий ҳаракатларда қатнашиш учун ёлланиши —

беш йилдан ўн йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ёлланма шахсни ёллаш, ўқитиш, молиялаштириш ёки унга бошқа моддий таъминот бериш, худди шунингдек, ундан ҳарбий тўқнашув ёки ҳарбий ҳаракатларда фойдаланиш —

етти йилдан ўн икки йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади».

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 155-моддасида эса терроризмнинг моҳияти ва бундай ҳаракатни содир этганлик учун қўлланиладиган жазолар тавсифлаб берилган.

Ўзбекистон Республикасининг «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонунининг 5-моддаси 6-қисмига мувофиқ «Терроризм, наркобизнес ва уюшган жиноятчиликка кўмаклашадиган,

шунингдек, бошқа ғаразли мақсадларни кўзловчи оқимлар, секталар ва бошқаларнинг фаолияти ман этилади».

Охирги пайтларда дунёнинг кўплаб минтақаларини қамраб олган экстремизм билан боғлиқ муаммолар фаол муҳокама қилинмоқда. Диний экстремизмга қарши кураш Марказий Осиё учун ҳам долзарб муаммолардан бири ҳисобланади.

Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонунининг 5-моддасида шундай дейилади: «Давлат турли динларга, ҳар хил эътиқодларга мансуб диний ташкилотлар ўртасида эътиқод қилувчи ва уларга эътиқод қилмайдиган фуқаролар ўзаро муроа ва ҳурмат ўрнатилишига кўмаклашади, диний ва ўзга мутаассибликка ҳамда экстремизмга, муносабатларни қарама-қарши қўйиш ва кескинлаштиришга, турли конфессиялар ўртасида адоватни авж олдиришга қаратилган хатти-ҳаракатларга йўл қўйилмайди».

Шу билан бир қаторда, ҳозирда «экстремизм» ва «диний экстремизм» тушунчаларининг мазмунини белгилашда турлича ёндашувлар мавжудлигини таъкидлаш зарур. Демак, ушбу тушунчаларнинг ҳуқуқий мазмунини аниқ белгилаб олиш мазкур кўринишдаги ҳаракатларни тўғри баҳолаш ва уларнинг олдини олишга ўз ҳиссасини қўшиши аниқ.

Терроризмга қарши курашнинг мафкуравий ва маънавий-тарбиявий асослари

Бугун биз тез суръатлар билан ўзгариб бораётган, ўта шиддатли ва мураккаб бир даврда яшамоқдамиз. Глобалла-

шув номини олган ушбу феномен мутлақо янгича маъно-мазмундаги иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий маконнинг шаклланишини ҳамда мавжуд миллий ва минтақавий муаммолар-

нинг жаҳон миқёсидаги муаммоларга айланиб бо-ришини ифода этмоқда.

Глобаллашув таъсирида дунё тобора бир бутун ва яхлит бўлиб бормоқда. Мамлакатлар ва халқлар тараққиёти бир-бирини тақозо қилувчи ҳодисага айланмоқда. Давлатлар ва халқлар ўртасидаги ҳамкорлик алоқаларининг кучайиши, хорижий инвестициялар, капитал ва товарлар, ишчи кучининг эркин ҳаракати учун қулайликлар вужудга келиши, кўплаб янги иш ўринларининг яратилиши, замонавий коммуникация ва ахборот технологияларининг, илм-фан ютуқларининг тезлик билан тарқалиши, турли қадриятларнинг умуминсоний негизда уйғунлашуви, цивилизациялараро мулоқотнинг янги сифат касб этиши тараққиёт суръатларининг беқиёс даражада тезлашувига олиб келмоқда.

Шу билан бирга, эзгулик ва ёвузлик ўртасида азалдан давом этиб келаётган кураш ҳам глобаллашув таъсирида ўзига хос шаклу шамойил касб этаётганини таъкидлаш зарур. Президентимиз сўзлари билан айтганда, бугунги кунда замонавий ахборот майдонидаги ҳаракатлар шу қадар тифиз, шу қадар тезкорки, энди илгаригидек, ҳа, бу воқеа биздан жуда олисда юз берибди, унинг бизга алоқаси йўқ, деб бепарво қараб бўлмайди. Айни пайтда, инсон маънавиятига қарши йўналтирилган, бир қарашда арзимас бўлиб туюладиган кичкина хабар ҳам ахборот оламидаги глобаллашув шиддатидан куч олиб, кўзга кўринмайдиган, лекин зарарини ҳеч нарса билан қоплаб бўлмайдиган оқибатларга олиб келиши мумкинлигини ҳам унутмаслик лозим.

Глобаллашув ва унинг салбий оқибатлари ҳақида гап кетар экан, диний экстремизм ва терроризмдек хатарли, инсон ва жамиятнинг тинч ва осуда ҳаёти ҳамда тараққиётига таҳдид туғдираётган ҳодисалар ҳам умуминсоний миқёс ва кўлам касб этганини таъкидлаш зарур.

Глобаллашувнинг ижобий жиҳатлари мамлакатлар ва халқларнинг фақат ҳамжиҳат ҳаракати натижаси-

да чуқурлашиб бориши, уларнинг ҳар бирининг тараққиётига хизмат қилиши мумкин бўлганидек, унинг салбий оқибатларини, шу жумладан, халқаро экстремизм ва терроризмдек бало-қазоларнинг олдини ҳам кучларни бирлаштирган, яқдил ҳаракат қилган ҳолда бартараф этиш мумкин. Бунда глобал миқёсдаги маънавий-маърифий ҳамкорликнинг ўрни ва аҳамияти биқиёсдир.

Тизимли ва тадрижий ташкил этилган ғоявий — тарбиявий ва маънавий — маърифий ишлар диний онг радикаллашувининг олдини олиш ҳамда фуқароларда мафкуравий иммунитетни мустаҳкамлашнинг асосий воситаларидан бири ҳамда экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг ҳаётий ва таъсирчан омилларидан бири саналади.

Кўпчилик мамлакатларда мафкуравий ва маънавий-маърифий тарбия тизими дунёвий моҳиятга эга таълим-тарбия муассасаларида ёшларга дин ҳақида илмий асосланган билимлар бериш ва диний муассасалар имкониятларидан диний-маънавий тарбиянинг муҳим ўчоғи сифатида фойдаланишдек жиҳатларни қамраб олади. Уларни рўёбга чиқаришда турли, шу жумладан, анчагина қисми халқаро ташкилотлар мақомига эга бўлган ноҳукумат, нотижорат ташкилотлар ҳам фаолият кўрсатмоқда.

Диний-сиёсий экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг охириги йиллардаги халқаро тажрибасида динлараро бағрикенглик ғояси тарғиботи алоҳида ўрин тутмоқда. Бугун уни тарғиб қилаётган ўнлаб ташкилотлар дунё бўйлаб фаолият юргизмоқда. Уларнинг орасида ЮНЕСКО каби глобал миқёсда амал қилаётган нуфузли халқаро муассасалар ҳам бор.

Бу йўналишда олиб борилаётган ишларда диний экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг халқаро сиёсий-ҳуқуқий заминини мустаҳкамлаш билан бирга, унинг маънавий-маърифий асосларини ку-

чайтириш жаҳон ҳамжамияти олдидаги энг долзарб вазифалардан бири ҳисобланади.

Шу билан бирга, диний экстремистик ташкилотларга муносабат, улар фаолиятини баҳолашда икки ёқлама стандартлардан воз кечиш, бундай тафаккур ва ёндашув тарзига барҳам бериш, айниқса, ўсиб келаётган авлод онгида хусусий манфаатлар ва мақсадлардан қатъи назар, инсоннинг эртанги куни ва жамият истиқболи учун дахлдорлик туйғусини тарбиялаш ва бу борадаги ғоявий-тарбий ишларни тизимли ташкил этиш глобал ҳаётий-амалий аҳамият касб этаётганини ҳам таъкидлаш зарур

Таянч тушунчалар

Терроризмга қарши халқаро ҳамкорлик, халқаро ҳуқуқ, халқаро терроризм, халқаро жиноят. Терроризмнинг олдини олишга қаратилган халқаро ҳужжатлар, халқаро аксилтеррор уюшмалари, маънавий-маърифий ҳамкорлик.

Такрорлаш учун саволлар

1. Диний экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг халқаро сиёсий-ҳуқуқий асослари де-ганда нимани тушунилади?
2. Экстремизм ва халқаро терроризмнинг олдини олиш бўйича қандай халқаро ҳужжатлар қабул қилинган?
3. Халқаро ҳужжатларда қандай жиноятлар билан боғлиқ ҳаракатлар халқаро таррорчилик амалиёти сифатида эътироф этилади?
4. Қандай халқаро аксилтеррор уюшмалари мавжуд?
5. Диний экстремизм ва терроризмга қарши курашда халқаро маънавий-маърифий алоқаларнинг ўрни ва аҳамияти нималарда кўринади?

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ ВА ХАЛҚАРО ТЕРРОРИЗМГА ҚАРШИ ГЛОБАЛ КУРАШДАГИ ЎРНИ

Халқаро майдондаги
қатъий сиёсат

Бугунги кунда диний
экстремизм ва халқаро
терроризм дунё мамла-

катлари учун нафақат ташқи, балки ички хавфсизликка ҳам дахлдор масалага айланди. Зеро, диний экстремистик ва халқаро террорчилик ташкилотлари жангарилик усуллари билан ҳокимият учун курашувчи гуруҳларни шакллантириш, уларни ҳар томонлама рағбатлантириш ва қўллаб-қувватлашга интилмоқдалар.

Марказий Осиё давлатлари учун диний экстремизм ва халқаро терроризмнинг хавфи 1990 йилда Наманган ва Андижонда, 1990–1996-йилларда Тожикистондаги фуқаролик уруши давомида, 1999 йили 16 февралда Тошкент шаҳрида, 1999–2001-йиллари Қирғизистоннинг Боткен, Ўзбекистоннинг Сурхондарё ва Тошкент вилоятларида, 2004 йилнинг март–апрель ойларида Тошкент шаҳри ва Бухоро вилоятида, 2004 йилнинг июль ойида Тошкент шаҳрида, 2005 йили май ойида Андижонда амалга оширилган террорчилик ҳаракатлари тимсолида ўзини яққол намойиш этди.

Мустақилликка эришган Ўзбекистон Республикаси диний ақидапарастлик, мутаассиблик, экстремизм ва террорчиликнинг минтақавий ва умумбашарий миқёсдаги хавф эканидан келиб чиқиб, жаҳон ҳам-

жамияти унга қарши биргаликда курашиши лозимлиги тўғрисидаги ғояни жаҳоннинг нуфузли ташкилотлари минбарларидан эълон қилди. Тўғриси айтиш керак, Ўзбекистоннинг диний экстремизм ва халқаро терроризмга қарши кураш сиёсатининг моҳиятини ривожланган мамлакатлар ва дунёнинг нуфузли халқаро ташкилотлари кечроқ англади. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов 1993 йил 28 сентябрда БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясида қилган маърузасида жаҳон ҳамжамиятини Афғонистон муаммосини изчил ўрганиш ва ечишга чақирди. «Толибон» ҳаракатининг диний мутаассиб ва жангарилик фаолияти ҳақидаги ушбу ҳаққоний фикр кечикиб бўлса-да, тан олинди.

Маълумки, “Толибон” ҳаракати Афғонистоннинг барча ҳудудларида ўз ҳукмронлигини ўрнатиш учун “ал-Қоида” халқаро террорчилик ташкилоти билан ҳамкорликда 1999 йили Шимолий Афғонистондаги ўзини ўзи бошқариб турган маҳаллий халқлар ҳудудларига бостириб кирди ва уларга қарши оммавий террор ҳаракатларини амалга оширди. Шу даврда уларнинг Ўзбекистонга қарши хуруж қилиши хавфи пайдо бўлган эди. Бу диний мутаассиблик глобал хавфга айланганини, у халқаро террорчилик фаолияти кучайишига олиб келиши мумкинлиги ва унга қарши жаҳон ҳамжамияти тезкорлик билан курашиши лозимлигини яна бир бор тасдиқлади. “Ал-Қоида” ташкилоти 2001 йил 11 сентябрда АҚШда уюштирган террорчилик ҳаракатларидан сўнг ушбу ташкилотнинг ҳамкори бўлган «Толибон» ҳаракатининг ҳам глобал хавф экани тан олинди ва унга қарши аксилтеррор кураши бошланди.

Халқаро терроризмга қарши кураш коалицияси таркибида Ўзбекистоннинг иштироки унинг бу соҳадаги ички ва ташқи сиёсатининг мантиқий давоми бўлди. Ўзбекистон халқаро аксилтеррор коалицияси-

нинг фаол иштирокчиси сифатида АҚШ ҳарбий ҳаво кучларининг транспорт воситаларига Афғонистонда қидирув-қутқарув ва инсонпарварлик ёрдамани амалга ошириш учун ўз ҳаво ҳудудини очиб берди ва Хонободдаги ҳарбий аэродромнинг бир қисмини АҚШ ҳарбий ҳаво кучларига вақтинча фойдаланишга берди. Аксилтеррор ҳаракатининг мақсад ва вазифаларини бажариш асосан тугагани сабабли Ўзбекистон Республикасининг мурожаатига биноан АҚШ ҳарбий ҳаво кучлари ушбу аэродромни 2006 йили тарк этди.

2001 йилнинг 28 сентябрида БМТнинг Хавфсизлик Кенгаши 1373(2001)-сонли резолюцияни қабул қилиб, БМТ доирасида терроризмга қарши кураш қўмитасини тузди. Ушбу қўмитанинг тузилиши ва фаолияти Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримов таклиф қилган терроризмга қарши кураш халқаро марказининг концепциясига ҳамроҳдир. Зеро, Юртбошимиз 1999 йилнинг ноябрида Европада Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг (ЕХХТ) Истанбулда бўлиб ўтган саммитида ва 2000 йилнинг 7—8 сентябрида Нью-Йоркда бўлиб ўтган БМТ Бош Ассамблеясининг «Мингйиллик саммити»да БМТ тузилмаларида терроризмга қарши кураш халқаро марказини тузиш таклифини баён қилган эди. Ушбу ташаббус рўёбга чиққанидан сўнг, Ўзбекистон 2001 йил декабрь ойида ва 2002 йилнинг август ойида БМТ Хавфсизлик Кенгашининг юқорида зикр этилган резолюциясининг бажарилиши хусусида БМТнинг терроризмга қарши кураш қўмитасига маърузалар тақдим этди.

Ўзбекистоннинг диний экстремизм ва халқаро терроризмга қарши олиб бораётган сиёсатининг мақсади минтақада ва глобал миқёсда тинчлик, барқарорликни сақлаш, мамлакат мустақиллиги ва равнақи, халқининг эркин ва фаровон ҳаётини таъминлашдир.

Экстремизм ва терроризмнинг олдини олиш ва унга қарши кураш ҳақида гап кетар экан, Ўзбекистон Афғонистонда тинчликка эришишда БМТнинг фаоллигини кучайтириш, Афғонистон ички ишларига ташқи кучларнинг аралашувини бартараф этиш ва қурол-яроғ олиб киришни тақиқлаш, экстремизм ва халқаро терроризмнинг молиявий манбаи бўлган наркобизнес ва наркотрафикка қарши халқаро миқёсда курашиш каби масалаларда ҳам эътиборга молик таклифларни илгари сурганини таъкидлаш зарур.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов ташаббуси билан 1998 йилда ташкил топган «6+2» гуруҳининг БМТ раҳбарлигида 1998–1999-йилларда олиб борган фаолияти Афғонистонда экстремизм ва терроризмга қарши курашда катта аҳамиятга эга бўлганини таъкидлаш зарур. Бу гуруҳ Афғонистон билан чегарадош олти давлат (Хитой, Ўзбекистон, Покистон, Эрон, Тожикистон, Туркменистон) ва минтақа ташқарисидан Афғонистондаги вазиятга жиддий таъсир кўрсатиб турган икки давлат — АҚШ ва Россия Федерациясининг юқори даражадаги вакиллари билан ташкил топган эди. Бу гуруҳ бир қатор мажлислар, муҳокамалар ва музокаралар ўтказиб, уларга Афғонистонда бир-бири билан курашаётган кучлар вакилларини жалб қилиб, «Афғонистондаги можарони тинч йўл билан бартараф этишнинг асосий тамойиллари тўғрисида»ги Тошкент Декларациясини ва минтақавий хавфсизлик масалалари бўйича бир қатор бошқа ҳужжатларни ишлаб чиқди. 1999 йилнинг 28 июлида БМТ Хавфсизлик Кенгаши мажлисида «6+2» гуруҳининг Тошкент учрашуви якунлари юксак баҳоланди.

Халқаро ташкилотлар ва айрим мамлакатлар ушбу йўналишда муайян ишларни амалга ошираётган бўлса-да, Афғонистон жаҳон ҳамжамияти учун ҳали-

ҳануз террорчилик ўчоғи бўлиб қолаётганини, ушбу мамлакатда зиддиятларнинг кучайиб бориши, кескинлик кўламининг кенгайиши глобал хавфсизлик ва барқарорлик учун ҳамон жиддий таҳдид солаётганини ҳам таъкидлаш зарур. Шу нуқтаи назардан қараганда, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг 2007 йил апрелда Бухарест шаҳрида бўлиб ўтган, минтақавий ва халқаро хавфсизликни таъминлаш йўлида кўп томонлама ҳамкорлик, шунингдек, Афғонистондаги вазиятни барқарорлаштиришга доир масалалар муҳокама қилинган НАТО / Евроатлантика ҳамкорлик кенгаши саммитида қилган маърузасида баён этилган ғоялар диққатга сазовордир.

И.Каримов таъкидлаганларидек, Афғонистондаги вазиятга ижобий таъсир кўрсатиши учун энг аввало, ғоят мураккаб ижтимоий-иқтисодий масалаларни, аҳоли бандлиги, ҳокимиятнинг вертикал бошқаруви ва нуфузини мустаҳкамлаш, аҳолининг халқаро коалиция кучларига бўлган ишончини қозониш, жангариларни молиялашнинг асосий манбаи бўлмиш наркотиклар ишлаб чиқариш ва етказиб беришга қарши курашиш билан боғлиқ муаммоларни ҳал этиш лозим.

Шунингдек, вазиятни барқарорлаштиришда кўп миллатли Афғонистон халқининг анъанавий диний, миллий-маданий қадриятлари ва урф-одатларини ҳурмат қилиш ҳамда қўллаб-қувватлаш, кам сонли миллатларнинг ўзига хос манфаатларини эътироф этиш ҳам ўта муҳим аҳамиятга эга.

Айни пайтда, давлат ва жамият қурилиши, фуқаролик институтларини шакллантириш борасида ислохотларнинг босқичма-босқич ва изчил амалга оширилишини таъминлаш, бунда Афғонистонда сиёсий барқарорлик ва иқтисодий фаровонликка эришиш ислохотлар муваффақиятининг муҳим кафолати эканини эътиборга олиш зарур.

Шу билан бирга, қўшни Покистон билан биргаликда чегара муаммоларини, аввало, Вазиристон худудида, ҳал этиш ҳам Афғонистондаги вазиятнинг ижобий томонга ўзгаришида муҳим аҳамият касб этади.

Ушбу ғоялар билан бир қаторда Юртбошимиз томонидан Афғонистонда вазиятни барқарорлаштириш бўйича ягона халқаро амалий механизм бўлиб келган, 1997–2001-йилларда БМТ раҳнамолигида самарали фаолият кўрсатган, Афғонистон билан қўшни давлатлар, АҚШ ва Россиянинг ваколатли вакиллари билан ташкил топган «6+2» мулоқот гуруҳини ҳозирги воқеликни инобатга олган ҳолда ва музокаралар жараёнида НАТО ваколатхонаси ҳам албатта иштирок этишини назарда тутиб, “6+3” гуруҳига айлантириш зарурлиги ҳақидаги ғоят қимматли амалий таклиф илгари сурилганини ҳам алоҳида қайд этиш лозим. Бундай механизмнинг қайта тикланиши барча манфаатдор томонлар иштирокида Афғонистондаги вазиятни барқарорлаштириш жараёнига ижобий таъсир кўрсатиши шубҳасиз.

Ўзбекистон дин соҳасидаги жараёнларни тартибга солиш, диний муносабатларда содир бўлаётган ўзгаришларнинг ижобий йўсинда кечишини таъминлаш, экстремистик ғоялар тарқалишининг олдини олиш учун ўзининг ички сиёсатида ҳам тегишли чора-тадбирларни амалга ошириб келмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда 1998 йил 1 майда янги таҳрирда қабул қилинган «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонунда мазкур йўналишдаги фаолиятнинг ҳуқуқий асослари мужассам этилган.

Республикамиз экстремизм ва терроризм билан бирга уни молиялаштириш билан узвий боғлиқ бўлган нарқобизнес ва нарқотрафикка қарши курашда ҳам қатъий сиёсат олиб бормоқда. 1999 йилда «Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддалар тўғрисида»-

ги, 2000 йилда «Терроризмга қарши кураш тўғрисида»-ги ва 2004 йилда «Жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга ва терроризмни молиялаштиришга қарши курашиш тўғрисида»ги Қонунларнинг қабул қилингани ҳам фикримизни тасдиқлайди.

Бир сўз билан айтганда, мамлакатимиз диний экстремизм ва терроризмга қарши тизимли ва тадрижий кураш олиб бормоқда. Бу кураш давлатимиз суверенитети, хавфсизлиги, барқарорлиги ва конституциявий тузумини сақлаш, мамлакатимизда фуқаролик жамиятини қуриш ва инсон ҳуқуқларини таъминлаш учун хизмат қилади.

Халқаро шартномаларда иштирок этиш

Республикаимиз терроризмга қарши қаратилган кўплаб халқаро

шартномаларни ратификация қилиб, улардаги мажбуриятларини изчил бажариб келмоқда. Шу билан бирга, бу масалаларда ўзининг ташаббусларини илгари сураётганини ҳам алоҳида таъкидлаш зарур.

Маълумки, БМТнинг терроризмнинг олдини олиш ва унга қарши курашга қаратилган 13 та ҳужжати (11 та Конвенция ва 2 та протокол) мавжуд. Ҳозирда Ўзбекистон 12 та ана шундай халқаро шартномаларни ратификация қилган. Улар қаторида 1971 йилдаги фуқаро авиациясининг хавфсизлигига таҳдид соладиган ноқонуний актларга қарши кураш; 1973 йилдаги халқаро ҳимоядан фойдаланувчи шахслар, шу жумладан, дипломатик агентларга қарши жиноятлар учун жазолаш ва уларни бартараф қилиш; 1979 йилдаги гаровга олиш ҳаракатларига қарши кураш; 1980 йилдаги ядровий материалларнинг ҳимояси; 1988 йилдаги денгиз кемалари ҳаракати хавфсизлигига таҳдид соладиган ноқонуний актларга қарши кураш; 1997 йилдаги бомбавий терроризмга қарши кураш; 1999 йилдаги терроризмни молиялаштиришга қарши кураш халқаро конвенциялари борлигини кўриш мумкин.

Бугунги кунда БМТ томонидан «Ядровий терроризм хуружларига қарши кураш тўғрисида»ги халқаро конвенция ва «Терроризмга қарши кураш бўйича ялпи концепция» лойиҳалари тайёрланаётгани Ўзбекистон Республикасининг терроризмга қарши кураш борасидаги ташаббусларига ҳамоҳангдир.

Ўзбекистон Европа Кенгаши доирасида ҳам терроризмга қарши курашга қаратилган 7 халқаро шартномани имзолаган. Уларнинг ичида 1977 йилдаги терроризмнинг олдини олиш; 1978 йилдаги шахсларнинг ўқотар қуролларни сотиб олиш ва уларнинг сақланишини назорат қилиш; 1983 йилдаги зўравонлик билан амалга оширилган жиноятлар оқибатида жабрланганларга компенсациялар бериш тўғрисидаги Европа Конвенциялари ҳамда 1957 йилдаги экстрадикция тўғрисидаги Европа Конвенцияси 1975 ва 1978 йилдаги қўшимча протоколлари ва 1959 йилдаги жиноий ишлар бўйича ўзаро ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги Европа Конвенциясининг 1978 йилдаги қўшимча протоколи билан имзоланганини алоҳида қайд этиш лозим.

Қайд этилган конвенция ва протоколларда мустақамлаб қўйилган қоидалар республикамизда қабул қилинаётган қонунлар ва бошқа ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларда ҳам изчил ифодасини топмоқда.

Ўзбекистон Республикаси экстремизм ва терроризмга қарши кураш масалаларида Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги, Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти, Евроосиё Иқтисодий Ҳамкорлиги Ташкилоти, Ислом конференцияси ташкилоти ва бошқа халқаро ташкилотлар доирасида ҳам фаол иштирок этмоқда.

**Минтақада хавфсизлик
ва барқарорликни
таъминлаш**

Марказий Осиё давлатлари ўз мустақиллигига эришганларидан сўнг хавфсизлик ва барқарор-

ликни таъминлаш уларнинг ҳар бири учун бирламчи

масалага айланди. Минтақа аҳолисининг қарийб 45 фоизи яшайдиган Ўзбекистон Марказий Осиёдаги энг йирик республикадир. Ўзбекистон Марказий Осиёнинг ўрта қисмида жойлашган ва унинг минтақа давлатларининг ҳар бири билан умумий чегараси бор. Республикамининг жаҳон геосиёсий тизимидаги ўрни ва геостратегик салоҳияти унинг Марказий Осиё минтақасида хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашдаги мавқеининг ўзига хослигини кўрсатади. Шундан келиб чиқиб, Ўзбекистон диний экстремизм, халқаро терроризм, наркобизнес каби хавфларга қарши курашга Марказий Осиё давлатлари томонидан жиддий эътибор қаратилишига ўз ҳиссасини қўшиб келмоқда. Жумладан, Афғонистон ва Тожикистондаги ўта мураккаб вазият минтақа хавфсизлиги учун жиддий таҳдид эканидан келиб чиқиб, Ўзбекистон раҳбарияти уларни ҳал қилишда иштирок этишга алоҳида эътибор қаратди. Бугунги кунда ушбу мамлакатларда у ёки бу даражада барқарорликка эришилган экан, бунда Ўзбекистоннинг салмоқли ижобий ҳиссаси борлигини таъкидлаш зарур.

2002 йилнинг октябрь ойида БМТ ва ЕХХТ билан ҳамкорликда «Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш: наркотик моддаларнинг ғайриқонуний айланиши, уюшган жиноятчилик ва терроризмга қарши курашда ҳамкорлик» мавзуида Тошкентда ўтказилган халқаро конференция ҳам бу йўналишдаги ишлар қўламадан далолат беради. 70 та мамлакат ва 40 та халқаро ташкилотдан экспертлар иштирок этган мазкур анжуман халқаро терроризмга қарши кураш стратегиясига умумий ёндашувлар борасида амалий таклифлар тайёрлади. Бундан сўнг ҳам Ўзбекистонда ушбу муаммоларга бағишланган кўплаб халқаро сиёсий ва илмий-амалий анжуманлар ташкил қилинди. Уларнинг натижалари экстремизм ва терроризмга қарши курашни минтақа ва жаҳон миқ-

ёсида ривожлантириш ва мувофиқлаштиришга хизмат қилмоқда.

Марказий Осиё республикалари ҳамкорлиги доирасида ҳам Ўзбекистон диний экстремизм, халқаро терроризм ва наркобизнес хавфини ўзаро биргаликда бартараф этиш бўйича қатор ташаббуслар билан чиқиб, уни рўёбга чиқариб келмоқда. 2000 йил 21 апрелда Тошкентда Ўзбекистон, Қозоғистон, Тожикистон ва Қирғизистон республикалари терроризм, сиёсий ва диний экстремизм, халқаро уюшган жиноятчилик ҳамда томонларнинг барқарорлигига хавф туғдирадиган бошқа таҳдидларга қарши курашда ҳамкорликда ҳаракат қилиш ҳақида шартнома имзолани ҳам бунинг исботи бўла олади.

Айни пайтда, Ўзбекистон ва Туркменистон Президентлари томонидан имзоланган бир қатор шартномаларда ҳам Марказий Осиё минтақасида терроризм, наркобизнес ва уюшган жиноятчиликка қарши курашда ҳамкорлик ҳам назарда тутилганини қайд этиш зарур.

Оммавий қирғин қуролиларини тарқатмаслик нафақат ташқи сиёсатимиз, балки ички ижтимоий-сиёсий ҳаётимиз, миллий мустақиллигимиз ва хавфсизлигимиз учун ҳам муҳим масаладир. Чунки минтақамизга тугаш худудларда муайян экстремистик кучлар оммавий қирғин воситаларига эришишга интилиб келмоқда. Бундай мақсадга эришиладиган бўлса, унинг оқибатлари қандай бўлиши мумкинлигини 2001 йилнинг 11 сентябрида АҚШ да содир бўлган воқеалар мисолида яққол кўриш мумкин. Ҳатто оддий қурол билан террорчилар қанчалик ёвузлик ва ваҳшийликлар содир этаётганини кўриб, улар қўлида оммавий қирғин қуроли бўлса бу қандай оғир оқибатларга олиб келишини тасаввур қилиш мумкин.

Ядро қуроли жаҳон миқёсида тарқалмаслигини инсониятни ядро фалокатидан сақлаб қолишга

хизмат қилувчи омил сифатида қарагани сабабли Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов 1993 йилнинг 28 сентябрида БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясида қилган маърузасида Марказий Осиёда ядро қуролидан холи ҳудуд яратиш борасидаги ташаббусни илгари сурган эди. Диний экстремистлар ва халқаро террорчи кучлар оммавий қиргин қуролларига эга бўлишга интилаётган ҳозирги даврда ядро қуроли яратилиши учун зарур бўлган материаллар тарқалмаслигига қаратилган ушбу ҳаракат БМТ ва жаҳон ҳамжамияти томонидан юқори баҳоланди. БМТ Бош Ассамблеясининг 1997 йилнинг 9 декабрида бўлиб ўтган 52-сессиясида «Марказий Осиёда ядро қуролидан холи ҳудуд яратиш» тўғрисидаги резолюция қабул қилинди.

2006 йили Марказий Осиёда ядро қуролидан холи ҳудуд яратиш ҳақидаги шартнома минтақа давлатлари томонидан имзоланди ва бу борадаги Ўзбекистон Республикасининг ташаббуслари амалга ошди. Марказий Осиё жаҳонда бешинчи ядро қуролидан холи минтақага айланди.

Қайд этилган мисоллар, диний экстремизм, халқаро терроризм, наркобизнес, уюшган жиноятчиликнинг глобал, минтақавий ва миллий хавфсизликка таҳдид эканини чуқур англаган ҳолда илгари сураётган ташаббуслари ва амалий фаолияти Ўзбекистоннинг Марказий Осиё минтақасида хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашнинг муҳим бўғини эканидан далолат беради.

Ўзбекистоннинг терроризмга қарши кураш бўйича минтақавий ташкилотлардаги иштироки

Ўзбекистоннинг халқаро терроризмга қарши курашдаги иштироки минтақавий ташкилотлардаги фаолиятида ҳам

ёрқин намоён бўлмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Евро-

пада Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти (ЕХХТ), Му-стақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДҲ), Шанхай ҳам-корлик ташкилоти (ШҲТ), Евроосиё иқтисодий ҳам-корлиги ташкилоти (ЕИҲТ), Коллектив хавфсизлик тўғрисидаги шартнома ташкилоти (КҲШТ), Ислом кон-ференцияси ташкилоти (ИКТ) каби бир қатор минта-қавий ташкилотлар доирасида қабул қилинган экстре-мизм ва терроризмга қарши курашга қаратилган шарт-номаларни бажаришда фаол қатнашиб келмоқда. Зеро, Ўзбекистон Республикасининг ушбу шартномаларда қат-нашиши унинг ички ва ташқи сиёсатининг мантиқий давомидир.

Ўзбекистон МДҲдаги аксилтеррор маркази иши-да ҳам фаол қатнашмоқда. ШҲТ доирасидаги Ак-силтеррор марказининг Тошкент шаҳрида жойлаш-тирилишини эса республикамизнинг экстремизм ва терроризмга қарши курашдаги фаоллигининг эъти-рофи сифатида қараш мумкин.

2004 йил 17–18 октябрда Душанбеда бўлиб ўтган анжуманда Ўзбекистон Президенти ташаббуси би-лан экстремистик ва террорчи ташкилотлар, улар-нинг раҳбарлари ва аъзоларининг рўйхатини тузиш бўйича келишиб олинди.

Диний экстремизм ва халқаро терроризм глобалла-шув жараёнида халқаро наркобизнес каби жаҳон миқ-ёсида энг хавfli фаолият турларидан бири билан уз-вий боғланиб кетмоқда. Бугунги кунда наркомафия нар-котикларни ишлаб чиқариш, наркотрафик ва нарко-манияни ташкил қилиш усуллари орқали наркобиз-несни ривожлантириш билан шуғулланмоқда.

Наркомафия террорчи ва экстремистик ташкилот-лар билан ўз ёвуз мақсадларини амалга ошириш учун халқаро миқёсда ҳамкорлик қилаётганини инобатга олсак, бу, давлатларнинг сиёсий тизимига ва мил-лий хавфсизлигига жиддий таҳдид эканини кўрамиз. Жаҳон миқёсида энг катта наркобизнес ўчоғи мам-лакатимизга қўшни Афғонистон ҳудудида эканини

инобатга олиб, Ўзбекистон Республикаси жаҳон ҳам-жамияти билан биргаликда бу глобал хавфга қарши қатъий кураш олиб бормоқда. Давлатимиз минтақавий миқёсда ва ички сиёсати доирасида ҳам бу иллат билан мурасасиз курашмоқда.

Ўзбекистоннинг юқорида қайд этиб ўтилган минтақавий ташкилотлар ишидаги фаол иштироки, ташаббуслари ва таклифлари глобал хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашда Ўзбекистоннинг тутган ўрни муҳим эканини яна бир бор тасдиқлайди.

Таняч тушунчалар

Минтақавий хавфсизлик, минтақавий барқарорлик, минтақавий ташкилотлар, ядро қуролидан холи ҳудуд, Ўзбекистоннинг халқаро майдондаги ташаббуслари.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ўзбекистоннинг халқаро майдонда диний экстремизм ва терроризмга қарши кураш борасида олиб бораётган қатъий сиёсатининг мазмун-моҳияти нимада?
2. Экстремизм ва терроризмга қарши курашга қаратилган қандай халқаро шартномалар мавжуд?
3. Ўзбекистон экстремизм ва терроризмга қарши курашга қаратилган қандай халқаро шартномаларда иштирок этмоқда?
4. Ўзбекистон терроризмга қарши кураш бўйича қандай минтақавий ташкилотларнинг аъзоси ҳисобланади?
5. Ўзбекистоннинг Марказий Осиё минтақасида хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашдаги ўрни нималарда кўринади?

ЎЗБЕКИСТОНДА БАРҚАРОРЛИК ВА ТАДРИЖИЙ ТАРАҚҚИЁТНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ

**Ижтимоий-иқтисодий
ислоҳотлар ва жамиятнинг
барқарор ривожланиши**

Фуқаролик жамиятининг
асосини ижтимоий адо-
лат, инсон ҳуқуқ ва эр-
кинликларининг таъмин-

ланиши ҳамда ижтимоий ҳимояга йўналтирилган бо-
зор иқтисодиёти ташкил этади. Бундай иқтисодиёт-
нинг муҳим белгиси иқтисодий плюрализмдир. У мулк
шакллари ва хўжалик юритиш усулларининг хилма-
хиллигида ифодаланиб, алоҳида мулк шаклининг якка
ҳукмронлигига йўл қўймайди.

Бу борада эркинлаштириш жараёнларининг ўрни
ниҳоятда муҳим. Иқтисодий ҳаётни эркинлаштириш
хусусий мулк дахлсизлигини таъминлаш, тадбиркор-
лик фаолияти ва танлаш эркинлиги, рақобатга асос-
ланган бозор муносабатларини ривожлантириш, дав-
латнинг иқтисодий функцияларини чеклаш билан
узвий боғлиқдир. Бу алоқадорлик мамлакатимизда
амалга оширилаётган ислоҳотлар жараёнида ҳисобга
олинмоқда.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ис-
лоҳотлар жараёнида иқтисодиётнинг нодавлат секто-
ри шаклланди. Бунда И.Каримов таъкидлаганлари-
дек, асосий эътибор “бозор муносабатларига ўтиш
даврида жамият аъзоларининг ўз салоҳияти ва ис-
теъдодини рўёбга чиқариши учун уларга биринчи

галда тенг имконият ва эркинлик муҳитини, ҳам қонуний, ҳам амалий шарт-шароитларни яратиб бериш зарур”лигига қаратилди.

Ушбу вазият иқтисодий ҳаётни янада эркинлаштириш, тадбиркорлик ва иқтисодий фаолият эркинлигини кенгайтириш, хусусий мулкдорлар мавқеини янада кўтаришни тақозо этди. Иқтисодий ҳаётни эркинлаштириш мамлакат сиёсий ҳаётини, давлат ва жамият қурилишини янада либераллаштириш билан боғлиқ янгиланишларда муҳим аҳамият касб этди.

Иқтисодий эркинлаштириш натижасида амалда жамиятдаги ижтимоий-сиёсий барқарорликни кафолатловчи, иқтисодий ривожланишни таъминловчи ўрта мулкдорлар синфи шакллана бошлади. Ана шундай шароитда хусусий мулкчилик етакчи ўринда турадиган кўп укладли иқтисодиётни барпо этишга алоҳида аҳамият берилди. Айни пайтда, ҳақиқий рақобат муҳитини шакллантириш, бозор инфратузилмасини ривожлантириш, ташқи иқтисодий фаолиятни ташкил этиш тизимини тубдан қайта кўриб чиқиш ҳамда валюта тизими ва бозорини эркинлаштириш, давлат ва турли назорат қилувчи органлар томонидан корхоналарнинг хўжалик фаолиятига ноўрин аралашувига чеклаб қўйиш каби вазифалар устувор қилиб белгиланди.

Ушбу вазифаларни ҳал қила бориш орқали нодавлат секторнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши ортишига ҳамда саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш, ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳажми, чакана савдо айланмаси ва аҳолининг иш билан бандлигида ижобий натижаларга эришилди.

Мамлакатимизда бозор муносабатларига асосланган демократик жамиятни шакллантиришнинг устувор йўналиши ҳисобланган хусусий сектор мавқеини янада ошириш ва кичик тадбиркорликни ривожлантириш чора-тадбирлари давом этмоқда. Хусусий-

лаштириш жараёни тобора йирик корхоналар ва ижтимоий инфратузилма объектларини ўз ичига қамраб олмақда. Корпоратив хусусий мулк миқёсини кенгайтириш учун акцияларни сотишнинг бирламчи ва иккиламчи биржа ҳамда биржадан ташқари бозори ривожлантирилмоқда. Кичик тадбиркорлик субъектларининг моддий-техника ресурслари ва молиявий маблағлар билан таъминланишини яхшилаш, бозор инфратузилмаларини ривожлантириш чора-тадбирлари амалга оширилмоқда. Ширкат хўжаликларини фермер хўжаликларига айлантирилиб уларга сервис хизмати кўрсатувчи ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи саноат корхоналари ва қишлоқларда уларнинг филиаллари ташкил этилмоқда.

Иқтисодиётни янада эркинлаштириш мақсадида Олий Мажлиснинг Конунчилик палатаси ва Сенат томонидан якка ва корпоратив хусусий мулкдорлар ҳуқуқларини янада кучлироқ ҳимоя қилиш, уларнинг масъулиятини ошириш, тадбиркорлик фаолияти эркинлигини таъминловчи ҳамда уларнинг хўжалик юритишини тартибга солувчи ҳуқуқий база такомиллаштирилмоқда. Эндиликда, мулкчилик шаклларида қатъи назар, тадбиркорлик субъектлари учун тенг иқтисодий фаолият шароитларини яратиш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Бозор ислоҳотларини янада чуқурлаштириш ва эркин иқтисодиёт тамойилларини жорий қилиш учун давлат бошқаруви тизимини ислоҳ қилиш изчил давом этмоқди. Аммо иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш механизминини ривожлантириш ва унинг бозор механизми билан уйғунлигини таъминлаш йўлида ҳали кўп ишлар қилиш даркор.

Фуқаролик жамияти қуриш учун давлатнинг иқтисодий фаолиятини чеклаш, унинг вазифаларини босқичма-босқич маҳаллий ҳокимият ва ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат тузилмалари зиммасига

юклаш эркин иқтисодиёт тамойилларини жорий этишга қулай шароит яратади. Пировардида, бозор иқтисодиётининг шаклланишига, барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш, иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланишга ва аҳолининг турмуш фаровонлигини оширишга эришилади. Мамлакатимиз экс-порт салоҳиятининг ривожланиши ва мустақамланиши эсанинг жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллашига замин яратади. “Буларнинг барчаси, —И.Каримов қайд қилганларидек, маънавий қадриятларимиз, урфодат ва анъаналаримиздан озиқланган иқтисодий тараққиёт йўлимиз жамиятимиз ҳаётига қандай ижобий таъсир кўрсатаётганининг ёрқин ифодасидир. Энг муҳими, юртимизда моддий ва маънавий жараёнларнинг ўзаро мутаносиб тарзда ривожлантирилаётгани сиёсий-ижтимоий барқарорлик ва тараққиётнинг мустақам гарови бўлиб хизмат қилмоқда”

Аҳоли даромадларининг ўсиб бориши

Юртбошимиз таъкидлаганларидек, “...бу дунёда ҳар бир одам тўқ ва

бадавлат ҳаёт кечириш, эл-юрт учун муносиб фарзанд тарбиялаш, уларга билим бериш, уйли-жойли қилиш, уларнинг бахту камолини кўриш орзуси билан яшайди.

Ҳозирги вақтда мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг кўламли ислоҳотларнинг пировард мақсади — одамларимизнинг ана шундай орзу-умидларини рўёбга чиқариш, халқимизга ҳар томонлама муносиб турмуш шароити яратиб беришдан иборат...” Шу нуқтаи назардан қараганда, республикамизда бу борада ҳам қатор ютуқларга эришилганини таъкидлаш зарур. Ялпи ички маҳсулотнинг ўртача йил сайин ўсиб бораётгани, инфляция даражасининг пастлиги бунга мисол бўла олади.

Республикамизда амалга оширилаётган макроиқтисодий барқарорлаштириш, иқтисодиётдаги тарки-

бий ўзгаришлар ва бозор ислохотларининг муваффақиятли амалга оширилаётгани сабабли саноат ишлаб чиқариш ҳажми, истеъмол моллари ишлаб чиқаришнинг тез ўсиши таъминланди. Бу ижобий ўзгаришлар аҳоли даромадларини янада ошириш учун моддий замин бўлиб хизмат қилди.

Айни пайтда, аҳоли даромадларини сифат жиҳатдан янада ошириш масаласига устувор вазифа сифатида қаралмоқда. Ўзбекистонда миллий иқтисодиёт таркибини модернизация қилиш аҳолининг даромад топишга бўлган интилишини рағбатлантириши, хўжалик юритувчи субъектларнинг эркин иқтисодий фаолиятини таъминлайдиган шарт-шароитларни яратиши ва фаол бўлишга ундаши зарур. Натижада, даромадни ишлаб топадиган субъектлар сони ортишига, аҳоли ўрта ҳол қатламининг кўпайишига ва уларнинг таъсир доираси кучайишига эришилади. Бу эса аҳоли даромадларининг ижтимоий аҳамияти ўсиши ва турмуш даражасининг юқори бўлишини таъминлайди.

Аҳоли даромадларининг ўсишида қўшимча даромад топишнинг рағбатлантирилиши, унинг бозор иқтисодига хос бўлган янги турларининг пайдо бўлиши ва анъанавий турлари янгича моҳият касб эта бошлаши муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Бозор иқтисодиёти даромадни кўпайтириш орқали иқтисодий барқарорликка эришишга йўл очади. Аҳоли даромадларини юксалиши жамиятда ўрта ҳол аҳоли табақасининг ортишига замин ҳозирлайди ва ижтимоий барқарорликни таъминлайди. Демак, ижтимоий барқарорлик аҳоли даромадларининг муттасил ошиб бориши билан бир вақтда юз беради.

Даромадларнинг ўсиши аҳоли турмуш сифатининг юксалишини, комил инсонни шакллантириш учун зарур шароитларни юзага келтиришни ҳам тақозо қилади. Шунинг учун аҳоли даромадларининг ўсиши

масалалари ижтимоий барқарорлик билан узвий боғлиқ. Ўз навбатида, ижтимоий барқарорлик ҳам аҳоли турмуш даражасининг ўзгаришига кучли таъсир этади. Чунки бозор иқтисодиёти шароитида фаровонликнинг ўзгариши бозор қонунларининг барқарорлиги таъсирида бўлади. Шунингдек, иқтисодиётнинг ривожланиши ва моддий неъматларнинг тақсимланишида давлатнинг таъсири ҳамда аҳолига ижтимоий ёрдам кўрсатиш кўламининг ўрни каттадир. Ва, албатта давлат ижтимоий барқарорликни таъминлашга қаратилган чора-тадбирлари кўламини янада кенгайтириши натижасида жамиятда ижтимоий тотувлик таъминланади. Бу ўз навбатида ижтимоий-иқтисодий ривожланишни кафолатлайди.

Бозор иқтисодиёти фуқаролар даромадини оширишга имкон беради. Бунда оқилона даромадлар сиёсатини юритиш талаб этилади. Шунинг учун иқтисодий ва сиёсий барқарорликни таъминлаш, бозор иқтисодиётини тартибга солиш ҳар қандай давлатнинг асосий вазифаларидан бири бўлиб қолади. Давлат, бир томондан, ҳар бир жамият аъзосининг турмуш фаровонлигини юксалтиришда тенг имкониятлар яратишга ва умумий фаровонликни таъминлашга интилса, иккинчи томондан, даромадларга эга бўлишни адолатли усуллар орқали тартибга солишга кўмаклашади ва ижтимоий барқарорлик ҳамда тотувликни таъминлайди.

Суд-ҳуқуқ ислоҳотлари Ўзбекистонда инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, қадр-қиммати ва бошқа ҳуқуқлари энг олий қадрият сифатида эътироф этилиб, Конституцияда мустаҳкамлаб қўйилган. Ижтимоий қадриятларнинг конституциявий қоида даражасига кўтарилиши фуқаролик жамиятини барпо этишнинг шартларидан биридир. Инсон омилига бўлган бундай муносабат қонунларни

янада такомиллаштириш ва либераллаштиришни тақозо этмоқда.

Шу нуқтаи назардан қараганда, суд ҳокимиятининг ташкил этилиши ва амал қилишини белгиловчи қонунлар катта аҳамият касб этмоқда. Одил судлов тизимини демократлаштириш эса ҳуқуқий давлатни мустақкамлашнинг муҳим йўналишига айланди.

Дунёнинг ривожланган мамлакатларида узоқ йиллар давомида одил судловнинг ихтисослашган судлар томонидан амалга оширилиши тамойили ўз самарасини кўрсатмоқда. Бу давлатларнинг айримларида судларнинг ихтисослашуви шу даражада йўлга қўйилганки, ҳатто, оила, меҳнат, уй-жойга оид ишларни кўрадиган судлар ҳам мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000 йил 14 августдаги Фармонида биноан судлар ихтисослашуви тамойилининг жорий этилиши, яъни умумий юрисдикция судларининг фуқаролик ва жиноят ишларини алоҳида кўриб чиқадиган судларга ажратилиши мамлакатимизда ана шу йўлда қўйилган жиддий қадам бўлди. Бу фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳимояси кафолатланиши, судларда ишларнинг сифатли ва ўз вақтида кўриб чиқилиши учун замин яратди.

2001 йил 1 январдан бошлаб Ўзбекистон Республикасида фуқаролик ишлари ва жиноят ишлари бўйича судлар ҳар бири алоҳида тартибда ўз фаолиятини амалга ошира бошлади.

Суд-ҳуқуқ ислохотларини амалга ошириш пировардида жиноят-процессуал ва фуқаролик-процессуал кодексларига ўзгартиришлар киритилиши судлар ихтисослашувининг мантиқий давоми бўлди. Буларнинг барчаси, ўз навбатида, жиноят процесси иштирокчиларининг ҳуқуқлари таъминланишига, суд ҳимоясида бўлиш ҳуқуқини амалга оширишга доир қонуний механизмнинг кучайтирилишига, шунингдек, суд

жараёнида томонларнинг тортишуви принципи таъминланишига зарур шарт-шароитлар яратди.

Шу ўринда Ўзбекистонда жиноятларнинг таснифланиши тўла ўзгартирилганини ва оғир жиноятлар тоифасига кирувчи жиноий хатти-ҳаракатлар рўйхати сезиларли даражада қисқартирилганини алоҳида қайд этиш лозим.

Натижада 2007 йилда озодликдан маҳрум қилиш шаклидаги жазо қўлланилган шахслар сони 2000 йилдагига нисбатан 2 баробардан кўпроқ қисқарди. Ўзбекистонда ҳар юз минг аҳолига 138 нафар махбус тўғри келади, бу дунёнинг энг ривожланган давлатларидагидан анча камдир.

Бугунги кунда жиноят ва фуқаролик ишлари бўйича судлов ишларини юритиш муддатларининг давомийлигини аниқ белгилаш муаммосига тўқнаш келмаган давлат кам топилади. Ўзбекистон Республикасида судларни ихтисослаштириш, судлар ва судьялар сонини кўпайтириш борасида амалга оширилаётган чора-тадбирлар айнан ана шу муаммонинг ҳал этилишига қаратилган.

Суд тизимини ислоҳ қилишнинг якуний мақсадларидан бири — ҳокимиятнинг тўлақонли тармоғи сифатида суд мустақиллигини таъминлаш, одил судловнинг сифати ва тезкорлигини ошириш, у чиқарган қарорларнинг адолатли бўлишини, суд ишидаги сансалорликка барҳам беришни таъминлашдан иборатдир.

Одил судловнинг самарали бўлиши қонунларнинг устуворлиги тан олинишига, суд томонидан қонуний асосланган адолатли ҳукм, ажрим ва қарор чиқарилишига кўмаклашади. Бунда суд ишларини апелляция ва кассацион кўриб чиқиш институтлари, ярашув институтининг жорий қилингани, прокурор ва адвокат ҳуқуқларининг тенглигини таъминлаш чора-тадбирлари амалга оширилаётгани ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда.

Ўзбекистонда 2008 йил январидан ўлим жазосининг бекор қилиниши, ҳибсга олишга санксия бериш ҳуқуқи судларга ўтказилиши инсон ҳуқуқларини ишончли ҳимоя қилишни таъминлаш йўлидаги муҳим қадам бўлди.

Мамлакатимизда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман), Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий марказ, Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, Бош прокуратура, Ички ишлар вазирлигида инсон ҳуқуқлари ҳимояси бўйича махсус тузилган бўлинмалар каби инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтлар тизими яратилган ва улар фаол ишламоқда.

Инсон ҳуқуқлари соҳасида узлуксиз таълим ва маърифий ишлар тизими шакллантирилган. Ҳуқуқ ҳимояси мавзуида йигирмадан зиёд ихтисослаштирилган журнал ва газеталар кўп минг нусхада чоп этилмоқда, барча мактаб, коллеж ва лицейларда, олий таълим муассасаларида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий асослари ўрганилмоқда.

Умуман олганда, мамлакатимизда суд-ҳуқуқ тизimini либераллаштириш жараёнининг изчил амалга оширилиши жамиятда адолатни таъминлаш, инсон ҳуқуқларига риоя этилишининг муҳим кафолатига айланди, дейиш мумкин.

**Маънавий-маърифий
янгилиниш ва жамият
тараққиёти**

Ўзбекистон Республикаси жаҳон харитасидан мустақил давлат сифатида жой олган дастлабки

кундан бошлаб ўзига хос ва мос тадрижий тараққиёт моделини белгилаб, ҳаётга жорий этиб келмоқда. Бу бежиз эмас, албатта. Зеро, Президентимиз таъкидлаганларидек, “Ҳаётимизнинг барча соҳаларида

амалга оширилаётган кенг кўламли ислоҳотларимизнинг самарадорлиги, аввало, халқ маънавиятининг тикланиши, бой тарихий меросимизнинг чуқур ўрганилиши, анъана ва урф-одатларимизнинг сақланиши, маданият ва санъат, фан ва таълим ривожини, энг муҳими, жамият тафаккурининг ўзгариши ва юксалиши билан узвий боғлиқдир”

Диёримиз ўз жуғрофий жойлашувига кўра қадимдан турли цивилизациялар мулоқотга киришадиган, кенг миқёсдаги сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар амалга ошириладиган ҳудуд сифатида ажралиб туради. Бугунги кунда бизга мерос бўлиб қолган обидалар ҳам шундай хулоса чиқариш имконини беради. Биргина мисол. Мамлакатимиз ҳудудида мавжуд бўлган тўрт мингдан зиёд моддий-маънавий обида умумжаҳон меросининг ноёб намунаси сифатида ЮНЕСКО рўйхатига киритилган. Улар қаторида аждодларимиз тафаккури ва даҳоси билан яратилган энг қадимги тошёзув ва битиклар, халқ оғзаки ижоди намуналари, кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган минг-минглаб қўлёзмалар, турли соҳаларга оид қимматбаҳо асарлар бор. Жумладан, «Ичан қалъа (1990), Бухоронинг тарихий маркази (1993), Шаҳрисабз (2000) ва Самарқанд (2001) обидалари ЮНЕСКОнинг «Дунё мероси», Ўзбекистон мусулмонлари идорасида сақланаётган «Усмон Куръони» ЮНЕСКОнинг «Дунё хотираси» рўйхатига киритилганини алоҳида қайд этиш лозим.

Миллий давлатчилигимизнинг шаклланиш ва ривожланиш босқичларига назар ташласак, бир томондан, бу жараёнга ташқаридан туриб ғоявий-мафкуравий таъсир кўрсатишга уринишлар, шу орқали ушбу муҳим стратегик ҳудудда ўз манфаатларини ҳимоя қилишга интилишлар барча даврларда бўлганига, иккинчи томондан, миллий давлатчилигимизга хос хусусиятлар доимо менталитетимизга ёт бўлган зарарли ғоялар билан курашиб келганига гувоҳ бўламиз.

Миллат жипслашган, ўз миллий манфаатларини ҳимоя қилиш заруратини теран англаган даврларда жамият таркибий тузилмалари томонидан давлат қурилишига дахлдор турли ёт ғоялар ҳамиша инкор этиб келинган. Миллий давлатчилигимизнинг бунёдкорлик, эзгулик, инсонпарварлик каби ўлмас ғоялари ғолиб бўлган. Унинг шаклланиши ва ривожланиш босқичларида доимо "Авесто"да баён этилган эзгу ният, эзгу фикр ва эзгу амал устун бўлиб келгани шундан далолатдир. И.А. Каримов таъкидлаганларидек, ушбу тамойилда "...ҳозирги замон учун ҳам беҳад ибратли бўлган сабоқлар борлигини кўриш мумкин. Ана шундай фикрлар, яъни эзгу ният, сўз ва иш бирлигини жамият ҳаётининг устувор ғояси сифатида талқин этиш бизнинг бугунги маънавий идеалларимиз билан нақадар узвий боғлиқ, нечоғлиқ мустаҳкам ҳаётий асосга эга экани айниқса эътиборлидир"

Мамлакатимиз ҳудудидаги илк давлатлар — қадимги Бақтрия ва Хоразм давлатларида ҳам сиёсий тузум ва давлат бошқаруви бошқа қадимги Шарқ давлатларидаги (Миср, Шумер, Аккад, Оссурия, Урарту, Эрон) каби қулдорлик муносабатларига асосланмагани, балки эркин кишилар жамоасининг сиёсий уюшмаси тарзида барпо этилгани ҳам миллий ҳам давлатчилигимиз илдизлари маънавий софлик, баркамоллик асосида барпо этилганини, халқимизнинг юксак маънавий қиёфасини кўрсатади. Юртимизда дастлабки давлатлар алоҳида маконлар ёки илк шаҳарлар ҳамда ишлов бериладиган ерлар ва суғориш майдони билан чегараланган нисбатан кичик ҳудудда, яъни зич ўзлаштирилган, хўжалик ва ишлаб чиқариш мақсадида кенг фойдаланилган қадимги суғорма деҳқончилик воҳаларида пайдо бўлган. Бундай шароитда яшайдиган аҳоли учун ташқи ҳарбий босқинлардан ҳимояланиш, манзилгоҳлар ҳудуд

дини мудофаа қилиш, суғориш ва деҳқончилик ишларини ташкил этиш, жамоанинг ички ва ташқи алоқаларини бошқариб туриш масалаларини ечиш ҳаётий зарурат эди. Бу вазифаларни ҳал қилиш мақсадида муайян ишларни (кенг кўламдаги қурилиш, ерни ва суғориш учун сувни тақсимлаш устидан назорат қилиш, жамоадаги миллий ва диний урф-одатларни бажариш, баҳсли масалаларни ҳал қилиш ва бошқариш) ташкил этиш учун жамоадаги ҳурматга эга бўлган йўлбошчиларни юзага чиқарди.

Демак, Ўзбекистонда давлатчиликнинг шаклланиши жамиятдаги муҳим ижтимоий вазифаларнинг бўлиниши, иқтисодий, ҳарбий ва диний омилларга асосланган ташкилий бошқарувнинг ажралиб туриши, бошқарувнинг дастлабки ижтимоий зарур фаолиятдан касбий бошқарувчиликка айланишига асосланган. Бу вазиятда бошқарувнинг асосий функциялари режалаштириш, ташкиллаштириш, назорат ва раҳбарлик қилишни ўз ичига олган.

Ҳудудимизга қадимги давр ва ўрта асрларда уюштирилган ҳарбий истилолар — Эрон Аҳмонийларининг қадимги Шарқ деспотик давлатчилигига хос хусусиятларни жорий этишга бўлган уринишларига қарши (Тўмарис ва Широқ бошчилигидаги), македониялик Александрнинг юнон кулдорлик демократиясини жорий этишга бўлган ҳаракатлари ва унга қарши (Спитамен бошчилигида), Чингизхон босқинига қарши курашлар ҳам миллий давлатчилигимизга хос азалий хусусиятларни сақлашга бўлган ҳаракат эди. Миллий давлатчилигимиз ушбу жараёнларда тобланди ва охир-оқибат бу курашларда ғолиб бўлди. Ўзбек давлатчилигига хос илғор анъаналар янада ривожлантирилди, бойитилди.

Ўзбекистон ҳудудида ўрта асрларда мавжуд бўлган ғоя ва таълимотлар нафақат қўшни минтақа халқлари, шу билан бирга, умумжаҳон миқёсида эътироф

этилганини ҳам кўрамиз. Мисол тариқасида қадим аждодларимиз яратган «Авесто» таълимоти кўшни Эронда қабул қилинган ва давлат дини даражасига кўтарилганини, ислом дини ва фалсафасига, умуман «Мусулмон ренессанси» деб аталадиган маданият ривожига катта ҳисса қўшган кўплаб буюк аждодларимиз номини гурур билан тилга олиш мумкин.

Маълумки, Ўзбекистон мустақилликка эришган дастлабки даврларда, мавжуд сиёсий вазиятдан келиб чиқиб, давлат бошқаруви ҳамда ижроия ҳокимияти Президент институтига бирлаштирилган эди. Ҳозирги кунда мазкур соҳани ислоҳ қилиш борасида ҳам катта ишлар олиб борилмоқда. Жумладан, юртимизда бир палатали парламент тизимидан икки палатали парламент тизимига ўтилиб, Президент ваколатларининг бир қисми юқори палата — Сенатга топширилди. Шунингдек, Вазирлар Маҳкамасининг Раиси лавозими бекор қилиниб, ҳукумат бошлиғи вазифаларини бевосита Бош вазир амалга ошириши белгилаб қўйилди. Миллий давлатчилигимизни ривожлантириш ва бошқарувни ислоҳ қилишда бу борада тўпланган тарихий тажриба ҳамда жаҳон давлатчилиги эришган ютуқлардан фойдаланишга ҳам жиддий эътибор қаратилмоқда.

Ҳозирги глобаллашув даврида дунёда кескин ғоявий курашлар ва турли мафкуралар тўқнашуви, демократия ёки турли диний таълимотлар шиорлари билан ниқобланган ёвуз ғояларни сингдиришга интилиш кучайиб бормоқда. "Ишончим комилки, — деб ёзади Ислом А. Каримов, — демократияни ва турли "очиқ жамият моделлари"ни экспорт қилиб бўлмаганидек, давлат қурилишининг универсал лойиҳасини ҳам ташқаридан импорт қилиш ёки тиқиштириш мумкин эмас. Аслида, ҳаммага бирдек маъқул бўладиган бунақа моделнинг ўзи умуман йўқ"

Лўнда қилиб айтганда, тадрижий, яъни эволюцион изчиллик хусусиятларига эга бўлган ислоҳот ва

ўзгаришларгина барқарор тараққиётни таъминловчи омилга айланишини таъкидлаш мумкин. Бу йўлда маънавий, ахлоқ-одоб ва маърифат ёт гоёларга ишончли тўсиқ бўла оладиган асосий омил вазифасини бажаради.

Биз тўрт минг йиллик маданий тараққиётни бошидан кечирган, улуғ ва бетакрор маънавий обидалар яратган, салтанатлар қурган халқ фарзандларимиз. Ота-боболаримиз асрлар давомида инсон камолоти, меҳру саховат, ҳамкорлик-ҳамжиҳатликка асосланган жамиятни барпо этиш учун курашиб келганлар. Форобий, Низомий, Саъдий, Жомий, Навоий каби буюк аждодларимиз ижодида одил ва оқил подшо тимсоли, машварат ва кенгашга асосланган бошқарув, юксак фазилат ва ахлоқий сифатларга эга инсонлар жамияти ҳақида чуқур ҳикматлар баён этилган. "Фозил одамлар шаҳри", "Ахлоқи Носирий", "Ахлоқи Жалолий", "Ахлоқи Муҳсиний", "Хамса", "Маҳбубул қулуб" каби ўнлаб асарларда комил инсон ва фозил жамият идеали тасвирланган. Аждодларимизнинг диққат-эътибори, аввало, баркамол инсонни тарбиялашга қаратилган эди. Зеро, жамиятнинг етуклиги, равнақи ҳар бир инсоннинг ахлоқий-маънавий камолотига боғлиқ. Абу Наср Форобий ибораси билан айтганда, "Фозил жамият фозил кишилардан ташкил топади ва фозил кишилар тарбия, таҳсил туфайли вояга етади"

Шунинг учун ҳам, Ўзбекистонда шахснинг ақлий қобилияти, билимини ўстириш билан бирга, уни жисмонан бақувват, ахлоқий ва руҳий жиҳатдан баркамол қилиб вояга етказиш масаласига катта аҳамият берилмоқда. Миллий гоё ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг ҳам пировард мақсади шу. Иқтисодий ривожланиш бўладими, илмий-техник тараққиёт бўладими, ҳарбий қудрат бўладими — буларнинг замирида инсон омили ётади. Инсон шахси эркин ри-

вожланган жойда имкониятлар ҳам чексиз ривожланади, маданият ва маърифат равнақ топади, жамият тобора жипслашиб куч-қудратга эга бўлиб боради.

Ўзбекистоннинг мустақиллик йиллари мобайнида биз бу борада улкан ютуқларни қўлга киритдик. Юртбошимиз Ислом Каримов раҳнамолигида мамлакатимиз эски тоталитар тузум иллатларидан қутулиб, янги муносабатлар, яъни бозор иқтисодиётига асосланган тузумга ўтди. Шунга мувофиқ равишда ижтимоий муносабатлар ўзгармоқда, фуқаролик жамияти вужудга келмоқда. Бу ўринда Навоийнинг “кимки бир қавмнинг йўлини тутса, ўша қавмнинг рангини олади”, деган фикри муҳим. Бу айти ҳақиқат. Чунки миллий анъана, тарихан шаклланган маънавий қиёфа бой берилса, миллий ўзлик ҳам, мустақиллик ҳам бой берилади. Худди шунинг учун Юртбошимиз миллий ғояни одамлар онгига сингдириш, миллий ўзликни англаш ва мустақамлашга ҳар доим даъват этиб келиши ва буни жамиятимиз барқарорлиги, яхлитлигининг асосий омили деб қараши бежиз эмас. Чунки ҳар қандай ёт ғояларга қарши туриш, ақидарапаستликнинг, сохта демократияпарастликнинг олдини олишнинг энг ишончли воситаси ҳам шудир.

Давлат маънавиятсиз, миллий мафкурасиз мавжуд бўла олмайди. Миллий мафкура эса асрлар давомида шаклланган халқ тафаккури, маънавий қадриятларига таянади. Демак, давлат маънавиятга таянса, маънавият айти вақтда давлатга таянади. Шу маънода, миллий маънавият ва миллий давлат ўзаро эгизак ва яхлитдир. Ўзбекистон демократик давлати ва фуқаролик жамияти, бир томондан, миллий анъаналарга, иккинчи томондан, умуминсоний қадриятларга таяниб, тузилади. Агар ана шу уйғунлик бузилса, миллий ўзлигимизга ҳам, давлатчилик тараққиётига ҳам путур етади.

Шу боис биз миллий-маънавий камолот йўлидан бориб, маърифатли жамият қуриш билан улуғ мута-

факкирларимиз орзу-армонини ҳам амалга оширамиз ва дунё ҳамжамиятидан ўзига хос фазилатларга эга халқ сифатида ўрин оламиз. Маърифат ва эркинлик ҳамиша маънодош тушунчалар бўлиб келган. Чунки, эркинлик туйғуси кишини илм-маърифат дунёсига етаклайди ва айни вақтда, киши қанчалик маърифатли бўлса, ўзини шунча эркин ҳис этади. Шу тариқа, «ахлоқ», «эркинлик», «маънавият» ва «маърифат» тушунчалари бир-бири билан боғлиқ ҳолда олиб қаралиши лозим. Эркинлик — бебошлик ва анархия эмас. қонундан ташқари чиққан, анъанадан чекиниб, ахлоқсизлик қилган одам эркин одам эмас, балки бузғунчи ва бошқалар эркига тажовуз қилувчи кишидир. Қонун ва ахлоқ доирасида эркин фаолият олиб бориш — бу жамоа бўлиб яшаш, бошқалар эркини ҳурмат қилиш демакдир. Ақидапарастлар мана шуни ҳисобга олмайди. «Демократия» ни экспорт қилувчилар ҳам бунга эътибор қилмайди. Ҳар бир мамлакат ўз халқининг табиатига, маънавиятига мос давлат қуради ва халқ бундай давлатни қўллаб-қувватлайди.

Шу тарзда, маънавият, одоб-ахлоқ, маърифат халқимиз юксалиши, ўзига хос давлатчилик анъаналарига эга бўлишининг бош омили, ёт ғоялар, зарарли таҳдидларни бартараф этишда асосий куч бўлиб қолаверади.

Демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини қуриш — Ўзбекистон тараққиётини таъминлашнинг устувор йўналиши

Демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини қуриш — Ўзбекистон тараққиётини таъминлашнинг устувор йўналиши

Демократик ҳуқуқий давлат қуриш борасида республикамызда кенг миқёсли ишлар амалга оширилиб, бу йўналишда катта ютуқларга эришилди. Халқаро андозаларга жавоб берадиган ва миллий ўзлигимизни акс эттирадиган Конституция қабул қилинди. Ўзбекистон инсон ҳуқуқларини таъминлашга қаратилган, жаҳон миқёсида эътироф этилган кўплаб халқаро декла-

рация, конвенция ва ҳужжатларга қўшилди, шундан келиб чиқадиган сиёсий ва ҳуқуқий қоидалар республикамизнинг сиёсий тараққиётида, ҳуқуқий меъёрий тизимни ривожлантириш жараёнида инобатга олинмоқда. Шу билан бирга бу борада ҳали муайян вазифалар ҳам мавжуд. Айти пайтда, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари, демократиянинг кенгайиб, ривожланиб бораётганини ва мамлакатда ўзига хос тарзда намоён бўлаётганини таъкидлаш зарур. Энг асосийси демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини қуриш — Ўзбекистон тараққиётини таъминлашнинг устувор йўналиши сифатида амалга оширилмоқда.

Кўпгина ривожланган давлатларда фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришга муайян даражада эришилган бўлса-да, уни янада такомиллаштириш жараёни давом этмоқда. Фуқаролик жамияти тушунчаси асосида инсон эркинлиги, унинг барча кўриниш ва муносабатларда намоён бўлиши ғояси ётади. Хусусан, у иқтисодий соҳада мулкый хилма-хилликка эга бўлиш, сиёсий соҳада сиёсий ҳаётда иштирок эта олиш, ҳуқуқий соҳада тенг ҳуқуқчилик, ижтимоий соҳада уюшмаларга бирлашиш, диний соҳада — виждон эркинлиги, маданий соҳада — маданий хилма-хиллик, миллатлараро ва ирқлараро муносабатларда — миллатлар, ирқларнинг тенглиги ва толерант муносабатда бўлиши, коммуникация соҳасида — ахборотларни эркин айирбошлаш ва сўз эркинлиги, мафкуравий соҳада — ғоявий хилма-хиллик, плюрализм, миграция соҳасида — инсоннинг яшаш жойини эркин танлаш, маънавий-маърифий соҳада — инсонийлик, ҳурфикрлилик ва фикрларнинг тенг ҳуқуқли рақобати асосида ривожланиши орқали амалга ошади, деб эътироф этилади.

Ижтимоий ҳаётда бу соҳаларнинг барчасида идеал ҳолатга муайян даражада яқинлашиш имкониятлари борлигини инсоният тарихий тажрибаси кўрсатди.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг дунёда энг ривожланган мамлакатлар қаторига қўшилиш ҳамда фуқаролик жамияти ҳамда дунёвий, демократик, адолатли, ҳуқуқий давлатни шакллантириш мақсадини ўз олдига қўйди. Шундан келиб чиқиб, ҳозирги замон цивилизациясига хос сиёсий фаолият ва уюшувнинг ўзимизга мос тизимлари, янги сиёсий институтлар ва технологиялар, жамият сиёсий ҳаётида қатнашишнинг демократик усуллари (икки палатали парламент, демократик сайловлар, референдумлар, умумхалқ муҳокамалари) шаклланди. Бу борада жаҳонда ишлаб чиқилган, ривожланган демократик давлатларга хос бўлган кўппартиявийлик тизими, нодавлат ташкилотларнинг фаоллиги ва жамият ҳаётида ҳар томонлама қатнашиши мамлакатимизнинг ўзига хос вазиятига мос равишда рўёбга чиқмоқда.

Яқин ўтмишда хусусий мулк тақиқланган ва оқибатда иқтисодий фаолият эркинлиги йўқ қилинган эди. Инсон фаолияти ва моҳияти яхлитлиги нуқтаи назаридан иқтисодий эркинлик бошқа соҳалардаги эркинликларга ҳам тўсиқ бўлди. Шунинг учун ҳам, эълон қилинган эркинликлар кўп жиҳатдан рўёбга чиқмай декларация шаклида қолиб кетди. Шу сабабли давлатимиз мустақиллиги эркинлигимизнинг асоси бўлиб хизмат қилмоқда.

Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини қуриш ўтиш даври қийинчиликларини мумкин қадар камайтириш, турли ижтимоий иллатлар, адолатсизликларнинг олдини олиш йўли билан амалга оширилмоқда. Ўзбекистон фуқаролик жамияти қуришда ўзига хос янги йўлдан бормоқда. Бу йўлда тоталитар тузум давридагидан фарқли равишда инсон фаоллиги, эркинлиги, ташаббуси ва ижодкор кучини ривожлантириш асосида фуқаролик жамияти қурилиши амалга ошмоқда.

Эндиликда, мустақил мамлакатга айланган Ўзбекистон демократик, инсонпарвар жамият қурилиши йўлидан бормоқда. Бу борада жамиятнинг барқарор ривожланиши асосида ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида тадрижий ва тизимли равишда амалга оширилаётган ислоҳотлар муҳим аҳамиятга эга бўлиб, улар туб сифат ўзгаришларнинг асосини ташкил этади.

Дин соҳасидаги илмий асосланган сиёсат

Диний тафаккурнинг сиёсийлашув жараёни глобал миқёсда, шу жум-

ладан, Марказий Осиё минтақасида ҳам долзарб мумammo бўлиб қолмоқда. Бугунги кунда экстремизмнинг энг кенг тарқалган шакли бу диний экстремизмдир. Диний экстремизм ва терроризмнинг олдини олиш ва унга қарши курашда дин соҳасидаги илмий асосланган сиёсат катта аҳамиятга эга.

Барча ривожланган давлатлар демократия, инсонпарварлик ва дунёвийлик тамойилларига амал қилади. Уларда виждон эркинлиги ҳуқуқий кафолатланган бўлиб, толерантлик (бағрикенглик) ҳал қилувчи тамойил сифатида эътироф этилади.

Бағрикенглик муносабати барча ижтимоий гуруҳлар ва шахслар орасида амалга оширилган тақдирдагина дунёвий давлат ва жамият барпо этилиши мумкин. Шу сабабли инсон ҳуқуқ ва эркинликлари, ўзлигини англаши ва намоён қилишини таъминлаш дунёвий демократик давлат қуришнинг асосий шартларидан бири ҳисобланади. Шундай экан, дунёвий давлатни ўз идеали таркибига асос қилиб қабул қилмайдиган ижтимоий гуруҳлар, сиёсий партиялар давлат ҳокимиятига эришиш учун бўладиган демократик, кўппартиявий рақобатда қатнашиш ҳуқуқига эга бўлмаслиги керак. Акс ҳолда, инсонпарварлик тамойили бузилиши учун «қонуний» йўл сақланиб қолган бўлади.

Ўзбекистон Республикасида дин соҳасидаги сиёсат қонунийлик, демократия, дунёвийлик ва инсон ҳуқуқларини таъминлаш тамойиллари асосида олиб борилмоқда. Конституция ҳамда «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонунда диннинг давлатдан ажратилгани, виждон ва эътиқод эркинлиги кафолатлангани ҳамда диний экстремизмга қарши курашнинг ҳуқуқий асослари ифодаланган.

Диний экстремизм конфессиялараро муносабатлардаги муаммолар асосида пайдо бўлмаслиги учун инсонларнинг диний эътиқодидан қатъи назар, тенгҳуқуқчилиги қонуний равишда кафолатлангани катта аҳамиятга эга. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18-моддаси асосида ушбу тенгҳуқуқлик таъминланган.

Конфессиялараро муносабатларда инсон эркинлигини таъминлаш учун виждон эркинлиги ва толерантлик тамойили ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Фуқаролик жамиятида ҳар бир инсон истаган динига эътиқод қилиши ёки ҳеч бир динга эътиқод қилмаслиги мумкин. Бу инсон руҳий эркинлигининг ҳал қилувчи тамойили ва ажралмас хусусиятидир. Шу сабабли фуқаролик жамиятини қурувчи барча давлатларда виждон эркинлиги тамойили Конституция даражасида кафолатланган. Бу мустақил мамлакатимизда дунёвий давлат ва фуқаролик жамиятини қуриш учун мустаҳкам ҳуқуқий замин яратади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 57-моддасига биноан миллий ва диний руҳдаги сиёсий партиялар ҳамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти тақиқланган. Жаҳон ҳуқуқшунослик фани тажрибаси асосида қабул қилинган бу қоида давлатимизда миллий ва диний асосда низо пайдо бўлишининг олдини олиш учун хизмат қилувчи конституциявий кафолатдир.

Мамлакатимизда фуқароларнинг ўз диний ҳуқуқларини амалга оширишлари учун яратилган шароит-

ларни диний ташкилотлар мисолида ҳам кўриш мумкин. Мустақиллик шарофати туфайли уларнинг фаолияти том маънода тикланди ва ривож топмоқда.

Фарзандларимизга деб ёзади И.Каримов "...дунёвий ва диний қадриятлар ўртасидаги нозик муносабатларнинг моҳиятини ҳар томонлама тўғри тушунтириб беришимиз лозим. Тарих ва ҳаёт тажрибаси шундан далолат берадики, дунёвий ва диний қадриятлар бир-бирини тўлдирмас экан, бугунги куннинг оғир ва мураккаб саволларига тўлақонли жавоб топиш осон бўлмайди.

Шу маънода, биз муқаддас динимиз арконлари ва қадриятларини доимо улуғлаб, шу билан бирга, дунёвий ҳаётга ҳам қатъий ишонч билан интилиб яшаган тақдирдагина ўз эзгу мақсадларимизга ета оламиз"

Шу нуқтаи назардан қараганда, Президентимиз ташаббуси билан ташкил қилинган, диний ва дунёвий фанлар бўйича билим бериладиган Тошкент ислом университетининг 1999 йилдан фаолият кўрсата бошлаши бу йўналишдаги муҳим қадамлардан бўлганини алоҳида қайд этиш лозим.

Бундан ташқари фуқароларга ислом динининг эзгу моҳиятини тушунтириш мақсадида Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг «Ҳидоят» ойлик журнали ва «Ислом нури» газеталари мунтазам чоп этилмоқда. Республика телевидениеси орқали «Зиё» студияси ва «Ҳидоят сари» кўрсатувлари мунтазам бериб борилмоқда.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда кўплаб қадимги диний-маданий обидалар тикланди, таъмирланди, қайта қурилди, янги ёдгорлик мажмуалари яратилди. Буюк мутафаккирларимизнинг юбилейлари мамлакатимиз ва жаҳон миқёсида кенг нишонланди. Мамлакатимизда яшайдиган барча конфессияларнинг диний байрамлари нишонланиши учун кенг имкониятлар яратилган. Рўза ва Қурбон ҳайитлари байрам кунлари деб эълон қилинди. Давлат томони-

дан ҳаж ва умра сафарларига бориш учун кенг имкониятлар ва қулайликлар яратилди.

2007 йили январда Ислом Конференцияси Ташкилоти таркибидаги муассасалардан бири – Таълим, фан ва маданият бўйича халқаро ислом ташкилоти (ISESCO) томонидан Тошкентнинг Ислом маданияти пойтахти деб эътироф этилиши мустақил давлатимиз дин соҳасида олиб бораётган изчил сиёсатининг ёрқин натижаларидан бири бўлди.

Маълумки, Ислом Конференцияси Ташкилоти (ИКТ)нинг Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича ихтисослашган тузилмаси (ISESCO) фаолиятида ҳар йили ислом маданиятининг Осиё, араб дунёси ва Африка бўйича пойтахтларини эълон қилиш ўзига хос анъанага айланган. 2006 йилда Исфаҳон (Эрон), Ҳалаб (Сурия), Тимбукту (Мали) шаҳарлари шу номга лойиқ кўрилган эди. 2007 йилда эса бу шарафли унвонга Тошкент (Ўзбекистон), Триполи (Ливия), Фес (Марокаш) ва Дакар (Сенегал) шаҳарлари муносиб топилди.

ИКТнинг махсус қарорига асосан таъсис этилган ва 1982 йилдан ўз фаолиятини бошлаган, қароргоҳи Фес шаҳри (Марокаш)да жойлашган ISESCO бугунги кунга келиб 150 дан ортиқ халқаро тузилмалар, ҳукуматлар, минтақавий ва миллий ташкилотлар билан ҳамкорлик қилиб келмоқда.

ISESCOнинг мусулмон дунёсидаги муайян шаҳарларни ислом маданиятининг пойтахтлари деб эълон қилиши мусулмон мамлакатлари ўртасидаги маданий алоқаларни ривожлантириш, ислом маданиятига оид илмий-маърифий, тарихий-меъморий меросни ўрганиш, тиклаш ва тарғиб қилиш, динлараро ва цивилизациялараро мулоқотни кучайтириш, турли мамлакатларнинг бу борадаги саъй-ҳаракатини қўллаб-қувватлаш ҳамда рағбатлантиришдек мақсадларини кўзлайди.

Тошкент шаҳрига ислом маданияти пойтахти деган юксак номнинг берилиши нафақат Тошкент, балки бутун Ўзбекистон халқи учун улкан тарихий ва маданий-маърифий воқеа бўлди.

Бу қувончли воқеа муносабати билан кўплаб давлатлар ва халқаро ташкилотларнинг раҳбарлари, таниқли сиёсат ва жамоат арбоблари, хорижий мамлакатларнинг элчилари, таниқли олиму уламолардан Ўзбекистон раҳбарияти номига қизгин қутловлар келгани ва келаётгани, хорижий оммавий ахборот воситалари томонидан шу муносабат билан ижобий фикрлар билдирилгани ҳам ушбу мақомнинг юксак мавқеини кўрсатади.

Умуман олганда, бундай мақом нафақат Тошкент шаҳрига, балки бутун Ўзбекистонга берилган юксак баҳодир. Бундай мақомнинг берилишида мамлакатнинг умумий, хусусан, ислом дини билан боғлиқ тарихи, ислом цивилизацияси ва маданиятига қўшган ҳиссаси, халқ ҳаётида ислом динига хос қоида ва арконлар, анъана ва қадриятларнинг ўрни, ушбу юрт фарзандлари қолдирган илмий-маънавий мерос инobatга олинади. Шунингдек, мамлакатда бугунги кунда ана шу ноёб ва мўътабар меросни асраб-авайлаш, ҳар томонлама ўрганиш, кенг омма, жумладан, жаҳон жамоатчилигига етказиш юзасидан қилинаётган ишларга ҳам алоҳида эътибор берилади.

Шундай экан, энг аввало, Тошкент шаҳри бундай юксак унвонга Ўзбекистон халқининг ислом маданияти, фалсафаси, илм-фани ривожига қўшган улкан ҳиссаси, тарихий обида ва меъморчилик намуналари, исломга оид қўлёзма манбаларга бойлиги туфайли сазовор бўлди. Юртимиз алломаларининг қадимдан нафақат ислом, балки умумжаҳон цивилизацияси ривожига муҳим ҳисса қўшгани ҳам эътиборга олингани шубҳасиздир. Республикамиз Президенти Исом Каримов «Туркистон-Пресс» нодавлат

ахборот агентлиги мухбирига берган интервьюсида таъкидланганидек “тарихимизга назар ташлайдиган бўлсак, хоки поклари Ўзбекистон тупроғида ётган улуғ аждодларимиз, не-не мутафаккир зотлар асрлар мобайнида дунёвий ва диний илмлар соҳасида қандай буюк кашфиётлар яратгани, бунинг учун қанча заҳмат ва машаққатлар чекканини кўрамыз. Бугун биз гувоҳ бўлиб турган юксак эътироф, аввало, ана шундай аждодларимизнинг табаррук номлари ва қолдирган меросига, ўзбек халқининг ислом маданияти ривожига кўшган беқиёс ҳиссасига берилган муносиб баҳо, десак, айна ҳақиқатни айтган бўламыз”

Шунингдек, бундай мақомнинг берилишида Юртбошимиз Ислом Каримов раҳбарлигида мамлакатда эътиқод эркинлигини таъминлаш, исломий қадриятларни тиклаш ва ривожлантириш, аждодлар қолдирган бой илмий ва маданий меросни ўрганиш, аллома ва азиз авлиёлар муқаддас қадамжоларини таъмирлаш ва ободонлаштириш борасида амалга оширилаётган ишлар ҳам инобатга олинган.

Ўтган йилларда мамлакатимизда шу эзгу мақсад йўлида ибратли ишлар амалга оширилди ва оширилмоқда. Хусусан, Самарқанддаги Имом Бухорий, Имом Мотуридий зиёратгоҳлари, Шоҳи Зинда мажмуаси, Бухородаги Абдулхолиқ Гиждувоний ва Баҳоуддин Нақшбанд, Минораи Калон ва Масжиди Калон мажмуалари, Фарғонадаги Аҳмад Фарғоний ва Бурҳониддин Марғиноний ёдгорликлари, Сурхондарёдаги Ҳаким Термизий ва Имом Термизий, Хивадаги Ичан қалъа, Шаҳрисабздаги Дорут-тиловат, Қарши шаҳридаги Одина ва Кўк Гумбаз обидалари, Кармана шаҳридаги Қосим шайх мақбараси сингари ўнлаб қадамжоларни обод этиш, Тошкент шаҳридаги Ҳазрати Имом мажмуасини кенг кўламли қайта тиклаш, қурилиш ва таъмирлаш бўйича бажарилган бунёдкорлик ишлари фикримизнинг исботи бўла олади.

Бухоро, Самарқанд, Термиз, Қарши ва Хива каби Тошкент ҳам келгуси авлодлар учун авайлаб сақлаб келинаётган гўзал ислом архитектура иншоотлари, мадраса, масжид, музей ва кутубхоналарга бой шаҳар. Тошкентда нодир Усмон Мусҳафи ва Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг бой хазинаси, шунингдек, дунёга машҳур «Бароқхон», «Кўкалдош» мадрасалари, Қаффоли Шоший, Юнусхон, Шайхонтаҳур мақбаралари каби тарихий ва меъморий ёдгорликлар мавжуд.

ISESCO томонидан Тошкент шаҳрининг 2007 йилда ислом маданияти пойтахти деб эълон қилинганига бағишлаб республикамизда йил давомида қатор илмий-амалий, маданий-маърифий тадбирлар, (семинарлар, давра суҳбатлари ва кўргазмалар), нуфузли халқаро илмий конференциялар ўтказилди, китоб, альбом ва рисоалар чоп этилди.

Тошкентнинг ислом маданияти пойтахти деб эълон қилиниши муносабати билан Ўзбекистонда ва хусусан, пойтахтимизда мусулмон меъморчилиги обидаларини қайта тиклаш ва таъмирлаш бўйича олиб борилаётган амалий ишлар янада изчил давом эттирилди. Айни пайтда, жаҳон ҳамжамиятини ўзбек халқининг кўҳна ва бой мероси билан яқиндан таништиришга қаратилган илмий-маърифий ва маданий тадбирлар ватанимизнинг жаҳон миқёсидаги нуфузининг янада ошишига ҳамда цивилизациялар ўртасидаги ҳамкорлик ва ўзаро ишончнинг мустаҳкамланишига муносиб ҳисса бўлиб кўшилди, дейиш мумкин.

Дин ва жамият ҳаётидаги алоқадорликда дин ва давлат муносабатини белгилаб берувчи тамойил — дин соҳасида кечаётган ўзгаришларни холис ва илмий ўрганиш, башорат қилиш ва ундан келиб чиқиб, ижтимоий жараёнлар ривожига янада кенгроқ имконият яратиш, салбий ҳолатларнинг олдини олишда намоён бўлади.

Жамият барқарорлигига тўсиқ бўлувчи иллатлар — диний экстремизм ва терроризмдир. Бу ҳодисага давлатимиз ўзининг ижтимоий ва сиёсий тараққиёти давомида дуч келди. Афсуски, террорчилик фаолиятида баъзан мамлакатимиз фуқаролари, юртдошларимиз ҳам иштирок этмоқда.

Нега инсон уни дунёга келтирган Она Юрти, Ватани, миллатига қарши чиқади? Нега ғайриинсоний фаолият юритиб, ўз юртдошларини ўлдиради, бутун халқ меҳнати билан яратилган биноларни, иншоотларни вайрон қилади? Бундай ваҳшиёна фаолият кўпинча сиёсий мақсадларда — ҳокимиятни эгаллаш учун амалга оширилади. Ўзбекистонда бундай фаолият тақиқлангани ва уни олиб борувчи ташкилотлар тугатилиши давлатимиз Конституцияси ва қонунларида белгиланган.

Ислом дини миллионлаб кишиларнинг дунёқарashi мазмунини ташкил этган ҳолда маънавий қадриятларни сақлаб қолиш ҳамда авлоддан-авлодга етказишда беқиёс аҳамиятга эгадир. Диний экстремизм ва терроризм ғоялари таъсирига берилган кимсалар ҳар қанча уринмасинлар муборак ислом дини, халқимизнинг келажакка бўлган ишончи, эътиқодини, тинчлигимизни оёқости қилолмайдилар ҳамда ўзбек халқини ўзи танлаб олган демократик тараққиёт йўлидан қайтара олмайдилар. Зеро, халқимиз ислом динидан ўзларининг қабиҳ сиёсий мақсадлари йўлида фойдаланмоқчи бўлган бузғунчи кучларнинг асл мақсадини англаб етди ва мамлакатимизда олиб борилган виждон эркинлиги, диний бағрикенглик ва демократияга асосланган дунёвий давлат қуриш сиёсатини тўла қўллаб-қувватламоқда.

Фуқароларда мафкуравий иммунитетни шакллантириш

Тарих ўзга ҳудудларни забт этиш мақсадида ишлатиладиган уруш

қуроллари узлуксиз такомиллашиб борганини кўрсатади. У найзалардан тортиб автоматик қуролларгача, замбараклардан тортиб Ер юзининг ҳар қандай нуқтасига беҳато етиб борадиган қитъалараро баллистик ракеталаргача бўлган узоқ такомил йўлини босиб ўтди. Бу қуроллар босиб олиниши керак бўлган ҳудудлар аҳолисини жисмонан йўқ қилишга қаратилган эди. Бугунги кунда эса, ўзга ҳудудларни забт этиш учун уларнинг аҳолисини маҳв этиш шарт эмас. Зеро, онги ва шуури забт этилган, қараш ва кайфиятлари «маъқул» йўналишга ўзгартирилган ерлик аҳоли кўмагида ҳар қандай бойлик, табиий ресурсларга эгалик қилиш мумкин бўлиб қолмоқда.

Мамлакатимиз ичида ўзларининг ғайриинсоний ва ғайриисломий ғояларини тарқатишга ҳаракат қилаётган диний экстремистлар ҳам ана шундай ғаразли мақсадларни, яъни ёшларни чалғитиш, улар ёрдамида мамлакатни ўз тараққиёт йўлидан четлатиб юборишга интиладилар.

Юқоридаги мулоҳазалардан ҳам кишилар онги ва қалбини эгаллаш ғоявий курашнинг бош мақсадига айланганини англаб етиш мумкин. «Бугунги кунда, — деб ёзади Юртбошимиз, — инсоният қўлида мавжуд бўлган қурол-яроғлар ер куррасини бир неча бор яксон қилишга етади. Буни ҳаммамиз яхши англаймиз. Лекин ҳозирги замондаги энг катта хавф — инсонларнинг онги ва қалбини эгаллаш учун узлуксиз давом этаётган мафкуравий курашдир. Эндиликда ядро майдонларида эмас, мафкура майдонларида бўлаётган курашлар кўп нарсани ҳал қилади. Бу аччиқ ҳақиқатни ҳеч қачон унутмаслик лозим».

Шундай шароитда моҳиятан ғайриинсоний, шу жумладан, диний экстремистик ғояларга қарши тура олиш учун кишиларимизда мафкуравий иммунитетни шакллантириш марказий масалалардан бирига айланмоқда.

Иммунитет (лот. *immunitas* — озод бўлиш, қутулиш) деганда тиббиётда организмнинг доимий ички муайянлигини сақлаши, ўзини турли, шу жумладан, зарарли таъсирлардан ҳимоя қилишга қодир бўлган хусусиятлари мажмуи тушунилади. Иммунитет киши вужудининг турли инфекциян касалликларга берилмаслик хусусиятини ҳам ифодалайди.

Инсоннинг туғма бўлган ана шу умумий иммунитет тизимидан фарқли равишда мафкуравий иммунитетни шакллантириб бориш зарур. У ҳар бир авлод учун ўзига хос хусусиятга эга бўлади ва мафкуравий дахлсизликни таъминлашга (иммунитетга эга бўлмаган чақалоқларнинг узоқ яшай олмаслигини эслайлик) хизмат қилади.

“Бугунги кунда, — деб ёзади И.Каримов, — ёшларимиз нафақат ўқув даргоҳларида, балки радио-телевидение, матбуот, Интернет каби воситалар орқали ҳам ранг-баранг ахборот ва маълумотларни олмақда. Жаҳон ахборот майдони тобора кенгайиб бораётган шундай бир шароитда болаларимизнинг онгини фақат ўраб-чирмаб, уни ўқима, буни кўрма, деб бир томонлама тарбия бериш, уларнинг атрофини темир девор билан ўраб олиш, ҳеч шубҳасиз, замоннинг талабига ҳам, бизнинг эзгу мақсад-муддаоларимизга ҳам тўғри келмайди”

Қайд этилган фикрлар ҳозирги даврда инсон ҳаётида ахборот ва билимлар хилма-хиллигининг ўрни ва аҳамиятини янада чуқурроқ англашга хизмат қилади. Шу билан бирга, билимлар мафкуравий иммунитет тизимининг асосий ва биринчи унсури ҳисобланишини ҳам қайд этиш лозим. Аммо билимлар кўп. Диний экстремизм ва терроризм тарафдорлари ҳам муайян «билим»ларга таянадилар ва уни омма онгига сингдиришга ҳаракат қиладилар. Демак, мафкуравий иммунитет тизимидаги билимлар объектив бўлиши, воқеликни тўғри ва тўлиқ акс эттириши, инсон маъ-

навиятининг бойиши ва жамият тараққиётига хизмат қилиши лозим. Бу, бир томондан. Иккинчи томондан, бу билимлар ўз моҳият эътиборига кўра, Ватан, миллат, инсоният манфаатлари билан узвий боғлиқ бўлмоғи керак. Фуқароларимизнинг асл ислом ҳақида холис ва етарли билимга эга бўлишлари диний экстремизмга қарши иммунитетни шакллантиришнинг асосий шартларидан бири ҳисобланади.

Бугунги кунда, Юртбошимиз сўзлари билан айтганда, ахлоқий бузуқлик ва зўравонлик, индивидуализм ва эгоцентризм, мутаассиблик ва ақидапарастлик ғояларини тарқатиш, керак бўлса, шунинг ҳисобидан бойлик орттириш, бошқа халқларнинг миллий ва диний анъана ва қадриятлари, турмуш тарзининг маънавий негизларига беписандлик, уларни кўпоришга қаратилган таҳдидлар тобора хатарли тус олмоқда. Бутун жаҳонда бамисоли бало-қазодек тарқалиб бораётган бундай хуружларга қарши курашиш ҳаётий-амалий аҳамият касб этмоқда.

Шу нуқтаи назардан қараганда, мафкуравий иммунитет тизимида унинг иккинчи асосий унсури — олинган билимлар замирида шаклланадиган баҳолар, қадриятларнинг ўрни беқиёсдир. Билимлар қанчалик холис ва чуқур бўлса, унинг замирида юзага келган баҳолар, қадриятлар ҳам шунчалик мустаҳкам бўлади. Бир сўз билан айтганда, қадриятлар тизими мафкуравий иммунитетнинг имкониятларини белгилаб беради ва мафкуравий инфекциялар йўлида мустаҳкам қалқон бўлиб хизмат қилади.

Қайд этилган мулоҳазалар асл ислом ҳақида муайян билимларга эга бўлиш, унинг байроғи остида тақдим этилаётган ғоялар, қарашлар ва ҳаракатларни тўғри баҳолаш, уларнинг моҳиятан исломий қадриятларга бутунлай зид эканини англаб етишга хизмат қилади, деган хулосани чиқариш имконини беради. Билимлар ва қадриятлар тизими эса мафкура-

вий иммунитетнинг шаклланишида омил бўлиб қола-
веради. Мафкуравий иммунитетнинг учинчи муҳим
унсури ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий-
маърифий соҳалардаги мўлжал ва мақсадлар тизими
билан боғлиқ. Ана шундай аниқ тизим бўлмас экан,
хоҳ алоҳида инсон, хоҳ миллат ёки жамият бўлсин,
гоҳ ошкора, гоҳ пинҳона кўринишдаги мафкуравий
таъйиқларга бардош бериши амримаҳолдир.

Мафкуравий иммунитет тизимини шаклланти-
ришда ёт гоёлар кириб келишининг олдини олиш ва
уларни йўқотишга қаратилган чора-тадбирлар маж-
муини ўз ичига оладиган мафкуравий профилакти-
канинг ўрни катта. У ижтимоий институтлар томо-
нидан хилма-хил шаклларда амалга ошириладиган
гоявий-тарбиявий, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий,
маънавий ишлар мажмуини, тўғри ташкил этилган
бутун тарбия тизимини қамраб олади.

Бугунги кунда мамлакатимизда миллий гоё руҳи
билан йўғрилган ана шундай тарбия тизими яратил-
ди. Уни доимий такомиллаштириб бориш ва давр
даъватларига ҳозиржавоблигини таъминлаш эса, ҳар
биримиз ва ҳаммамизнинг асосий вазифамиз ҳисоб-
ланади. Зеро, Президентимиз таъкидлаганларидек,
«Миллат бор экан, миллий давлат бор экан, унинг
мустақиллиги ва эркинлигига, анъана ва урф-одат-
ларига таҳдид соладиган, уни ўз таъсирига олиш,
унинг устидан ҳукмронлик қилиш, унинг бойликла-
ридан ўз манфаати йўлида фойдаланишга қаратил-
ган интилиш ва ҳаракатлар доимий хавф сифатида
сақланиб қолиши муқаррар».

Шундай экан, вояга етаётган ҳар бир фарзанди-
мизни кучли мафкуравий иммунитет ва юксак маъ-
навиятга эга шахс сифатида тарбиялаш озод ва обод
Ватан, эркин ва фаровон ҳаётни таъминлашимиз-
нинг асосий шартларидан бири бўлиб қолаверади.
Юртбошимиз сўзлари билан айтганда, "...халқ — ба-

мисоли улуғ ва шарафли йўлдан илгарилаб бораётган улкан карвон. Уни йўлдан чалғитишга уринувчилар, пайт пойлаб орқасидан ҳамла қилувчилар ҳамisha бўлган, бундан кейин ҳам бўлиши мумкин. Карвон бехатар бўлмас, деган гап бежиз айтилмаган. Аммо халқ карвонини ҳеч қандай куч ортга қайтаролмайди. Нега деганда, халқнинг қалбида не-не авлодлардан мерос енгилмас куч — маънавият бор”

Таянч тушунчалар:

Жамият барқарорлиги, ижтимоий-иқтисодий ислоҳотлар, бозор муносабатлари, мулкдорлар синфи, сиёсий-ҳуқуқий ислоҳотлар, инсон ҳуқуқлари, қонун устуворлиги, ижтимоий адолат.

Маънавий-маърифий янгилашиш, миллий давлатчилик анъаналари, демократик бошқарув тизими, фуқаролик жамияти, инсон омили, ҳуқуқий давлат, дин соҳасидаги сиёсат, миллий гоё, бунёдкор ва бузғунчи гоёлар, гоёвий тарбия, мафкуравий иммунитет.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Ижтимоий-иқтисодий ислоҳотлар жамият ривожланишига қандай таъсир кўрсатади?
2. Сиёсий- ҳуқуқий ўзгаришлар ва суд- ҳуқуқ тизимидаги ислоҳотларнинг ижтимоий адолатни таъминлашдаги аҳамияти нималарда кўринади?
3. Жамиятнинг маънавий-маърифий янгилашиши ва барқарор ижтимоий тараққиёти ўртасида қандай алоқадорлик бор?
4. Мамлакатимизда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуришнинг қандай ўзига хос хусусиятларини ажратиш мумкин?
5. Диний экстремизм ва терроризмнинг олдини олишда мафкуравий иммунитетнинг ўрни ва аҳамиятини қандай баҳолаш мумкин?

ФОЙДАЛАНИЛГАН ВА ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Асосий адабиётлар

1. Бағрикенглик тамойиллари Декларацияси. -Т.: 2002..
2. Инсон ҳуқуқлари: Универсал халқаро ҳужжатлар тўплами. Т.: 1996.
3. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 2007.
4. Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида (янги таҳрири). Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Т.: Адолат, 1998.
5. Таълим тўғрисида. Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Т.: Ўзбекистон, 1989
6. Радиациявий хавфсизлик тўғрисида. Ўзбекистон Республикасининг қонуни.// Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 2000. 7-8-сон.
7. Терроризмга қарши кураш тўғрисида. Ўзбекистон Республикасининг қонуни.// Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 2004. 5-сон.
8. Жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга ва терроризмни молиялаштиришга қарши курашиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикасининг қонуни.// Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 2004. 9-сон.
9. Марказий Осиёда ядро қуролидан холи зона тўғрисидаги шартномани (Семипалатинск, 2006 йил 8 сентябрь) ратификация қилиш ҳақида. Ўзбекистон Республикасининг қонуни.// Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2007. 4-сон.

10. Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори.// Халқ сўзи, 2006 йил, 26 август.

11. Терроризмни молиялаштиришга қарши кураш тўғрисидаги халқаро конвенцияни ратификация қилиш ҳақида. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қарори.// Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари тўплами, 2001. 12-сон.

12. Терроризм, сепаратизм ва экстремизмга қарши кураш тўғрисидаги Шанхай конвенциясини ратификация қилиш ҳақида. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қарори.// Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари тўплами, 2001. 17-сон.

13. Одам савдосига ва учинчи шахслар томонидан танфурушликдан фойдаланилишига қарши кураш тўғрисидаги конвенцияга ва яқунловчи баённомага қўшилиш ҳақида. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қарори.// Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари тўплами, 2004. 1-2 сонлар.

14. Шанхай ҳамкорлик ташкилотига аъзо давлатлар ўртасида минтақавий аксилтеррор тузилмаси ҳақидаги битимни ратификация қилиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қарори.// Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари тўплами, 2004. 1-2 сонлар.

15. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 1996.

16. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2- жилд. Т.: Ўзбекистон, 1996.

17. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1996.

18. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. -Т.: Ўзбекистон, 1996.

19. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. 5-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1997.

20. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлидан. 6-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1998.
21. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. 7-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 1999.
22. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2000.
23. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. 9-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 2001.
24. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашамиз. 10-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2002.
25. Каримов И.А. Биз танлаган йўл демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2003.
26. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. 12-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 2004.
27. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. 13-жилд. Т. Ўзбекистон, 2005.
28. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқлари ва эркинликлари — олий қадрият. 14-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2006.
29. Каримов И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислоҳотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш — барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. 15-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2007.
30. Каримов И.А. Юксак маънавият — енгилмас куч. Т. Ўзбекистон, 2008.

II. Қўшимча адабиётлар

1. Абдуллажонов О. Диний ақидапарастликнинг келиб чиқиши, моҳияти ва Ўзбекистонга кириб келиши. Т. Академия, 2000.

2. Абдуллатиф қори Ҳошимжон қори ўғли. Залолатга кетманг! Ҳизбут таҳрир фитнасидан огоҳ бўлинг. Т.: Мовароуннаҳр, 2003.
3. Азимов А. Религиозный экстремизм и фундаментализм. Т.: 1998.
4. Алимова Д. Инсоният тарихи - гоя ва мафкура-лар тарихидир. Т.: Янги аср авлоди, 2001.
5. Бағрикенглик – барқарорлик ва тараққиёт омили. Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2007.
6. Бжезинский З. Великая шахматная доска. М.: Международные отношения, 1999.
7. Вандам Е. А. Геополитика и геостратегия. М.: Авторский издательство, 2002.
8. Гаджиев К.С. Введение в геополитику. - М.: Логос, 2000.
9. Глобализация и моделирование социальной динамики. М.: Институт социальных наук, 2001.
10. Диний бағрикенглик ва мутаассиблик (юз саволга юз жавоб). Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2007.
11. Дугин А. Основы геополитики. М.: Арктогея, 2000.
12. Ёшларни бузғунчи ғоялардан асраш: муаммо ва ечимлар. Т.: Зарқалам, 2006.
13. Жўраев Н. Халқаро терроризм ва минтақавий можаролар. - Т.: 2000.
14. Закурлаев А. Ғоялар кураши. Т. Мовароуннаҳр, 2000.
15. Ирисов Б. Дин, ақидапарастлик ва таҳдид. Т.: Маънавият, 2000.
16. Ислам и политика. - М.: Авангард, 2001.
17. Ислам ва дунёвий давлат (халқаро илмий-назарий конференция материаллари). Т.: 2003.
18. Ислам зиёси – ўзбегим сиймосида. Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёти, 2001.

19. Ислом маърифати. Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2005.

20. Ислом. Энциклопедия. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004.

21. Каримов А. Дунёвийлик даҳрийлик эмас ёхуд «Ҳизбут-таҳрир»нинг даъволари хусусида мулоҳазалар. Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2005.

22. Каримов А. Дин ниқобидаги юртбузарлар ёхуд “акромийлар” фитнаси. Т.: Мовароуннаҳр, 2005.

23. Каримова В. Тарғиботнинг психологик услублари. - Т.: Маънавият, 2001.

24. Каримова В., Умаров А., Куронов М. Миллий истиқлол гоёсини халқимиз онгига сингдириш омиллари ва воситалари. Т.: Янги аср авлоди, 2001.

25. Комилов Н. Ислом — маърифат дини. Т. Маънавият, 2000.

26. Маърифат — тинчлик асоси. - Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2007.

27. Межрелигиозное согласие — важное условие углубления демократических процессов в странах Центральной Азии (На примере Республики Узбекистан). Материалы международной конференции. Т.: 2002.

28. Миллий истиқлол гоёси: асосий тушунчалар, тамойиллар ва атамалар (қисқа изоҳли тажрибавий лугат). - Т.: Янги аср авлоди, 2002.

29. Мустақиллик мафқураси ва Ўзбекистонда демократик жамият куришнинг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий негизлари. Т.: Университет, 2001.

30. Обидов Р., Абдуллаев С., Азимов А. Ҳидоят ва залолат. - Т., 2004.

31. Отамуродов С., Мамашокиров С., Холбеков А. Марказий Осиё: гоёвий жараёнлар ва мафқуравий таҳдидлар. Т.: Янги аср авлоди, 2001.

32. Очилдиев А. Бугунги дунёнинг мафқуравий манзараси. -Т.: Янги аср авлоди, 2001.

33. Раджапова М. Диний экстремизм ва террорчилик. Т. 2000.
34. Раҳматов О. Огоҳлик-муқаддас бурч. Т.: Мовароуннаҳр, 2000.
35. Саидов А.Х. Религиозная толерантность и светское государство в Узбекистане. Т.: 2002.
36. Сафарова Н. Терроризм: манбалар, мақсади ва глобаллашув жараёни. Т.: Фан, 2006.
37. Терроризмнинг глобаллашувида молиявий манбаларнинг ўрни. Т.: Мовароуннаҳр, 2006.
38. Турсунов А., Нурназаров Р. Ўзбекистон Республикасининг миллий хавфсизлиги ва уни таъминлашнинг қонуний асослари. Т.: 2004.
39. Фалсафа: қомусий луғат. Т.: Шарқ, 2004.
40. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. Т. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
41. Центральная Азия: экономика, геополитика, безопасность. Т.: Шарқ, 2002.
42. Экстремизм, терроризм, гуруҳий жиноятчиликка қарши кураш муаммолари. // Илмий-амалий анжуман материаллари. Т.: 1999.
43. Якубов О. Қашқирлар галаси: терроризмнинг қонли изи. - Т.: 2000.
44. Юнусова А.Т. Религия и закон. Т.: Тошкент ислом университети, 2002.
45. Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2004.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I боб. Давлат ва дин	7
II боб. Ўзбекистонда давлатнинг дин ва диний ташкилотлар билан муносабати	35
III боб. Марказий Осиёда ислом: тарих ва замонавий воқелик	62
IV боб. Диний экстремизм ва терроризм – жамият барқарорлигига таҳдид	91
V боб. Мусулмон дунёсининг диний экстремизм ва терроризмга қарши кураши	113
VI боб. Марказий Осиёдаги барқарорлик ва хавфсизликка таҳдид солаётган диний экстремистик ва террорчи ташкилотлар	150
VII боб. Диний экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг халқаро сиёсий-ҳуқуқий асослари	170
VIII боб. Ўзбекистоннинг диний экстремизм ва халқаро терроризмга қарши глобал курашдаги ўрни	195
IX боб. Ўзбекистонда барқарорлик ва тадрижий тараққиётни таъминлашнинг устувор йўналишлари	208
Фойдаланилган ва тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати	239

**ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ ВА ТЕРРОРИЗМГА
ҚАРШИ КУРАШНИНГ МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ
АСОСЛАРИ**

«Тошкент ислом университети»
нашриёт-матбаа бирлашмаси
Тошкент – 2008

Муҳаррир Б. Эралиев
Мусаҳҳиҳ У. Инсонбоева
Бадиий муҳаррир М. Аслонов
Саҳифаловчи С. Жўраева

Босишга рухсат берилди 11.11.2008. Бичими 84x108^{1/32}.
Times UZ гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоғи 12,82.
Нашриёт ҳисоб табоғи 12,78. Адади 3000 дона. Буюртма № 124.
Шартнома № 11–19–08. Баҳоси келишилган нарҳда

«Тошкент ислом университети» нашриёт-
матбаа бирлашмаси босмаҳонасида чоп этилди.
100011. Тошкент ш. А.Қодирий кўчаси, 11.